TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ)

ANABİLİM DALI

BUHÂRÎ'NİN MEZHEP ANLAYIŞI VE ESERLERİNDEKİ MEZHEBÎ UNSURLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FERİDE DALLI

ANKARA-2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ)

ANABİLİM DALI

BUHÂRÎ'NİN MEZHEP ANLAYIŞI VE ESERLERİNDEKİ MEZHEBÎ UNSURLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FERİDE DALLI

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Hasan ONAT

ANKARA-2020

ÖNSÖZ

Hicrî III. asır İslam kültür ve medeniyet tarihinde kültürel, dini ve siyasi pek çok alanda vukû bulan etkileşimler neticesinde önemli gelişmelerin yaşandığı bir zaman dilimi olmuştur. Söz konusu etkenler dolayısıyla oldukça hareketli bir görünüm arz eden bu dönem, fırkalar arasındaki görüş ayrılıklarının derinleşmesi ve mezhep taassubunun giderek artmasının yanı sıra ilmî faaliyetlerin de çoğunlukla bu doğrultuda gelişmesi bakımından önem arz etmektedir.

İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan ve aynı zamanda el-Câmiu's-Sahîh isimli eseriyle hadis alanında otorite kabul edilen İmam Buhârî (ö.256/870) de hicrî III. asrın hareketli ortamında yetişmiş önemli ilmi şahsiyetlerden biri olarak özellikle muhaddis kimliğiyle öne çıkmasına rağmen, döneminde cereyan eden kelami tartışmalara uzak kalmamış, fikirleri ve eserleriyle tutumunu ortaya koymuştur. Buhârî, kelami meselelerle ilgili olarak bilhassa Sahîh'inin bab başlıkları ve satır aralarında muhalif fırkaların görüşlerini eleştirmiş, bid'atleri yok etmek ve sünnetin yeniden inşasına katkı sağlamak gibi amaçlarla Sahîh'inin çeşitli bölümlerini, bid'atçı olarak nitelendirdiği Mu'tezile, Mürcie, Şia ve Hâricîlik gibi fırkalara doğrudan veya dolaylı reddiye mahiyetinde kaleme almıştır. Bunun yanı sıra re'y karşıtı tutumuyla zaman zaman şahıslar üzerinden de tenkitlerde bulunan Buhârî, Sahîh'i dışında kaleme aldığı çeşitli eserlerinde zaman zaman tekfire varan söylemlerden de kaçınmamıştır. Ehl-i Hadis'ten olmasına rağmen, itikadi bazı görüşleri sebebiyle bir dönem kendi grubunca tarafına yöneltilen eleştiri ve baskılardan da nasibini alan Buhârî ilerleyen süreçte sünnî geleneğin önemli isimlerinden biri olmuştur. Dolayısıyla Buhârî'nin düşünce dünyasını ve mezheplere bakışını tahlil etmek, geçmişten bugüne İslam dünyasında edindiği konumu sağlıklı bir şekilde değerlendirme noktasında önemlidir.

Buradan hareketle İmam Buhârî'nin yaşadığı dönemin kendine has şartları, içinden geldiği gelenekle irtibatı ve kaleme aldığı eserleri ekseninde mezheplere yönelik eleştirilerini ele aldığımız çalışmamızda öncelikle Hicrî III. asrın genel panoraması içinde Buhârî'nin mezhep algısının arka planı incelenmiştir. Ardından Buhârî'nin mezhebi konularla ilgili görüşlerinin eserlerini şekillendirmede nasıl bir role sahip olduğundan yola çıkılarak Buhârî'nin eserlerindeki mezhebi unsurlar tahlil edilmiş ve muhalif fırkalara yönelttiği eleştirilere yer verilmiştir.

Buhârî'yi Mezhepler Tarihi perspektifiyle ele aldığımız bu çalışmamızın şekillenmesinde, öncelikle konunun belirlenme aşamasından bu zamana değin geçen süre içerisinde fikirlerinden ve yapıcı eleştirilerinden büyük ölçüde istifade ettiğim, hoşgörüsü ve sabrıyla kendisinden çok şey öğrendiğim tez danışmanım Prof. Dr. Hasan Onat'a, çalışmama önemli katkılarda bulunan değerli jüri üyelerim Prof. Dr. Sönmez Kutlu ve Doç. Dr. Ali Avcu'ya teşekkürü borç bilirim. Ayrıca görüş ve önerileriyle destek olan Ar. Gör. Hakan Atalay ile Ar. Gör. Mine Demirbilek'e ve bu süreçte fedakârlıklarıyla daima yanımda olan değerli aileme en içten teşekkürlerimi sunarım.

Feride DALLI

Ankara, 2019

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
krş.	: Karşılaştırınız
nşr.	: Neşir
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
ÜİFD	: Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	: Ölüm Tarihi
sy.	: Sayı
s.	: Sayfa
thk.	: Tahkik eden
terc.	: Tercüme eden
t.y.	: Tarih yok
ÜSBE	: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yay.	: Yayınları
yy.	: Yüzyıl

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ i
KISALTMALAR iii
İÇİNDEKİLER iv
GİRİŞ 1
1.ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ 1
2. KAYNAKLAR 5
2.1. Birincil Kaynaklar 5
2.2. Tarih ve Biyografi Eserleri 7
2.3. Çağdaş Araştırmalar 8
3. BUHÂRÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE BİLGİ KAYNAKLARI 9
3.1. Buhârî'nin Hayatı 9
3.2. Buhârî'nin Eserleri 11
3.3. Buhârî'nin Bilgi Kaynakları 15
I.BÖLÜM 21
BUHÂRÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM 21
1.Hicrî III. Asırda Siyasi ve Sosyo-Kültürel Durum 21
1.1. Abbâsi Devleti, Yönetim ve Toplum 21
1.2. Şuûbiyye Hareketi 25
1.3. Mihne Politikası ve Döneme Etkisi 28
1.4. İlmî Gelişmeler 35
2. Îtikâdî Durum 41
2.1. Hicrî III. Asrın Din Söylemleri ve Mevcut Mezhepler 41
2.2. Ana Hatlarıyla Ashâbu'l Hadis 50
2.3. İman Konusu İle İlgili Tartışmalar 57
2.3.1 İmanın Tanımı 58
2.3.2. Mezheplerin İman Konusu ile İlgili Görüşleri 58
2.4. Mihne'den Sonra Halku'l Kur'an Tartışmaları 65
II. BÖLÜM 72
BUHÂRÎ'NİN MEZHEP ANLAYIŞI VE ESERLERİNDEKİ MEZHEBÎ UNSURLAR 72
1. Buhârî'nin İçinden Geldiği Gelenek: Ashâbu'l Hadis İle İrtibatı 72
2. Buhârî'nin Mezhebî/Kelâmî Konularla İlgili Görüşleri 76

2.1. Allah'ın Sıfatları 77
2.2. Halku'l Kur'an 79
2.3. Kulların Fiilleri 82
2.4. Kader 84
2.5. İmamet 86
3. Buhârî'nin Mezheplere Yönelik Tenkitleri 90
3.1. Hâricîler 91
3.2. Mürcie 94
3.3. Mu'tezile 99
3.4. Şia 115
3.5. Ashâbu'r-Re'y 122
3.5.1.Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye Yönelik Tenkitleri 127
SONUÇ 136
KAYNAKÇA 139

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Mezhep kelimesi sözlükte "gidilen yol, benimsenen görüş, anlayış" gibi manalara tekabül eden Arapça bir kelimedir. Terim olarak ise, "Hz. Peygamber'in vefatının ardından meydana gelen siyasi, itikadi, ekonomik ve sosyo kültürel sebeplere dayalı bazı olaylar hakkında farklı şahıs ve fikirlerin ön plana çıkması ve neticesinde bu şahıs ve fikirler etrafında şekillenen zümreleşme hareketleri olarak nitelenen beşeri oluşumlar anlamındadır.[1] Belirli sebeplerle ortaya çıkan ve tarihsel süreçte sistematik bir görünüm arz etmelerinin yanı sıra kişiler üzerinde fikir ve davranış boyutuyla da etkin olmaya başlayan bu zümreler, giderek kurumsallaşarak toplumsal hayatta yer edinmişlerdir. Böylelikle mezhep olgusu sosyal bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmıştır.[2] Genel anlamda şahıslar etrafında teşekkül eden ve İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve sünneti anlama noktasında da yine bu şahısların görüşlerini yansıtan itikadi ve siyasi menşeli mezhepler, kaynaklarda fırka ismiyle anılmaktadır.[3]

İslam Mezhepleri Tarihi, İslam düşünce geleneğinde birtakım farklı itikadi, siyasi ve içtimai gayeler neticesinde dünden bugüne var olmuş bu fırkaların gelişim süreçlerini fikir, hadise irtibatının yanı sıra zaman ve mekân boyutlarıyla bağlantılı olarak bilimsel bir şekilde inceleyen bağımsız ilmi bir disiplindir.[4] Bu yönüyle kendine özgü bir metoda

---

[1] Ethem Ruhi Fığlalı "Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", *AÜİF İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980, Sayı:4, s.115; Ethem Ruhi Fığlalı, *İtikadi İslam Mezheplerine Giriş*, İzmir, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007, s.11

[2] Hasan Onat "Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri.", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi,* Oş, 2004, s.7

[3] Fığlalı, *İtikadi İslam Mezheplerine Giriş*, s.11

[4] Hasan Onat, "Türkiye'de İslam Mezhepleri Tarihi'nin Gelişim Sürecinde Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı'nın Yeri", *Ethem Ruhi Fığlalı"ya Armağan,* Ankara, Vadi Yayınları, 2002, s.236; Hasan Onat,

sahip olan İslam Mezhepleri Tarihi, İslamî anlayış ve yorum biçimlerinin farklı fikri tezahürlerini inceleyen sosyal bir bilim olarak nitelendirilmektedir.[5]

Kendilerine has beşeri oluşumlar olan mezhepleri araştırırken tarafsız ve doğru bir şekilde anlayabilmek için onları öncelikle ortaya çıktıkları zaman dilimi ve bu zaman zarfında mevcut sosyal, kültürel, siyasi, ekonomik ve dini faktörlerle birlikte değerlendirmek mezhep tarihçiliği açısından büyük önem arz etmektedir.[6] Ayrıca ön yargıdan uzak ve farklı fikirleri de önemseyen bir tutum, araştırmacının daha sağlıklı bir sonuca ulaşmasına da önemli katkılar sağlamaktadır.[7]

Mezheplerin hangi ortamda ne gibi sebeplerle ortaya çıktıkları, hangi fikirleri benimsedikleri, oluşum süreçleri, zaman içerisinde tabi oldukları değişimler, yayıldıkları bölgeler, yazılı kaynakları ve İslam düşüncesine katkıları gibi hususların yanı sıra itikadi ve siyasi kutuplaşmaların insanların din algısını biçimlendirmedeki rolünü de betimleyici bir yöntem ve tarafsız bir bakış açısıyla aydınlatmak gibi temel hedefler de İslam Mezhepleri Tarihi'nin ana çerçevesini oluşturan diğer unsurlardandır.[8] Geçmişin doğru bir biçimde yeniden inşası şeklinde değerlendirilmesi mümkün olan bu unsurları, kendi tarihsel bağlamından soyutlayarak bugünün penceresinden okumak;

Emeviler Devri Şii Hareketleri, Ankara, TDV Yayınları, 1993, s.2-3; Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul, Dem Yayınları, 2010, s.10-11

[5] Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.10

[6] Hasan Onat,"İslam Bilimleri ve Yöntemi Açısından Tarihin Anlam ve Önemi", *Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara, 2013; Hasan Onat- Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihi'ne Giriş", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Ankara, Grafiker Yayınları, 2012, s. 21-35

[7] Hans Peter Rickman, *Anlama ve İnsan Bilimleri*, (Çeviri: Mehmet Dağ) Samsun, Etüt Yayınları, 2000, s.41-42

[8] Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu", *İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Meselesi I*, İstanbul 2005, s.395-396; Onat, Kutlu, "İslâm Mezhepleri Târihi'ne Giriş", s.29-30

zaman, mekân ve anlam kayması paralelinde yanlış bir tarih algısına sebep olacaktır.[9] Bu nedenle bir fikir veya inancın hangi zaman diliminde ve hangi sebeplerle bağlantılı olarak ortaya çıktığının doğru biçimde bir biçimde tespiti noktasında "fikir-hadise ve zaman-mekân irtibatı"[10] prensibi oldukça önem arz etmektedir. Zira tarih boyunca hiçbir düşünce kendiliğinden ortaya çıkmamıştır. Her düşünce, varlığını arka planındaki siyasi, içtimai ve kültürel birtakım etkenlere borçludur. Ayrıca söz konusu bu durum fikirler de olduğu kadar fikirleri ortaya atan şahıslar için de geçerlidir. Dolayısıyla şahıslar özelinde yoğunlaşırken de mevcut süreci kendi dinamikleri içinde bütün yönleriyle ele almak şahısların fikirlerini sağlıklı bir şekilde ortaya koymak adına oldukça önem arz etmektedir.

Bunun yanı sıra mezheplerle ilgili kaynakların güvenilirliği ve bu kaynakların kendilerine nispet edilen müelliflerine ve kaleme alındıları zaman dilimine aidiyetleri gibi hususlar da mezhepleri doğru bir şekilde anlamada oldukça etkilidir. Bu nedenle İslam Mezhepleri Tarihi'ne yönelik öncelikli esaslardan biri de tarihi doğru okumak ve yanılgıya düşmemek adına birincil kaynaklar doğrultusunda hareket etmektir.[11]

İmam Buhârî (ö.256/870)'nin mezhep tasavvurunun ve genel itibarıyla mezheplere yönelik bakış açısının ele alındığı bu çalışmada Buhârî'nin düşünce dünyası, savunduğu fikirler ve hangi grubun içinde yer aldığı gibi hususların yanı sıra muhaliflerini veya kendisinin muhalifi olduğu kesimi doğru bir şekilde algılayabilmek adına öncelikle Buhârî'nin yaşadığı dönemin siyasal, sosyal ve kültürel şartları genel hatlarıyla bütüncül bir bakış açısı paralelinde göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca

[9] Mehmet Ali Büyükkara, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Târihi ile ilgili Metodolojik Problemler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi*, İstanbul, Ensar Yayınları, 2005, s.474

[10] Onat, "İslâm Bilimleri ve Yöntemi Açısından Târihin Anlam ve Önemi", s.57

[11] Onat-Kutlu, "İslâm Mezhepleri Târihi'ne Giriş", s.27-28

hadisçi kimliğiyle öne çıkmasıyla birlikte bazı kelami tartışmalar içerisinde gördüğümüz Buhârî'nin mezheplere dair görüşleri ve eserlerini hangi amaçlar doğrultusunda kaleme aldığı da öncelikle eserlerinden hareketle incelenmiş ve Buhârî'nin mezhep eleştirilerinin temelinde yatan esas nedenler tahlil edilmiştir.

Esas itibarıyla iki bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde Buhârî'nin yaşadığı dönem olan hicrî III. asrın siyasi, sosyo-kültürel ve dini durumu hakkında genel bilgilere yer verilmiş, buna ek olarak o dönemde gündemi en çok meşgul eden, mezhepler arasındaki ayrışmaların artmasında da büyük rolü olan ve dolayısıyla Buhârî'yi de etkileyen siyasi ve itikadî bazı tartışmalar genel hatlarıyla açıklanmıştır.

İkinci bölümde öncelikle Buhârî'nin mezhebi eğilimini anlama noktasında öcelikle Buhârî'nin Ashâbu'l Hadis ile irtibatı ele alınmış ve ardından eserlerindeki mezhebî unsurlardan yola çıkarak mezheplere bakış açısı irdelenmiştir. İmam Buhârî'nin mezheplere yönelik tutumunu anlama noktasında el-Câmiu's-Sahîh başta olmak üzere eserlerinde yer verdiği kelami konular hakkındaki görüşleri ve eleştirdiği mezheplerle ilgili tutumu incelenmiş ve bu doğrultuda mezhep isimlerini bizzat zikredip zikretmediği tespite çalışılmıştır. Buhârî'nin bazı mezheplerden isimleriyle bahsederken yine muhalif kesimdeki bazı şahıs ve mezheplere ise zikrettiği rivayetler vasıtasıyla dolaylı yoldan atıf yaptığı görülmüştür. Bununla birlikte dolaylı yoldan eleştiriye tabi tuttuğu mezhep veya isimler hakkındaki bilgiler çoğunlukla Sahîh-i Buhârî şerhleri vasıtasıyla edinilmiş; bunun yanı sıra bu bilgiler çok yönlü bir okuma doğrultusunda makâlât, tarih ve tabâkât türü eserlerle birlikte çağdaş çalışmalar aracılığıyla da karşılaştırılmıştır.

2. KAYNAKLAR

Buhârî'nin yaşadığı dönemin özelliklerinden hareketle mezhep anlayışını ele aldığımız çalışmamız gerek Buharî'nin hadis sahası dışındaki ilmi faaliyetleri, gerekse hicrî III. asrın kendine has özellikleri dolayısıyla, kapsam olarak pek çok ilmi disiplinle iç içe bir görünüm arz etmektedir. Bu sebeple Buhârî'yi doğru bir şekilde anlamak adına öncelikle kendi eserlerine başvurulmuş, ardından Buhârî'nin yaşadığı döneme ışık tutmak amacıyla tarih, tabâkât ve coğrafya kitaplarından yararlanılmıştır. Ayrıca dönemin itikadi yapısına dair sağlıklı bilgiler edinmek amacıyla fıkıh, hadis ve kelam sahasındaki eserler de çalışmamıza kaynaklık etmiştir.

2.1. Birincil Kaynaklar

Küçük yaşlardan itibaren ilmi çalışmalarına başlayan ve ömrünün büyük bir kısmını ilim yolculuklarıyla geçiren Buhârî (ö.256/870) pek çok eser kaleme almıştır. Bunlardan en meşhuru da kuşkusuz *El-Câmiu's-Sahîh* adıyla telif ettiği kapsamlı hadis eseridir. Hadisçi kimliğinin yanı sıra fıkhî ve kelami meselelerle de yakından ilgilenen Buhârî'nin, bu alanlarla ilgili eserleri de mevcuttur.

Buhârî'nin mezheplere yönelik tutumunu ele aldığımız bu çalışmada öncelikli olarak Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'i sıklıkla faydalandığımız kaynakların başında gelmektedir. Doksan sekiz bölümden oluşan ve çalışmamızın bir anlamda temelini oluşturan bu eserde Buhârî, konuları kendi görüşlerini yansıtan bab başlıkları şeklinde ele almış ve ardından bu başlıkları ayet ve hadislerle temellendirmiştir. Asrının kelami problemlerine Sahîh'inin çeşitli bölümlerinde ayrı ayrı yer veren Buhârî, böylelikle bu tartışmalarla ilgili bakış açısını da bab başlıkları ve ardından zikrettiği rivayetler aracılığıyla yansıtmıştır. Çalışmamıza ışık tutan bu gibi bab başlıklarını tespit etme

noktasında büyük ölçüde Buhârî şerhlerinden faydalanılmıştır. Özellikle İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1449)'nin *Fethu'l-Bârî*, Bedreddin Aynî (ö.855/1451)'nin *Umdetu'l Kârî*, Ahmed b. Muhammed Kastallâni (ö.923/1517)'nin *İrşâdu's-Sâri* ve Şemseddin Kirmânî (ö.786/1384)'nin *Şerhu'l Kirmâni* gibi eserleri Sahîh-i Buhârî'de yer alan mezheplere yönelik doğrudan veya dolaylı eleştiri mahiyetindeki rivayetleri anlama noktasında çok büyük katkılar sağlamıştır.

Sahîh-i Buhârî ve şerhleri dışında faydalandığımız diğer bir önemli kaynak ise, döneminde sıklıkla tartışılan ve mihne baskılarına yol açan Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı tartışmalarına dair Buhârî'nin kaleme aldığı ve aynı zamanda kulların fiilleri, Allah'ın sıfatları ve Ru'yetullah gibi kelami meseleleri de içeren *Halku Ef'âli'l-'İbâd* adlı eseridir. Buhârî eserinde söz konusu meselelerle ilgili kendisinin yanı sıra selefinin görüşlerine de yer vermiş ve Cehmiyye başta olmak üzere muhalif görüşteki fırkalara sert eleştiri ve ithamlarda bulunmuştur. Arapça-Türkçe karşılıklı neşir şeklinde de baskısı bulunan ve Yusuf Özbek tarafından çevirisi yapılan bu eser Buhârî'nin mezheplere yaklaşımını anlama noktasında oldukça önemli bir yere sahiptir.

Bunun dışında Buhârî''nin alfabetik bir sıralama yaparak yer verdiği ravilerin biyografilerini içeren *Târîhu'l Kebîr* ve bunun özeti niteliğinde olan hacimce daha küçük *Târîhu's-Sağir* ve *Duafâi's-Sağîr* adlı eserleri de faydalandığımız diğer kaynaklar arasındadır. Ayrıca fıkhî nitelikteki *Ref'ul-Yedeyn fi's-Salat* ve *Kitâbu'l-Kırâeti Halfe'l-İmâm* gibi eserler de Buhârî'nin özellikle Ebû Hanîfe'ye muhalif olduğu bazı meseleler ışığında, Ebû Hanîfe'ye karşı tutumunu tahlil edebilmek maksadıyla başvurulan kaynaklardandır.

2.2. Tarih ve Biyografi Eserleri

Buhârî'nin gerek hayatını gerekse yaşadığı dönemi genel hatlarıyla değerlendirebilmek adına öncelikle tarih kitaplarına başvurulmuştur. Bu doğrultuda Taberî'nin (ö.310/923) *Târîhu't-Taberî,* Mes'ûdî (ö.346/9572)'nin *Murûcu'z-Zeheb*, Hatib-i Bağdâdî (ö.463/1071)'nin *Târîhu Bağdâd ev Târîhu Medîneti's-Selâm,* İbnü'l-Esîr (ö.630/1233)'in *el-Kâmil fi't-Târîh*, İbn Kesîr (ö.774/1373)'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye* ve Celâleddin es-Suyûtî (ö.911/1505)'nin *Târihü'l-Hulefâ* adlı eserleri kullanılan başlıca kaynaklardır. Bunların dışında İbn Nedîm (ö.385/995)'in *el-Fihrist*, İbn Ebû Ya'la (ö.526/1131)'nın *Tabakâtu'l-Hanâbile*, Zehebî (ö.748/1348)'nin *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* ve *Tezkiratu'l-Huffaz*, Sübkî (ö.771/1370)'nin *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*' gibi biyografi türündeki eserlerinden de yararlanılmıştır.

Hicrî III. asrın dini söylemlerini ve özellikle de Buhârî'nin mensubu olduğu Ashabu'l Hadis'in fikri arka planını değerlendirebilmek amacıyla Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)'in *er-Red' ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdıka,* Malâtî (ö.377/987)'nin *et-Tenbîh ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, Dârimî (ö.280/894)'nin *Kitâbu'r-Red 'ale'l-Cehmiyye, Nakdu'l-İmam Ebî Saîd Osman b. Saîd 'ale'l-Merîsî* ve Hatib-i Bağdâdî (ö.463/1071)'nin *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs* gibi eserleri de faydalanılan kaynaklardandır.

Bunların yanı sıra İslam Mezhepleri Tarihi'nin başlıca kaynakları arasında bulunan ve İslâmî düşünce ekollerine dair ayrıntılı bilgiler içermeleri dışında ilk dönemlerden itibaren İslam toplumunda çeşitli sebeplerle cereyan eden görüş ayrılıklarını ve bu doğrultuda oluşan gruplaşmaları gözler önüne sermeleri dolayısıyla oldukça önem arz eden fırak, makâlât ve milel-Nihal türündeki yapıtlara da sıklıkla başvurulmuştur. Ebû'l-Hasan el-Eş'ârî'(ö.324/936) nin *Makâlâtu'l-İslâmiyyin ve*

İhtilafu'l-Musallîn, Şehristânî (ö.548/1153)'nin *el-Milel ve'n-Nihal* ve Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö.1093/1682)'nin *el-Fark beyne'l-Fırak* isimli eserleri çoğunlukla faydalanılan sözü edilen türlerdeki yapıtlardandır. Bunların yanı sıra dönemin fikri hareketlerinin tahlili noktasında İbn Kuteybe (ö.276/889)'nin *Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs* ve *el-İhtilâf fi'l Lafz* gibi eserleri de çalışmamıza önemli katkılar sağlamıştır.

2. 3. Çağdaş Araştırmalar

İslam düşünce geleneğine bütüncül bir yaklaşım sunmaları ve bu doğrultuda hicrî III. asırla ilgili olarak da sosyal ve siyasal bazı hadiseleri yorumlama biçimleriyle çalışmamıza katkı sağlayan pek çok eser mevcuttur. Montgomery Watt'ın *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* ve Câbiri'nin *Arap Aklının Oluşumu* gibi eserleri bunlardan bazılarıdır. Yine hicrî III. asırda cereyan eden fikri tartışmalarla ilgili olarak Talat Koçyiğit'in kaleme aldığı *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* isimli eseri de çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

Hicrî III. asrın meşhur muhaddislerinden olmasının yanı sıra döneminin kelâmî ve fıkhî tartışmalarından da uzak kalmayan Buhârî'nin gerek kendisi, gerekse en önemli eseri *el-Câmiu's-Sahîh* hakkında da pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu doğrultuda Fuat Sezgin'in Sahîh-i Buhârî özelinde kaleme aldığı *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* isimli eseri, Buhârî'nin *Sahîh*'i telif ederken kullandığı metodu ve kendinden önceki kaynakları ele alış tarzını tahlil edebilme imkânı noktasında büyük fayda sağlamıştır.

Bunun dışında Buhârî'nin mezheplere yönelik tutumuna ilişkin kaleme alınan makalelerin çalışmamıza oldukça katkısı olmuştur. Ayrıca, Buhârî ile ilgili pek çok

yüksek lisans ve doktora çalışması olmakla beraber, özellikle İslam Mezhepleri Tarihi'yle doğrudan ve dolaylı ilgisi bulunduğu düşünülen akademik çalışmalara öncelik verilmiş, incelenen kaynaklar konusunda seçici olmaya gayret edilmiştir. Ek olarak, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanan *İslam Ansiklopedisi*'ne de kişiler, olaylar ve fırkalar hakkında genel bilgiler edinmek maksadıyla sıklıkla başvurulmuştur.

3. BUHÂRÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE BİLGİ KAYNAKLARI

3.1. Buhârî'nin Hayatı

Tarihi kaynaklarda Ebû Abdullah künyesi ve Muhammed b. İsmail b.İbrahim Muğire el-Cu'fî el-Buhârî ismiyle anılan Buhârî[12], 194/810 senesinin Şevval ayında Buhâra'da dünyaya gelmiştir.[13] Küçük yaşlarda babasını kaybeden ve annesi tarafından yetiştirilen Buhârî, eğitimine Buhârâ ve çevresindeki ilim merkezlerinde, dönemin ilmî gelenekleri çerçevesinde önce Kur'an-ı Kerim'i ezberleyerek başlamıştır. On yaşlarından itibaren ise hadis tedrisatına başlamış ve Buhâra'da Muhammed b.Selam el-Bikendî (ö. 225/839) ve Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî (ö. 229/843) gibi muhaddislerin ilim halkasında bulunarak onlardan ders almıştır. On bir yaşlarında, ders aldığı bir diğer hocası Dâhilî (ö.?)'nin hadis rivayet ederken yaptığı bazı hataları düzeltmesinden ötürü ilmî yeteneğiyle dikkatleri üzerine çektiği, on altı yaşına geldiğindeyse Abdullah b. Mübarek (ö.181/797) ve Vekî b. Cerrah (ö.197/812)'ın

[12]Ebu'l-Fazl Şihabuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *Hedyu's-Sâri Mukaddimetu Fethi'l-Bâri*, Beyrut, el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005, s. 669; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* Beyrut 1405/1985, XII, s.391; Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz,* Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l-Arabî, yy, ty, II, s.55; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatib-i Bağdâdî*, Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm,* Beyrut, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001, II, s. 322; İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2012, Cilt:11, s.61-66; Mücteba Uğur, *İmam Buhârî*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s.5

[13]Hatib-i Bağdâdî*, Târîhu Bağdâd,* II, s.323; İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye,* II, s.25

eserlerinin tamamını ezberlediği ve re'y fıkhını da öğrendiği rivayet edilmiştir.[14] Sonrasında annesi ve kardeşiyle hac yolculuğuna çıkan Buhârî, Mekke'den ayrılmayarak burada ilim tahsiline devam etmiş ve Mekke'den sonra yine hadis tedrisatı için Hicaz, Medine, Basra, Bağdat, Belh, Humus, Dımaşk, Kûfe, Mısır, Merv ve Nişabur gibi çeşitli ilim beldelerinde bulunmuş ve bu beldelerde dönemin meşhur âlimlerinden ders almıştır.[15] Örneğin Suriye'de Muhammed b. Yusuf el-Firyâbi (ö. 212/827), Kûfe'de Ubeydullah b.Mûsâ el-Absî (ö. 213/829),Mekke'de Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî (ö.219/834), Merv'de Abdan b. Osman (ö.221/837) Cezîre'de Ahmed b. Abdulmelik el-Harrânî (ö. 221/837), Mısır'da Abdullah b. Salih (ö. 223/838), Rey'de İbrahim b. Musa (ö. 230/845), Medine'de İbrahim b.Münzir el-Hizamî (ö. 236/850), Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) ve Nişabur'da Muhammed b. Râfi (ö. 245/859) Buhârî'nin kendilerinden hadis aldığı hocalarından bazılarıdır.[16] Bunların yanı sıra Buhârî, çeşitli beldelerdeki ilim yolculukları esnasında, kendilerinden hadis aldığı muhaddis sayısının 1080 olduğunu ifade etmiştir.[17]

İlim tahsiline küçük yaşlardan itibaren başlayan ve ilim yolculuklarında bulunan Buhârî; kendisiyle ilgili olarak da; sahih rivayetleri, eksik veya yanlış rivayetlerden ayırt edecek seviyeye gelmeden ve re'y fukahasının eserlerini incelemeden, hadis rivayeti hususunda ders vermeye başlamadığını belirtmiştir."[18] Fîrebrî (ö.320/932),

---

[14] Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdu's-Sâri li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Mısır-1323 Ofset Baskı) Beyrut, ty, I, s.31; İbn Hacer, *Hedyu's Sâri*, s. 479; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XII, s.446; Hatîb-i Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, s.322-324

[15] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, s.395; Hatîb-i Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, s.322

[16] İbn Hacer, *Hedyü's-Sâri*, s. 481; Ayrıca bkz: Mehmet Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, Konya, Nükte Kitap, 2003

[17] İbn Hacer, *Hedyu's Sâri*, s. 479; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XII, s.395

[18]Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, s.416; Ebu'l-Fazl Şihabuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *Tağliku't-Tâ'lik 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*, (Tahkik: Abdurrahman Musa el-Kazakî), Beyrut, Mektebetu'l-İslâmî, 1999, V, s.419

Müslim b. Haccâc (ö.261/875), Tirmizî (ö.279/892), Ebî Hâtim er-Râzi (ö.277/890), Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö.294/906) ve Sâlih Cezere (ö.293/906) gibi muhaddisler, Buhârî'nin meşhur talebelerinden bazılarıdır. Ek olarak, Fîrebrî, el-Câmiu's-Sahîh'i yaklaşık doksan bin talebenin Buhârî'den dinlediğini söylemiştir.[19]

Altmış üç yıllık ömrünün büyük bir kısmını ilim ve hadis tahsili için gittiği beldelerde geçiren Buhârî, 256/869 tarihinde vefat etmiş ve Semerkant civarında bulunan Hartenk kasabasında defnedilmiştir.[20]

3.2. Buhârî'nin Eserleri

el-Câmiu's-Sahîh: Hadis sahasında asrının önde gelen muhaddislerinden biri olarak kabul edilen Buhârî, yaklaşık altı yüz bin hadis içerisinden seçerek derlediği ve on altı yıl zarfında meydana getirdiği bu eseriyle hadis sahasında otorite olarak nitelendirilmiştir.[21]

Buhârî, eserinde Sahîh hadisleri bir arada toplamayı amaçlamış olmakla birlikte, 'bab' denilen konu başlıklarını ele alış tarzı, bablarda yer verdiği ayetler ve bu doğrultuda zikrettiği hadisler aracılığıyla kendi görüşlerini de yansıtmıştır. Nitekim "Buhârî'nin fıkhı konu başlıklarındadır" sözü de Sahîh'in bu özelliğinden ötürü meşhur olmuş[22] ve bab başlıkları Buhârî'nin içtihatları şeklinde değerlendirilmiştir. Buhârî, yaşadığı dönemde cereyan eden fikri tartışmaların bir anlamda eserine yansıması şeklinde değerlendirilmesi mümkün olan bu hükümlere, Sahîh'in dört bine yakın bab

[19] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XII, s.395

[20] Hatib-i Bağdâdî*, Târîhu Bağdâd,* II, s.355; İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye,* II, s.25

[21] İbn Hacer, *Hedyu's-Sâri*, s. 7; Kastallanî, *İrşâdu's-Sâri,* I, s.28; M.Yaşar Kandemir, "Sahîh-i Buhârî", *DİA*, VII, s. 114-123

[22] İbn Hacer, *Hedyü's-Sâri,* s.17

başlığında yer vermiştir.[23] Söz konusu bab başlıklarını ve bunların içeriklerini kendine özgü bir şekilde kaleme alan Buhârî, bir hadisin içerdiği fıkhî hükümlerin her birine işaret etmek amacıyla kimi zaman aynı hadisi farklı senetlerle ve bir biri ardına gelen bablarda tekrar etmekten kaçınmamıştır. Gerekli şartları sağlayan yeterince hadis bulamadığı veya fıkhî yaklaşımını bizzat ifade etmek istediği bir durumda önce söz konusu meseleyle bağlantılı ayetleri ve ardından ta'lik vasıtasıyla rivayette bulunduğu hadisleri zikretmiş; buna ek olarak sahabe, tâbiun ve selefinden meşhur imamların rivayetlerine de yer vermiştir.[24] Sahîh'in bu özelliklerinden ötürü, Buhârî'nin eserini tasnif etme amacının sahîh hadisleri bir araya toplamak ve bununla birlikte bablardan sîret, fıkıh ve tefsire dair hükümler çıkarmak olduğu ifade edilmiştir.[25]

Nitekim şarihler, Sahîh-i Buhârî'ye yönelik kaleme aldıkları şerhlerde özellikle bab başlıklarını ele almışlar ve bunlara dair uzun açıklamalarda bulunmuşlardır. Ayrıca sırf bab başlıklarının konu edildiği pek çok müstakil eser hazırlanmıştır. *El-Câmiu's-Sahîh*'i konu edinen eserlerin sayısı yaklaşık 527 olup, bu eserlerin yaklaşık yarısından fazlasını şerhler oluşturmaktadır. Diğer taraftan, *Sahîh*'in yalnızca bab başlıkları üzerine yazılan şerhlerin sayısının da on beş civarında olduğu ifade edilmektedir.[26]

---

[23] Mehmet Bilen, *Buhârî'nin Fakihliği Meselesi*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2004, Cilt: VI, Sayı:2, s.36

[24] İbn Hacer, *Hedyü's-Sâri,* s. 12

[25] Şah Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetullahi'l-Bâliğa,* (Çeviri: Mehmet Erdoğan), İstanbul, İz Yayınları, 2008, I, s.285

[26] Kemal Sandıkçı, *"Tarih Boyunca Buhârî'nin Sahîh'i Üzerine Yapılan Çalışmalar"*, Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî- Uluslararası Sempozyum, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 61-62

Buhârî'nin, en meşhur eseri olarak nitelendirilen *el-Câmiu's-Sahîh* haricinde de birçok eseri mevcuttur. Buna göre Buhârî şarihlerinden Kastallânî'nin *İrşâdü's-Sârî* isimli şerhinde zikrettiği[27] bu eserlerden günümüze ulaşanlarından bir kısmı şunlardır:

Târîhu'l-Kebîr: Buhârî'nin gençlik yıllarında ve dolayısıyla Sahîh'inden önce kaleme aldığı bu eser sahabe döneminden itibaren başlayarak Buhârî dönemine değin yaşamış olan 13.000'e yakın ravi hakkında bilgiler içerir.[28] Buhârî'nin rical konusunda en kapsamlı kitabı olan ve alfabetik olarak kaleme aldığı *Târîhu'l-Kebîr***,** onun *Sahîh*'den sonraki en önemli yapıtı olarak nitelendirilmektedir.[29] Eserin Süleymaniye ve Topkapı kütüphanelerinin farklı yerlerinde bulunmak üzere, kıymetli yazmaları mevcuttur.[30]

*Târîhu'l-Evsât***:** *Târîhu'l-Kebîr*'in özeti şeklinde kaleme alınan bu eser, tamamıyla günümüze değin ulaşamamış olup, oldukça eksiği bulunan bir nüshası Hindistan'da bulunmaktadır.[31]

*Târîhu's-Sağîr***:** Buhârî, yine *Târîhu'l-Kebîr*'den özetlediği ve ravileri vefat ettikleri tarihlere göre sıraladığı bu eserini, "peygamberler, muhacirler, ensar, tâbiûn ve tabiundan sonra gelenlerin tabakaları, vefat tarihleri, nesepleri ve künyeleri ile hadisleri rağbet gören muhaddisleri içeren muhtasar bir kitaptır."[32] şeklinde tanıtmaktadır.

---

[27] Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî*, I, s. 62-63.

[28] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Kitâbu't-Târihi'l-Kebir*, Haydarabad, Matbaatü Cemiyet-i Dâiretu'l-Maârifi'l Osmâniye, 1362; Muhammed Mustafa el-A'zâmî**,** "Buhârî", *DİA*, VI, s.371

[29] Keskin, Yusuf Ziya, "Buhârî'nin et-Târîhu'l-Kebîr'ine Yönelik Tenkitler", *Marife*, Yıl: 3, Sayı: 2, s. 104

[30] Uğur, *İmam Buhârî*, s.94

[31] A'zâmî, "Buhârî", s.371

[32] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Târihü's-Sagîr*, (Thk: Mahmud İbrahim Zayed), Kahire, Mektebetu Dâu't-Turas, 1977, I, s.1

Kitâbu'l Künâ: Târîhu'l Kebir'in bir anlamda tamamlayıcısı niteliğinde olan bu eser, isimlerinden ziyade çoğunlukla künyeleriyle bilinen 1000'e yakın raviyle ilgili kısa bilgiler içermektedir.[33]

El-Edebü'l-Müfred: Buhârî'nin bir kısmına *Sahîh*'inde yer vermediği İslâmi ahlak ilkeleriyle ilgili hadisleri bir araya getirdiği eseridir.[34]

Halku Ef'âli'l-'İbâd: Buhârî'nin döneminin en çok tartışılan meselelerinden biri olan halku'l-Kur'an meselesi ve bu meseleyle bağlantılı bazı kelami tartışmalarla ilgili olarak kaleme aldığı bu eser, çoğunlukla Cehmiyye'nin görüşlerini çürütme amacı taşımaktadır. Buhârî, Cehmiyye'nin yanı sıra Cebriyye, Mu'tezile, Muattıla ve Haşeviyye gibi fırkalara da reddiye mahiyetindeki bu eseri, aynı zamanda halku'l Kur'an meselesine dair hocası Yahya ez-Zühlî[35] (ö.258/872) ile düştüğü fikir ayrılıklarını izah etmek maksadıyla telif etmiştir.[36] Halku'l Kur'an meselesiyle ilgili olarak Buhârî kısaca "Kur'an mahlûk değildir, ancak onu okumak ve yazmak gibi fiiller kula aittir. Kula ait fiiller mahlûk olduğundan Kur'an'ı okumak ve yazmak da mahlûktur." şeklinde özetlenmesi mümkün olan bir ana fikri ifade etmektedir.

El-Akîde (veya) et-Tevhîd: Buhârî bu eseri itikadi bazı meselelerle ilgili olarak kaleme almıştır. Ayrıca eserin bazı yazmaları da günümüzde mevcuttur.[37]

---

[33]A'zamî, "Buhârî", s.371

[34]Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, Kahire, Dâru'l Hadîs, 2005; Hüseyin K. Ece, *Buhârî,* İstanbul, Beyan Yayınları, 1984, s.81

[35]Buhârî'nin hocası ve hadis hâfızı olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh ez-Zühlî en-Nîsâbûrî, ünlü muhaddis İbn Şihâb ez-Zührî'nin hadislerini toplayıp tasnif etmesiyle tanındığı için Zührî olarak da anılmıştır. Bkz: Mehmet Emin Özafşar, "Zühlî", *DİA,* XXXXIV, s.543

[36]Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd ve'r-Red 'Ale'l-Cehmiyye –İlâhi Kelamın Müdâfaası*, (Tercüme: Yusuf Özbek), İstanbul, İz Yayınları,1992, s. 7-9

[37]A'zamî, "Buhârî", s.368

Buhârî'nin bu eserleri dışında, *Kitâbu'd-Duʿafâ'i's-Sağîr, et-Tevârîḫ ve'l-Ensâb, Ref'u'l-yedeyn fi's-Salât, Kitâbü'l-Kırâ'ati Halfe'l-İmâm, Ahbâru's-Sıfât*, Kitâbu'l-*Eşribe, Tefsîru'l-Kebîr, Câmiu'l-Kebîr, Birru'l-Vâlideyn, Esâmi's-Sahâbe, Kadâya's-Sahâbe ve't-Tâbiîn, Kitâbu'l-Mebsût, Kitâbu'l-Vuhdân, Kitâbu'l Müsnedi'l-Kebîr, Kitâbu'l-Hibe* gibi hacimce daha küçük eserleri de mevcuttur.

3.3. Buhârî'nin Bilgi Kaynakları

Buhâri'nin bilgi kaynaklarına yönelik araştırmalar genel itibarıyla, onun özellikle hadis sahasında en meşhur eseri olan *El-Câmiu's-Sahîh*'i çerçevesinde yoğunlaşmaktadır.

Buhârî'nin, eserini kaleme aldığı hicrî III. asra kadar hadis literatürünün gelişim süreci ana hatlarıyla kitâbetu'l hadis, tedvînu'l hadis ve tasnîfu'l hadis olmak üzere üç aşamada değerlendirilmektedir. Buna göre kitâbetu'l hadis, hadislerin sahabe ve sahabe sonrası erken tabiun devrinde sahifelere ya da cüz gibi defterlere yazılmasıdır. Tedvînu'l hadis, kitabet sürecinde oluşan dağınık hadis yazınının Hicrî I. asrın sonuyla II. asrın ilk dönemleri itibarıyla toplanarak bir araya getirilmesidir. Tasnîfu'l hadis ise hicrî 125 tarihinden itibaren hadislerin içeriklerine göre bablar altında sınıflandırılmasıdır.[38] Bundan sonraki süreçte ise özellikle hicrî II. asrın son dönemlerinde hadis literatürüne, müsned yani tasnifin sahabe adlarına göre yapıldığı bir yazın türü eklenmiştir. Hicrî III. asırdan itibaren ise fıkıh bablarına göre düzenlenerek

[38] M.Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara, Otto Yayınları,2012, s.25; İsmail Lütfi Çakan, *Anahatlarıyla Hadis*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s.101-115; Bünyamin Erul, *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım*, Ankara, Otto Yayınları, 2016, ss.13,112-118

derlenen hadis kitapları telif edilmiştir.[39] Zira Buhârî'nin *El-Câmiu's-Sahîh*'i yazmaya başladığı hicrî III. asırda fıkıh, tefsir, siyer, zühd ve rikak gibi ilim dallarında yazılmış eserler mevcuttu. Örneğin hadiste Ma'mer b. Râşid (ö.153/770')in *el-Câmî'*i[40], fıkıhta Malik bin Enes (ö.179/795)'in *el-Muvatta* ve Süfyan es-Sevrî (ö.161/778) 'nin *Cami*'i, tefsirde İbn Cüreyc el-Kureşî (ö.150/767)'nin *et-Tefsîr*'i, siyerde İbn İshak (ö.151/768)'ın *el-Meğâzî*, zühd ve rikakta ise Abdullah b. Mübarek (181/797)'in *Kitabu'z-Zühd ve'r-Rakâik* eserleri o dönemin kendisine başvurulan yazılı kaynaklarındandır.[41] Bu doğrultuda Fuat Sezgin; hicrî III. asır muhaddislerinden Buhârî'nin bilgi kaynaklarıyla ilgili olarak onun geniş bir literatürden yararlandığını, ayrıca oldukça geniş bir ravi dağılımına sahip olduğunu[42] ve kaynaklarının tamamına yakınının şeyhlerine dayandığını; iki veya üç nesil kadar yaşlı olan müelliflerin eserlerinden nadiren faydalandığını[43] ve buna ek olarak Buhârî'nin, şeyhlerinin eserleriyle ilgili bilgiler de verdiğini belirtmiştir.[44]

Bu doğrultuda Buhârî'nin faydalandığı kaynaklar arasında İmam Mâlik (ö. 179/795) 'in *el-Muvattâ* adlı eseri başta gelmektedir.[45] Buhârî, doğrudan doğruya *el-Muvatta*'dan yararlandığı gibi, yine Muvattâ'dan istifade etmiş olan hocalarının

[39] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, ss. 25,86; İbrahim Hatiboğlu, "Müsned", *DİA,* c. XXXII, s.99

[40] M.Fuat Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer B. Raşid'in Cami'i" *Türkiyât Mecmuası*, Yıl:1955, Cilt:12, ss.117,120

[41] Şah Veliyyullah Dihlevî, *Şerhu Terâcimi Ebvabi'l-Buhârî*, (thk. İzzet Muhammed Ferağli), Beyrut 1999, s.19

[42] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, ss.102, Ayrıca Fuat Sezgin'in, Buhârî'nin rivayet zincirinin tamamına yer verdiği I. lahika kısmı için bkz: a.mlf, *a.g.e*, s. 213-314

[43] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s.49

[44] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s.95-96

[45] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar,* s.113

eserlerine de başvurmuştur.[46] Bunlar dışında, Buhârî şarihlerinden Nevevî (ö.676/1277) ve yine Nevevî'den nakille İbn Hacer (ö.852/1448), Buhârî'nin kendilerinden ilim tahsil ettiği ve hadis rivayet ettiği hocalarını tâbiundan başlayarak yaş itibarıyla Buhârî'den küçük olanlara doğru beş tabakaya ayırmıştır.[47] Buna göre birinci tabaka, tâbiundan hadis rivayet edenlerdir. Genel itibarıyla tâbiun döneminde yaşamış olan bir kimseden rivayette bulunan hocaları aracılığıyla rivayet ettikleri bu tabakadandır. Örneğin Ebû Nuaym Fazl b. Dukeyn el-Mülâî (ö.219/834), Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (ö. 215/830), Mekkî b. İbrahim (ö. 214/829) ve Ebî Âsım en-Nebil (ö.212/828) bu gruptandırlar.[48] İkinci tabakayı tabiun döneminde yaşayanlara yetiştikleri halde onlardan hadis rivayeti bulunmayanlar oluşturmaktadır. Âdem b. Ebî İyâs (ö. 220/ 835), Ebî Mushir Abdu'l-A'la b. Mushir (ö.218/833) ve Said b. Ebî Meryem (ö.224/838) gibi raviler bu tabakada zikredilmektedir.[49] Üçüncü tabaka, tâbiun neslinden sonraki nesile yetişerek onlardan hadis rivayet edenlerden oluşmaktadır. Aralarında tanınmış isimlerin de bulunduğu bu tabakayı Yahya b. Ma'în (ö.223/847), Süleyman b. Harb (ö.224/838), Nu'aym b. Hammâd (ö.228/842), İshak b. Rahûye (ö.233/852), Ali b. El-Medînî (ö.234/848), Ebû Bekr b. Ebi Şeybe (ö.235/853), Osman b. Ebi Şeybe (ö.239/853), Kuteybe b. Sa'id (ö.240/854) ve Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) ve gibi âlimler oluşturmaktadır.[50] Dördüncü tabaka, Buhârî'nin kendileriyle aynı hadis meclisinde bulunup aynı şeyhten hadis rivayet ettiği kimselerden meydana gelmektedir. Ayrıca Buhârî'den biraz daha önce hadis rivayetine başlayanlar da bu tabakaya dâhildir. Abd b.

---

[46]Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s.104; Abdulmecid Haşim el-Hüseynî, el-*İmam el-Buhârî, Muhaddisen ve Fakihen*, Kahire ts, s.114; Ayrıca Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'i ile İmam Malik'in el-Muvatta adlı eseri arasındaki ortak kısımlara dair Fuat Sezgin'in tespitlerinin yer aldığı II. lahika için bkz: Sezgin, *a.g.e*, ss.315-326

[47]Nevevî, *Şerhu'l Buhârî,* Beyrut, Daru'l-Kütübi'l İlmiyye, t.y, s.9; İbn Hacer, *Hedyu's-Sâri*, s.479; İbn Hacer, *Tağliku't-Tâ'lik***,** V, s.391

[48] İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s.479; İbn Hacer, *Tağliku' t-Talik*, V, s.391

[49] İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî,* s.479; İbn Hacer, *Tağliku' t-Talik*, V, s.392

[50] İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s.479; İbn Hacer, *Tağliku' t-Talik*, V, s.392-393

Humeyd (ö. 249/863), Dârimî (ö.255/869), Muhammed b. Yahya ez-Zühlî (ö. 258/871) ve Ebî Hâtim er-Râzi (ö.277/890) söz konusu isimlerden bazılarıdır.[51] Beşinci tabakayı oluşturanlarsa hem yaş hem de hadis ilmindeki konumları itibarıyla Buhârî'den küçük olanlardır. Abdullah b. Hammâd el-Âmilî (ö. 273/88) ve Muhammed b. İsa et-Tirmizî (ö.287/900) gibi âlimler de bu tabakada sayılmaktadır.[52]

Buhârî, kaynaklarını çoğunlukla kendisine en yakın tabakadan olan neslin telif ettikleri müteaddit veya münferit bablı eserlerden oluşturmuş, içeriği aynı olmakla birlikte bablarına göre düzenlenmemiş müsnedleri ise göz ardı etmiştir.[53] Bununla birlikte onun bab tanziminde kendisinden önceki telifattan etkilenip etkilenmediği meselesi tartışılmış ve Buhârî şarihlerinden Şemseddin Kirmânî (ö.786/1384), Buhârî'nin babların tanzimi ve içeriklerin sınıflandırılmasında üstadlarına tabi olduğunu sıklıkla dile getirmesine karşın; şarih İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1449), eserini bablara göre sınıflandırma metodunun Buhârî'ye özgü bir tavır olduğunu ve onun kendinden önceki edebiyattan etkilenmediğini öne sürmüştür.[54] Sezgin'e göre ise Buhârî, eserine hadisleri alırken aynı konu hakkında pek çok kaynağa başvurarak bir sentez yapmış[55] ve kendisinden önceki müelliflerin bablarına aynen riayet etmiştir.[56] Ancak, kendinden önceki literatürün bablarına bu şekilde uyma metodunu Buhârî'ye mahsus bir durum olmaktan ziyade, onun yaşadığı dönemin ilmî bir geleneği olarak

[51] İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s.479; İbn Hacer, *Tağliku't-Talik*, V, s.393

[52] İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s.479; İbn Hacer, *Tağliku't-Talik*, V, s.392-393

[53]Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s.110

[54]Ebu'l-Fazl Şihabuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *Fethi'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l Buhârî*, Riyad, Dâru Tıbb li'n-Neşr, 2005, I, s.244; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar,* s.106

[55]Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s.115

[56]Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, s.97,117; Fuat Sezgin'in, Buhârî'nin bab tasnifinde kendisinden önceki literatürün etkisinde kaldığına dair tespitine, çeşitli itirazlar yapılmıştır. Bununla ilgili ayrıntılı değerlendirmeler için bkz: Ali Albayrak, "Fuad Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", *Usûl İslam Araştırmaları*, Yıl:2016, Sayı:26, s.58 vd.

değerlendirmiş ve Kütüb-i Sitte'nin tamamında bu geleneğin sürdürüldüğünü ifade etmiştir. Nitekim Buhârî, hadisleri ele alırken bu geleneğe uymakla birlikte şahsi tasarrufunu da kullanmış ve uygun bulduğu hadisleri eserine almak suretiyle kendi tavrını ortaya koymuştur.[57]

Bunun dışında Buhârî, kendisinden önceki kaynaklardan farklı olarak, *El-Câmiu's-Sahîh*'te dilbilimsel pek çok malzemeye yer vermiş ve bu doğrultuda Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö.224/838), Ma'mer b. Müsennâ (ö.209/824), Yahya b. Ziyad el-Ferrâ (ö. 207/822) ve Nadr b. Şümeyl (ö.204/820) gibi filologlardan istifade etmiştir.[58] Örneğin el-Ferra'nın *Meânu'l-Kur'ân* ve Ma'mer b. Müsenna'nın *Mecâzu'l-Kur'ân* isimli eserlerinden azımsanmayacak derecede yararlanmış, amel ve ibadetle ilgili fıkhi konularda da bu iki eserden faydalanmak suretiyle filolojik izahlarda bulunmuş ve bu eserlerden *el-Câmiu's-Sahîh*'in hemen her bölümünde, bazen de tekrara düşerek pek çok malzeme aktarmıştır. Buhârî'nin Sahîh'inin en çok bu yönden tenkide uğradığı ve yine bu yönden te'vile muhtaç olduğu ifade edilmiştir.[59]

Buhârî'nin, *el-Câmiu's-Sahîh*'in bablarını tanzim ederken Kitâbu't-Tefsir bölümünde el-Ferra ve Ma'mer b. Müsenna'nın eserlerinden faydalanmakla birlikte[60], Kitâbu'l-İlm bölümünde üstadı el-Humeydî (ö.219/834)'nin *Kitâbu'n-Nevâdir* 'inden[61] ve Kitâbu'l-Büyû bölümünde Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbu'l-Emvâl* isimli eserinden

[57]Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar,* s.116- 117

[58]Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s.151

[59]Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 153

[60]Sezgin, Buhârî'nin el-Ferra ve Ma'mer b. Müsenna'dan yaptığı alıntılara, eserinin III. ve IV. lahikalar bölümünde yer vermiştir: Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar,* ss.329-362

[61] İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî*, I, s.257; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s.68

önemli ölçüde istifade ettiği,[62] Kitâbu'l İman bölümünün ilk babınınsa içerik itibarıyla kendinden önceki muhaddislerin telifatıyla örtüştüğü belirtilmiştir.[63] Buhârî'nin, yine Câmiu's-Sahîh'in Kitâbu'l Fiten bölümünde Nu'aym el-Huzâ'i (ö.228/842)'nin *el Fiten*'inden[64] ve Kitâbu't-Tevhid bölümünde de içerik itibarıyla Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbu's-Sünne* ve Nuaym b. Hammad'ın *er-Redd Ale'l-Cehmiyye* isimli eserlerinden yararlandığı ifade edilmiştir.[65]

Bu bilgilerden hareketle Buhârî'ninkendisinden önceki eserlerden ve bu eserlerin tasnif tarzından istifade ettiğini söylemek mümkündür. Ayrıca söz konusu bu durum, onun eserinin itibarını olumsuz yönde etkilememiş ve Buhârî'nin *Sahîh*'i hadis külliyatı içerisinde en fazla rağbet gören ve taraftar toplayan eser olmuştur.[66]

[62] İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî*, III, s.287-288; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s.113-114

[63] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s.127

[64] Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s.115

[65] İbn Hacer, *Fethi'l-Bâri*, XIII, s.324-325

[66]Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s.115; Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2013, s.57, 212

I. BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM

1. Hicrî III. Asırda Siyasi ve Sosyo-Kültürel Durum

İmam Buhârî'nin yetiştiği ve yaşadığı zaman dilimi olmakla birlikte aynı zamanda ilmî yolculuklarını da içine alan Hicrî III. asır, Abbasî Devleti'nin hüküm sürdüğü ve siyasi yönden olduğu kadar sosyal ve kültürel yönden pek çok gelişmenin yaşandığı oldukça hareketli bir dönemdir. Özellikle hilâfet mücadeleleri, siyasi çıkarlar doğrultusunda yürütülen ve zaman zaman dini meselelerin de bu doğrultuda kullanıldığı politikalar ve bunun yanı sıra İslam toplumundaki ayrılıkları derinleştiren bazı kelami tartışmalar Buhârî'nin fikri inkişafında oldukça etkili olmuştur. Bunun yanı sıra Buhârî'nin ilim yolculukları sebebiyle Mısır'dan Maveraünnehir'e kadar oldukça geniş bir coğrafyada bulunduğu[67] da göz önüne alındığında dönemin kültürel ve dînî çeşitliliğinin onun fikri oluşumunda etkili diğer faktörlerden olduğunu söylemek mümkündür.

1.1. Abbâsi Devleti, Yönetim ve Toplum

Buhârî'nin yaşadığı hicrî III. asır, yönetimi elinde bulunduran Abbâsiler (132/750-656/1258)'in hâkimiyet alanlarını oldukça genişlettikleri ve gelişimlerini büyük ölçüde tamamladıkları bir dönem olmanın yanı sıra, siyasi çekişmelerin ve bazen de taht kavgalarının yoğun olarak yaşandığı bir zaman dilimi olmuştur.

[67] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, s.395; Avni İlhan, "Buhârî Dönemi Mezhep Hareketleri", (Ed. Ahmet Hulusi Köker), *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî- Uluslararası Sempozyum*, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996, s. 47

Kuruluş aşamasından itibaren Abbâsiler, öncelikle Emevî hâkimiyetine son vermek amacıyla gerçekleştirdikleri tüm faaliyetlerde, mevâlîden ve bilhassa Horasan yöresinin önde gelen nüfuzlu kimselerinden destek almışlar ve sonrasında bu kimseleri Abbâsi yönetiminde önemli mevkilere getirmişlerdir. İlerleyen süreçte mevalinin devlet kademelerindeki bu etkinliği halife tayini meselesinde söz hakkı sahibi olma derecesinde artmıştır. Mevcut durumun en açık göstergelerinden biri de Me'mun ve kardeşi Emin arasındaki taht mücadelesi olmuştur.[68] Nitekim Me'mun (ö.218/833), mevalinin desteği sayesinde kardeşi Emin ile yaşadığı siyasi mücadeleyi kazanarak halife olmuş ve idari konularda daha çok Farslılarla birlikte hareket etmiştir.[69] Ancak Me'mun Fars-İran asıllı devlet adamlarının yönetimde giderek artan etkisinden muhtemelen huzursuzluk duymuş ve bu etkiyi zayıflatarak dengeyi sağlamak için farklı bir etnik unsur olmaları bakımından Türkler'e yönelmiştir.[70] Böylece Me'mun döneminde Türkler, öncelikle orduda görev almaya başlamışlar ve giderek devlet bünyesine dâhil olmuşlardır. Me'mun'un ardından Türklerin desteğiyle hilafete gelen Mu'tasım (ö.227/842) ile birlikte Türk unsurların etki alanı daha da genişlemiş ve Abbâsi ordusundaki sayıları da kaynaklarda belirtildiği üzere on bini aşmıştır.[71]

Halife Mu'tasım'ın Türk birliklerinin sağladığı destekle yönetime geçmesi, Abbasî tarihinde yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur. Devletin idarî mevkilerinde hala Araplar ve İranlılar olsa da, asıl gücü temsil eden orduda Türklerin

[68] Ebü'l-Hasan İzzüddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987,V, s.363-402

[69] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî,* Kahire, Dâru'l-Meârif, 1967,VIII, s.577-591

[70] İra M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi,* İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.192

[71] Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed el- Hudayrî es-Suyûtî, *Târihü'l-Hulefâ*, Katar, Vizâretu'l-Evkâfi'l-İslâmiyye, 2015, s.521

yoğunlaşmasıyla birlikte[72], siyasi dengeler değişmeye başlamış ve Türkler siyasi olarak da etkin konuma gelmişlerdir. Böylelikle ilerleyen zaman zarfında Araplar ve İranlıların devlet kademelerindeki nüfuz alanları önemli ölçüde daralmış ve nihayetinde onlar yönetimin önemli unsurlarından biri olan divanlardan azledilmişlerdir. Ancak Mu'tasım'ın gerek kendisine yakın isimleri Türklerden seçmesinin meydana getirdiği rahatsızlık ve gerekse yerli halk ile Türkler arasında giderek artan anlaşmazlıklar, sorunları da beraberinde getirmiş ve halife bu sorunları önlemek maksadıyla askerî bir şehir inşa etmeye karar vermiştir.[73]

Abbâsi halifesi Mu'tasım tarafından 221/833 tarihinde inşa edilen ve Samerrâ[74] olarak isimlendirilen bu şehrin imar faaliyetleri büyük bir özenle yürütülmüş ve Türk askeri ile yerel halkın karşı karşıya gelmesiyle cereyan edecek olayların önlenmesi amacıyla askerlerin ihtiyaç duyabilecekleri her alan titizlikle planlanmıştır.[75] Samerra şehri, tüm bu inşa faaliyetleri neticesinde büyük bir ihtişamla yükselmiş ve Abbâsi sınırlarındaki yedinci büyük şehir olmuştur.[76]Ayrıca Mu'tasım devrinden 256/870 tarihine kadar geçen süreçte Abbâsi Devleti'nin yönetim üssü olarak önemli bir rol oynamış, halifeler başkent Bağdat'tan uzaklaşarak, Türk komutanların himayesinde yönetimi sürdürmüşlerdir.[77]

---

[72] Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, (Tercüme: Hakkı Dursun Yıldız), 5.basım, İstanbul, Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009, s. 119.

[73] Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007, I, s.5; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, s.21; Suyûtî, *Târihü'l-Hulefâ*, s.522

[74] Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, İstanbul, Selenge, 2015, s. 125-126; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-Maârif*, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011, s.171; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldan*, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002, s.26

[75] Ya'kûbî, *Kitâbu'l Buldan*, s.29

[76] Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Alî el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l İşraf,* Kahire, Mektebetu's-Sekfeti'd-Dîniyye, 2009, s.309

[77] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, s.76-80; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil fi't-Târîh*, VI, s.18-39

Samerrâ devri de diyebileceğimiz Abbâsiler döneminin hicrî III. asrı da içine alan bu zaman zarfı siyasi, ekonomik ve dini menşeli isyanların sık sık yaşandığı bir dönem olmuştur. Önemli etkileri olan ve devleti en çok uğraştıran bu isyanlardan biri Bâbek el-Hürremî (ö.223/838) isyanı olarak tarihe geçmiştir. Hürremî hareketinin lideri olan ve 201/816 tarihinde Azerbaycan'da isyanı başlatan Bâbek, isyanın bastırılması için üzerine gönderilen kuvvetlerin başarısızlığa uğramasıyla uzun bir süre boyunca isyanı sürdürmüş ve nihayetinde Mu'tasım'ın Türk asıllı komutanlarından olan Afşin tarafından yakalanarak 223/838'de idam edilmiştir.[78] Türk askerlerinin bu gibi isyanları bastırmadaki başarıları devlet içinde yükselmelerini kaçınılmaz kılmakla birlikte başka meseleleri de beraberine getirmiştir. Türklerin bu yükselişlerinden rahatsızlık duyan ve halife Mu'tasım'ı da bu durumun sorumlusu olarak kabul eden Araplar, Mu'tasım'ı tahttan indirmek adına zaman zaman ihtilal teşebbüsünde bulunmuşlar fakat başarılı olamamışlardır.[79] Nitekim Abbâsi Devleti'nde artık Türkler, belli bir dönem boyunca halifelerin iktidara gelmelerinde veya çeşitli yollarla iktidardan uzaklaştırılmalarında esas söz sahibi olmuşlardır. Buna karşılık Abbâsi halifeleri de bu baskılardan kurtulmak adına siyasi adımlar atmışlar ve etkin konumda olan Türk komutanlara her fırsatta suikast düzenlemişlerdir.[80] Halifeler ve Türkler arasında cereyan eden ve devletin gittikçe yıpranmasına sebep olan bu mücadele, Türk etkinliğinin zayıflamasına paralel olarak, halife Mû'temid (ö.279/892) tarafından devletin yönetim merkezinin Samerrâ şehrinden tekrar Bağdat'a kaydırılması ve böylelikle Samerrâ devrinin kapanmasıyla birlikte son bulmuştur.[81] Neticede Samerrâ dönemi bu gibi gelişmeler dolayısıyla siyasi

[78] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, s.477-482; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil fi't-Târîh*, VI, s.18-39

[79] Robert Mantran, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, (Çeviren: İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981, s.136,137

[80] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh,* VI, s.136-140; Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Alî el-Mes'ûdî, *Murûcü'z-Zeheb*, Beyrut, Dâru Sadr, 2010, IV, s.115.

[81] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, s.181

otoritenin giderek zayıflayıp, istikrarsızlıkların arttığı ve isyanların engellenemediği bir dönem olarak öne çıkmıştır.[82]

Abbâsiler'i oldukça meşgul eden problemlerden bir diğeri de Zenc isyanı olmuştur. Zenci kölelerin, ağır çalışma koşullarını protesto etmek amacıyla başlattıkları bu isyan[83] 270/883 tarihine değin devam etmiş ve özellikle Basra ilk sırada olmak üzere birçok şehrin harap olmasına ve çok fazla insanın ölümüne neden olmuştur.[84] Abbâsiler'i oldukça uzun bir müddet uğraştıran Zenc isyanı, devleti siyasi ve iktisadi açıdan yıpratmanın yanı sıra, Basra ve civarının da her açıdan yıkımına sebep olmuştur.[85]

1.2. Şuûbiyye Hareketi

Sözlükte "cemaat, topluluk ve millet" gibi anlamlara gelen Şuûbiyye; İslam'ı sonradan benimseyen Farslılar, Berberîler ve Türkler gibi milletlerin kendilerini Araplardan üstün görmeleri sebebiyle savundukları milliyetçilik düşüncesini temsil eden veya Arapların diğer milletlerden herhangi bir üstünlüklerinin bulunmadığını savunanların temsil ettiği akımdır.[86]

---

[82] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, s.76-80; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil fî't-Târîh*, VI, s.18-39

[83] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VI, s.206-212, 225-227, 229

[84] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VI, s.231-232; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, s.258

[85] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, s.283-291; Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, İstanbul, İSAM, 2013, s. 92

[86] Âdem Apak, "Şuûbiyye", *DİA*, XXXIX, s.244; Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuûbiyye*, İstanbul 1992, s.71

Şuûbiyye'den özel manada bir grup olarak bahsedilen eserlerden ilki Câhız (ö.255/869)'ın *el-Beyân ve't-Tebyîn* isimli eseridir.[87] Sonrasında İbn Kuteybe[88] (ö.276/889), İbn Abdirabbih[89] (ö.328/940) ve Ebü'l-Ferec el-İsfahânî[90] (ö.356/967) gibi müelliflerin eserlerinde bu terimi kullandıkları görülmektedir.

Başlangıcı Emevîler dönemine kadar uzanan ve hatta Emevîler devrinin sona ermesinde rolü olan Şuûbiyye hareketi, Abbasîler dönemiyle birlikte çeşitli sebeplerle giderek güçlenmeye başlamıştır. Öyle ki İranlılar, Abbâsi halifesi Mansur (ö.158/775) döneminden itibaren üstünlük iddialarını dile getirmeye başlamışlar ve bu doğrultuda Şuûbiyye olarak isimlendirilen Arap aleyhtarlığına dayalı bu akımın öncüsü olmuşlardır.[91] Çünkü başlangıçta devlet kademesinin önemli mevkilerinde yer alan Araplar, ilerleyen süreçte sahip oldukları bu gücü yitirmeye başlasalar bile etkinliklerini bütünüyle kaybetmemişlerdi. Hanedanın Araplardan müteşekkil olması, Arapça'nın resmi dil olmasının yanı sıra ve ilim dili de olması Arap üstünlüğünün hala devam ettiğinin kanıtıydı. Arapların edebî ve fikri sahada teorik olarak sahip olduğu bu üstünlükler, Araplar dışındaki milletlerin de aynı statüde olması gerektiğini savunan Şuûbiyye hareketinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[92]

---

[87] Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî, *el-Beyan ve't-Tebyin*, Kâhire, Mektebetü'l-Hanci, 1998, II, s.19

[88]İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 81; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineveri, *Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs*, Amman, Daru'l-Beşir, 2004, s.36

[89]E bû Ömer Şihabuddin Ahmed b. Muhammed b. Abdirrabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-İkdu'l-Ferid***,** Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye,1983, III, s.351,355-360

[90] Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfehânî, *Kitâbü'l-Egânî*, Beyrut, Dâru Sadr, 2004, III/ 94, IV/288, VI/157

[91]Wilhelm Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi* (İlave ve Şerh: M. Fuat Köprülü), Ankara, DİB Yayınları, 1984, s. 99; De Lacy O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri* (Çevirenler: Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay), Ankara, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971, s. 69-70.

[92]Lewis, *Tarihte Araplar*, s.127

Şuûbiyye hareketinin siyasî, edebî ve fikri boyutuyla kurumsallaşması Abbasîler döneminde mevalinin ve özellikle de İranlıların yönetimde etkin olmaya başladığı dönemde gerçekleşmiştir. Bu sebeple Abbâsiler'in ilk dönemleri Araplar ve Şuûbiyye taraftarları arasında hemen her sahada cereyan eden şiddetli çatışma ve mücadelelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. İlerleyen süreçte giderek güç ve taraftar toplayan bu akım Abbâsi halifeleri Me'mun (ö.218/833) ve Mu'tasım-Billâh (ö.227/842) dönemlerinde her bakımdan zirveye ulaşmıştır.[93]

Siyasi boyutundan ziyade zamanla ilmî bir hüviyete bürünen bu hareketin taraftarları, mücadelelerini kültürel alana taşımışlar ve Arap olmayan milletlerin tarihsel başarılarıyla birlikte öne çıkan şahsiyetlerini de Araplar'a karşı bir büyüklenme ve üstünlük sebebi olarak görmüşlerdir. Ayrıca Fars ve Rum gibi kültürlerin köklü bir geçmişlerinin olduğu ve onların medeniyetin zirvesinde olduğu çağlarda Arapların bundan uzak olduklarını ve nihayetinde medeniyetin diğer milletler tarafından insanlığa miras kaldığı anlayışını savunmuşlardır.[94] Başlangıçta tüm milletlerin birbirleriyle eşit olduğu anlayışıyla yola çıkan bu hareket zamanla Arap düşmanlığına doğru evrilmiştir.[95]

Neticede Araplar dışındaki Müslüman topluluklar arasında Arap milliyetçiliğine karşı bir kavmiyet bilinci uyandırma şeklinde de değerlendirilen Şuûbiyye hareketinin siyasi sonuçları olduğu kadar sosyal ve dini açıdan da önemli etkileri olmuştur. Araplar

[93] Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm,* Kahire, Mektebetu'n-Nehdeti'l-Mısır, 2001, I, s.81; Apak, "Şuûbiyye", s. 246

[94] İbn Abdürrabih, *el-İkdu'l-Ferid*, III, s.351-360

[95] Apak, "Şuûbiyye", s. 244

dışında diğer topluluklar arasında da giderek yerleşen milliyetçilik fikri; onlardaki kültürel, dini ve ahlaki geleneklerin de tekrar canlanmasını sağlamıştır.[96]

1.3. Mihne Politikası ve Döneme Etkisi

Hicrî III. asırda özellikle hadis âlimlerinin Halku'l Kur'an konusuyla ilgili fikir ve tutumlarını açıklamaları ve nihayetinde Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşünü benimsemeleri için Abbâsi halifeleri tarafından sorguya çekildikleri ve çeşitli eziyetlere maruz kaldıkları dönem "mihne dönemi" olarak adlandırılmıştır.[97] Hicrî III. asra bir anlamda damgasını vuran bu dönem İslam düşünce dünyasını siyasi, sosyal ve fikri açıdan önemli ölçüde etkilemiştir.[98]

Mihne baskılarının yaşanmasına neden olan Halku'l Kur'an fikri ilk olarak Ca'd b. Dirhem (ö.124/ 741) ve Cehm b. Safvân (ö.128/745) vasıtasıyla ortaya atılmıştır. Bu gibi itizali fikirler Emevîler'in ilk dönemlerinde kimi zaman taraftar bulsa da sonrasında çoğunlukla yasaklanmış ve bunları dile getirenler cezalandırılmışlardır.[99] Nitekim bu fikri savunan Ca'd b. Dirhem, Emevî halifesi Hişam b. Abdulmelik (ö.125/743)'in

---

[96] Sadık Cihan, "Şuûbiyye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Basımevi,1986, Sayı:6, s.55

[97] Tâceddin es-Subkî, T*abakatu'ş-Şafiiyyeti'l-Kübrâ,* (Thk: Mahmud Muhammed el-Tanâhî), Kâhire: Faysal İsa el-Bâbî el-Halebî,1964,II, s.37-65; Emin, *Duha'l-İslam*, III, s.161-208; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, VIII, s.631-645; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XI, s.237

[98] Nuri Tuğlu, "Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivayetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme*)", Dini Araştırmalar*, Cilt: 8, sayı. 23, s. 154

[99] Buhârî*, Halku Efâli'l 'İbâd*, s.13; Dârimî*, er-Red ale'l-Cehmiyye*, s.203, 209; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, c.10, s.36-37; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* s.85; Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, III, s.162; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam,* s. 286-287; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s.189-192; M. Hayri Kırbaşoğlu, "Allah'ın Kelâmı Olması Açısından Kur'an'ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdîsî'nin 'Kitâbu'l-Burhân fi Beyâni Hakikati'l-Kur'an'ı'", *AÜİFD*, Cilt:28, Sayı:1, s.427-428

emriyle öldürülmüş[100] ve böylelikle bilhassa muhafazakâr çevrelerce sakıncalı bulunarak şiddetle eleştirilen Halku'l Kur'an konusu bir süre gündemden uzak tutulmuştur.[101]

Emevîler devrinin ardından Abbâsiler döneminde ise Bişr b. Gıyas el-Merîsî[102] (ö.218/ 833) bu fikrin savunucusu olarak öne çıkmış, ancak o da takip altında tutulmuş ve görüşlerini yayması engellenmiştir.[103] Bu durum Abbâsi halifesi Me'mun (ö.218/833)'un başa geçmesiyle son bulmuştur. Zira ilmî merakıyla meşhur olan halife; fakihler ve kelamcılarla birlikte çeşitli ilim adamlarından oluşan bir ilim meclisi kurmuş ve bu meclise halku'l Kur'an gibi fikirleriyle meşhur olan ve söz konusu fikirlerini kendisine telkin ederek onun mihne dayatmalarına başvurmasında büyük pay sahibi olan Ahmed b. Ebi Duad (ö.240/854) ve Halku'l Kur'an meselesinden ötürü belli bir dönem baskı altında yaşayarak fikirlerini gizlemek zorunda kalan Bişr b. Gıyas el-

[100] İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, c.10, s.36-37; Buhârî, *Halku Efâli'l-'İbâd*, s.12

[101] Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l Kur'an", *DİA*, XV, s.371-372; Abdulfettâh Ebû Gudde, "Halku'l Kur'an Meselesi", (Çeviri: Mücteba Uğur), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:20, s.307.

[102] Mezhebî kimliğiyle ilgili olarak farklı görüşler öne sürülen Bişr el- Merîsî, çoğunlukla Mürcie'den sayılmaktadır. el-Eş'ârî, Ebû'l Hasen, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (Çeviri: Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2009, s.143; Abdulkâhir Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çeviri: Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, s.148; Ahmed Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyas el-Merîsî, Hayatı, Görüşleri ve İslam Düşünce Tarihindeki Yeri", *Uludağ ÜİF*, Yıl:1987, Cilt:2, Sayı:2, s.99-100; Osman Aydınlı, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi Ve Öğretisi*, Ankara, Endülüs Yayınları, 2018, s.60-61; Bununla birlikte sünnî kaynaklar tarafından Bişr'in itikadî mezhebiyle ilgili olarak farklı bilgiler verilerek onun Cehmiyye, Mu'tezile, Cebriyye veya Mürcie'ye mensup olduğu zikredilmekte; ancak Mu'tezile mensubu âlimleri tanıtan tabâkat kitaplarında onun ismine rastlanmadığı ve görüşlerinin çoğunlukla Cehm b. Safvan'ın fikirleriyle aynı doğrultuda olması dolayısıyla Cehmiyye'den kabul edildiği ifade edilmektedir. Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", *DİA*, VI, s.221; Nihayetinde ise tek mezhebe sıkı sıkıya bağlı bir kişi olmayıp; fıkıhta Re'y Taraftarı bir Hanefî, îtikadî bazı meselelerde ise, zaman zaman Mutezîlî veya Cehmî, bazen de Mürciî görüşlere sahip bir kelamcı olduğu ifade edilmektedir. Kılavuz, "Bişr b. Gıyas el-Merîsî, Hayatı, Görüşleri", s.106

[103] Talat Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri-II", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Kayseri 1990, Sayı:7, s.114

Merîsî (ö.218/833) gibi Mûtezîlî âlimleri de dâhil etmiştir.[104] Bu ilim meclislerinde Halku'l Kur'an görüşünü dile getiren Bişr el Merîsî, bu mesele zemininde kişisel olarak hem geçmişin intikamını alma hem de mevali karşısında üstün olduğunu iddia eden Arap milliyetçiliği fikrine karşı koyma fırsatı bulmuş ve nihayetinde bu mesele âlimler arasında tartışılmaya başlanmıştır.[105] Halife Me'mun, huzurunda gerçekleşen bu münazaralar neticesinde özellikle Halku'l Kur'an gibi bazı kelami meselelerde Mu'tezile'nin görüşlerini benimsemiştir.[106] Mihnenin baş aktörleri olarak zikredilen Bişr b. Gıyas el-Merîsî (ö.218/833) ve Ahmed b. Ebî Duad (ö.240/854) dışında Sümame b. Eşres (ö.213/ 828), İbrahim b. İsmail b. Uleyye (ö.218/ 833), Nazzâm (ö.221/835) ve Ebû'l-Huzeyl el-Allâf (ö.235/ 849) gibi Mûtezîlî âlimler de halife Me'mun'un halku'l Kur'an görüşünü benimsemesinde etkili olmuşlardır.[107]

Mu'tezile'nin akla geniş bir hürriyet tanıyan metoduna paralel olarak, kendisi de akla ve aklî ilkelere değer veren mizacıyla tanınan Me'mun, Mûtezîlî âlimlere destek vermiş ve onların hilafet merkezi olan Bağdat'ta büyük nüfuz sahibi olmalarını sağlamıştır.[108] Bunun yanı sıra Me'mun Şia kaynaklı politikalara da ağırlık vererek, Hz. Ali'nin efdaliyeti meselesini gündeme getirmiş ve onun diğer sahabilerden daha faziletli olduğunu ilan etmiştir. Ayrıca kendisinden sonra Ali oğullarından Ali er-Rızâ'yı

[104] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, c.10, s.463vd; Emin, *Duha'l-İslam*, III, s.57

[105] Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı: Me'mun Dönemi*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002, s.100

[106] Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı: Me'mun Dönemi*, s. 98-104

[107]Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şafi'iyyeti'l-Kübrâ,* II, s.37-38; Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ,* X, s.286; Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, LXXXVI, s.193; Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *DİA*, XXX, s.26

[108] Emin, *Duha'l-İslam*, III, s.57; Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri-II", s.118-119

Abbâsiler'in veliahtı olarak tayin etmiş; kanunlarda ve gerçekleştirilen dînî törenlerde Şii unsurlara ağırlık verecek şekilde değişiklikler yapmıştır.[109]

Şia'ya olan bu eğilimi ve Mû'tezili kelamcıların da etkisiyle Me'mun, nihayetinde 212/827 tarihinde Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini resmen benimseyerek halka ilan etmiştir. Sonraki süreçte mihne siyasetine hız veren Me'mun, 218/833 tarihinde çıktığı Bizans seferi esnasında vekili İshak b. İbrahim (ö.235/850)'e mihneyi başlatmasını istediği bir mektup göndermiş,[110] bunun ardından dönemin kadı, fakih ve muhaddislerinin de içinde bulunduğu pek çok âlim Kur'an'ın mahlûk olup olmadığına dair görüşleriyle ilgili olarak sorguya çekilmişlerdir.[111]

Mihne dayatmalarına maruz kalarak sorguya çekilenler arasında Muhammed b. Nuh (ö.218/833), Muhammed b. Sa'd (ö.230/845), Ali b. el-Ca'd (ö.230/845), Yahyâ b. Maîn (ö.233/848), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (ö.234/849), el-Kavârirî (ö.235/849), Kuteybe b. Saîd (ö.240/854), Seccâde lakabıyla bilinen Hasan b. Hammâd el-Bağdâdî (ö.241/855) ve Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) gibi çoğunluğu dönemin Ehl-i Hadis kesiminden olan âlimler de yer almıştır.[112] Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü benimsemeleri için ağır baskı ve tehditlere uğrayan bu âlimlerden Muhammed b. Nuh, ve Ahmed b. Hanbel dışındakiler, giderek artan baskı ve zulme dayanamayarak

[109]İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye,* c.10, s.417-418; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar,* s.193-194; Osman Aydınlı, *Mutezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara, Araştırma Yayınları, 2003, s.75

[110]Taberî, *Târîhu't-Taberi*, VIII, s.631; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* c.10, s.459-461; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s.194

[111]Taberî, *Târîhu't- Taberi*, VIII, s.633vd; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih,* VI, s.3; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye,* X, s.459-461; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulafâ*, s.245 vd; Nahide Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı", *Mihne Süreci ve İslâmi İlimlere Etkisi,* Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2012, s.24.

[112]Taberî, *Târîhu't- Taberi*, VIII, s.634-635; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, s.3-8; Suyûtî, *Târihü'l-Hulefâ*, s.490-493

Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü savunmuşlardır. Halku'l Kur'an meselesinde halife karşıtı fikir beyanından vazgeçmeyen Muhammed b. Nuh ve Ahmed b. Hanbel ise zincire bağlanarak halife Me'mun'un o sıralar bulunduğu Tarsus'a gönderilmişlerdir. Me'mun'un 218/833 tarihinde vefatıyla tekrar Bağdat'a gönderilen bu iki âlimden Muhammed b. Nuh yolda vefat etmiş, Ahmed b. Hanbel ise Bağdat'a getirilerek hapsedilmiştir.[113] Me'mun'dan sonra bayrağı devralan halife Mu'tasım (ö.227/842) da Me'mun'un vasiyeti doğrultusunda mihne politikasını sürdürmüş[114], ancak halkın tepkisinin artması üzerine Ahmed b. Hanbel'i hapisten çıkarmıştır.[115]

Mu'tasım'ın ardından halife olan Vâsık (ö.232/847) döneminde de sürdürülen mihne baskıları Vasık'ın ölümünden sonra giderek azalmakla birlikte, bu politikanın etkileri halife Mütevekkil (ö.247/861) döneminde de bir müddet sürmüştür. Nihayetinde 234/849 tarihinde Mütevekkil'in halku'l Kur'an tartışmalarını resmen yasaklamasıyla birlikte mihne dönemi son bulmuştur.[116]

Halku'l Kur'an meselesinin tartışılmasını yasaklayan Mütevekkil, aynı zamanda bu fikrin taraftarı olan Mu'tezile'ye de cephe almıştır. Nitekim, mihne baskılarının revaçta olduğu dönemde etkili olan Mû'tezîlî imamlardan Ahmed b. Ebi Duad'ın, Mütevekkil döneminde baş kadılık makamında bulunan oğlu Ebû'l Velid (ö. 239/853) görevinden azledilerek hapse atılmış; sonrasında onunla birlikte tüm ailenin mal varlığına el konulmuş ve ardından hepsi sürgüne gönderilmiştir. Diğer taraftan mihne baskılarına maruz kalan Ehl-i Hadis taraftarlarının gönlünü almaya çalışan Mütevekkil,

---

[113] Taberî, *Târîhu't- Taberî,* VIII, s.631-645; Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı*, Ankara, Otto Yayınları, 1999, s. 59-61

[114] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil, fî't-Târîh*, VI, s.17; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XIV, s.393-398

[115] Ahmed Emin, Duha'l-İslâm, III, s. 180; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı*, s. 59-61

[116] Taberî, *Târîhu't-Taberi,* VIII, s.648; Subkî, *Tabâkatü'ş-Şâfiiyye,* II, s.59-61; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, s.534-541

onlara hadis rivayet etmeleri için teşvik maksadıyla büyük imkânlar sağlamış ve onlardan bilhassa Mu'tezile ve Cehmiyye aleyhinde rivayetlere yer vermelerini istemiştir.[117] Bu durumun doğal bir sonucu olarak söz konusu süreçte hadis uydurma faaliyetleri de hızla yaygınlaşmaya başlamıştır.[118]

Hicrî III. asrı belli bir süre meşgul eden mihne hadisesinin, özellikle Hadis Taraftarları açısından önemli sonuçları olmuştur. Zira mihne politikalarına gösterdiği dirençle özellikle Ahmed b. Hanbel bu dönemde Ehl-i Hadis'in adeta sembol ismi haline gelmiş, sahâbe ve tâbiinle eş değer görülecek bir şöhret kazanmıştır.[119] Hatta sonraki süreçte Ahmed b. Hanbel, Ehl-i Hadis'in ilk imamı olarak telakki edilmiştir.[120] Onu sevmeyenler Ehl-i Bid'at sayılmış,[121]dönemin âlimleri mihne meselesinde Ahmed b. Hanbel ile ilgili düşüncelerine göre değerlendirilmişlerdir.[122]Bu doğrultuda mihne hadiselerinin dolaylı bir sonucu olarak gelenekçi fukahaya olan temayül artmış ve böylece akıl eksenli kelamın yeniden vücut bulma ihtimaline karşı kuvvetli bir birlik

[117] Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, Ankara, Otto Yayınları, 2012, s.19

[118] Musa Erkaya, "Hicrî III. Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:2 (2008), s.258; Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis -İlk Üç Asır-*, Bursa, Emin Yayınları, 2006, s. 369

[119] Hatib-i Bağdâdi, *Târîhu Bağdâd*, VI, s.98; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX, s.201; George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, (Çeviri: A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu), İstanbul, Gelenek Yayınları, 2004, s. 44-46; Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler,* Ankara, Kitâbiyât, 2002, s. 56; Zübeyir Bulut, *Hanbelî Akâid Sistemi*, (Doktora Tezi), A.Ü.S.B.E, Ankara 2003, s.56; Muhyettin İğde, *Siyasi ve İtikadî Bir Mezhep Olarak Hanbelîliğin Teşekkül Süreci,* (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014, s. 71

[120] Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, (nşr. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin), Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2005, III, s.391; Mehmet Zeki İşcan, *Selefîlik / İslâmi Köktenciliğin Tarihi Temelleri*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006, s. 23-24

[121] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c.IX, s.195; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s.66; Muhyettin İğde, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları", (Ed.Mahfuz Söylemez), *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2012, s.163

[122] Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çeviri: Ethem Ruhi Fığlalı),Ankara, Sarkaç Yayınları, 2010, s.362; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 62

oluşturmak adına mihne karşıtları dört fıkhî mezhep altında birleşmişlerdir.[123] Bununla birlikte Hadis Taraftarları, aynı çizgide olsalar dahi halku'l Kur'an konusuyla ilgili olarak kendileriyle aynı görüşte olmayanları Ehl-i Hadis çatısı dışında değerlendirmişlerdir.[124]

Mihne hadiselerinin siyasi yönden de önemli sonuçları olmuştur. Mu'tezîlî söylemin son bulup Hadis Taraftarları'nın zafer kazanmasıyla birlikte halife dini otorite olma yetkisini bir anlamda ulemaya teslim etmiş ve ulema dinin koruyucusu konumuna gelmiştir.[125] Dolayısıyla mihne sürecinden sonra dini alanda tek otorite olarak kabul gören ulema, bir taraftan da Abbâsi halifelerinin meşruluğuna dayanak teşkil etmiştir.[126]

Sonuç itibarıyla halifenin kendi otoritesini sağlamlaştırmak ve dini yetkinin sahibi olduğunu vurgulamak adına, kendisine muhalif ve zaman zaman da tehlike olarak gördüğü Ehl-i Hadis ulema ve fukahayı bastırmak ve onların gücünü sınırlamak için başlattığı siyasi bir mücadele olarak da nitelendirilen[127] mihne süreci, siyasi gücü elinde bulunduranların kendi otoritelerini sağlamlaştırmak adına dini meseleleri araç olarak

---

[123] George Makdisi, "İslam Toplumunda Otorite", (Çeviri: İsmet Kayaoğlu), *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Konya, 1997, sayı:7, s.115

[124] Erkaya, "Hicrî III. Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", s.258; Kahraman, *Kûfe'de Hadis -İlk Üç Asır-*, s. 369

[125] Christopher Melchert, "Ahmed b.Hanbel'in Muhalifleri", (Çeviri: Ali Hakan Çavuşoğlu), *Marife Dergisi*, Yıl:2005, Sayı:3, s.395; Mehmet Zeki İşcan, "Kelam Ezeli İse Din Mahallidir Ezeli Kelamın Düşünsel, Siyasal, Sosyal Sonuçları Üzerine", (Editör: M. Mahfuz Söylemez), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları,2012, s. 203-204

[126] Muhyettin İğde, "Ahmed b.Hanbel'in Fakihliği ile İlgili Tartışmalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl: 2014, sayı:42, s.105; Zouhair Ghazzal, "Ulema: Statüsü ve İşlevi", (Hazırlayan: Youssef M. Choueiri), *Ortadoğu Tarihi Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften...*,, (Çeviri: Fethi Aytuna), İstanbul, İnkılâp Kitabevi , 2011, s. 86.

[127]Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı*, s.56; Yücesoy, "Mihne", s.28

kullanmalarından ötürü, gerek uygulanış tarzı gerekse sonuçlarıyla İslam tarihinin en sıkıntılı dönemlerinden biri olmuştur.[128]

1.4. İlmî Gelişmeler

Hicrî III. asır siyasi mücadeleler, iç karışıklıklar, isyanlar ve itikâdi tartışmalar açısından oldukça hareketli ve yoğun bir dönem olmakla birlikte, kültürel ve ilmî faaliyetler açısından da bir o kadar özgün ve zengin bir dönem olma özelliği taşımaktadır.

İslam düşüncesine çok önemli katkılar sağlaması açısından kayda değer safhalardan biri olan tercüme hareketleri, Abbâsiler döneminde başkent Bağdat'ta bulunan Beytü'l Hikme bünyesinde hayata geçmiş ve özellikle halife Me'mun bu faaliyetlerin başta gelen destekçilerinden bir olmuştur. Zira Me'mun'un ilmî merakı, sadece İslami ilimlerle sınırlı kalmamış, onun dışa açılmasını ve bu doğrultuda felsefî eserlere de merak duymasını sağlamıştır. Yunan felsefesine ilgi duyan Me'mun; İbranice, Yunanca ve Süryanice gibi dillerde yazılmış olan eski eserleri Arapça 'ya tercüme ettirmiş,[129] bununla birlikte İbranice ve Yunanca olan eski sahifeler, Tevrat ve diğer nebilere ait olduğu ifade edilen kitapları da özenli bir çeviri sürecinin ardından İslam kültürüne kazandırmıştır.[130]

Dini meselelere akılcı bir bakış açısıyla yaklaşma temayülünde olmasının yanı sıra Mu'tezile'ye olan yakınlığıyla da bilinen Me'mun'un yürüttüğü dini politikanın

[128] Muharrem Akoğlu, "Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", (Editör: M. Mahfuz Söylemez), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2012, s.29

[129]Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X, s.272-273

[130]İbn Kuteybe, *el-Maârif,* s.652-667; Talat Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle olan Münasebetleri I", *Erciyes ÜİFD*, Kayseri 1989, s.260; Lapidus, *İslâm Toplumları Târihi,* s.147

temelini, aklî ilkelerle yürütülen kelami tartışmalar neticesinde ortaya çıkan görüşler oluşturmuştur. Bununla birlikte Me'mun'un izlediği politikalara en büyük katkıyı döneminde gerçekleştirdiği tercüme faaliyetleri sağlamıştır. Böylelikle dil bilimi, onun döneminde oldukça ileri bir seviyeye ulaşmıştır.[131]

Abbâsîler döneminde, gerek ilmî çeviri faaliyetleri gerekse Arap diliyle ilgili yürütülen çalışmalar açısından öne çıkan yerlerden biri de Basra'dır. Basra, İslâm'ı yeni benimseyen diğer milletlerin Kur'an'ı doğru bir şekilde okuyup anlamaları için Arap dilinin öğrenimini kolaylaştırmak ve bu doğrultuda gramer ilminin kaidelerini tespit etmek bakımından çalışmaların yürütüldüğü önemli bir merkez olmuştur. Nitekim Arap filolojisinin kuruluşu ve edebi metinlere dayalı klasik dil malzemelerinin derlenmesinin yanı sıra Arapça lügat ve gramere dair çalışmalar da yine ilk kez burada gerçekleşmiştir. Bu sahada öne çıkan ilk şahıs Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö.69/688) olmuş; onu takip eden İsa b. Ömer es-Sekafî (ö.l49/766), Ahfeş el-Ekber (ö.l77 /793) ve Yunus b. Habib (ö.l82/798) gibi alimler bu alana önemli katkılar sağlamışlardır. Hicrî III. asra gelindiğinde ise Basra'da öne çıkan Müstemir el- Kutrub (ö.206/821), Ebû Ubeyde Ma'mer b. Musenna (ö.209/825), Ahfeş el-Evsat (ö.215/830), Ebû Ubeyde Kasım b. Sellam (ö.224/838), İshak el-Cermî (ö.225/839) ve Muhammed el-Mâzinî (ö.249/863) gibi âlimler öne çıkmış ve Arap dili üzerine yaptıkları çalışmalarla "Basriyyûn" olarak nitelendirilen bir ekolün temsilcisi olmuşlardır.[132] Diğer taraftan bu asrın öne çıkan önemli olaylarından biri olan Şuûbiyye hareketinin etkisiyle Şuûbîler, farklı

[131] M. Hakkı Suçin, *Dünden Bugüne Arapçaya Çevirinin Serüveni,* Ankara, Kurgan Edebiyat Yayınları, 2012, s.38-39

[132] Hulusi Kılıç, "Basriyyun", *DİA,* V, s.117-118; Hulusi Kılıç, "Kufiyyun", *DİA*, XXI, 345-346; Mustafa Sadık er-Rafiî, *Târîhu Adabi'l-Arab,* Beyrut, Daru'l-Kitabi'l Arabiyye, 1974, I, s.405-412; Ignace Goldziher, "Arap Dili Mektepleri", (Çeviri: Süleyman Tülücü), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1990, Sayı:9, s. 329-335; Kahraman, *Kûfe'de Hadis: İlk Üç Asır*, s. 229-337; Musa Erkaya, "Hicrî III. Asır İtibariyle Basra'da Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:1 (2008), s.180-181

kültürlerden ve bilhassa İran edebiyatından aldıkları metinleri nesir ve şiirler vasıtasıyla Arapça eserlere taşımışlardır. Edebi alanda meydana gelen bu gelişmeler neticesinde Câhız (ö.255/869) ve İbn Kuteybe (ö.276/889) gibi âlimler Arap edebiyatına sonradan dâhil olan İslam dışı unsurları ayıklamak ve İslamî yazın kültürünü koruma amacıyla metinler kaleme almışlardır.[133] Tüm bu faaliyetler Arap edebiyatında şiir ve nesir türünün gelişimine olumlu katkılar sağlamıştır.[134]

Hicrî III. asır, başlangıcı öncesine dayanmakla birlikte; giderek olgun bir nitelik kazanan tedvin, tasnif ve tenkit faaliyetleri, mezhepler arasındaki ayrışmalar, Ehl-i Hadis Ehl-i Re'y kutuplaşması ve Mûtezîle mezhebini benimseyen halife Me'mun tarafından Halku'l Kur'an inancının devletin resmi politikası olarak ilan edilmesi paralelinde gelişen ilmî çalışmalarla da İslam düşünce geleneğinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Dönemin özellikle kelamcı ve hadisçiler arasında yoğunluk kazanan tartışmalarının etkilerini telif edilen eserlerde de görmek mümkündür.

Söz konusu süreç doğrultusunda ilmî gelişmeler açısından önemli etkenlerden biri de Bağdat şehri olmuştur.[135] Bağdat, Abbâsiler'in ilk dönemlerinden itibaren hadis alanında önemli çalışmalara ev sahipliği yapmıştır. Sonraları bu çalışmalar bazı sebeplerle duraksamışsa da; Mu'tezile'nin, halife Me'mun ve ardından Mu'tasım yönetimiyle birlikte giderek yükselmesinin ardından özellikle muhalif tarafta yer alan Hadis Taraftarları harekete geçmiş ve böylece hadis sahasındaki ilmî faaliyetler yeniden canlanmıştır.[136] Böylece hicrî III. asır; hadis, hadis edebiyatına dair ana kaynakların

[133] Câhiz, *el-Beyan ve't-Tebyin*, I, s.62, 170, 385, II, s.165

[134] Bozkurt, *Abbâsîler*, s.214

[135] Erkaya, *Hicrî III. Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış*, s.248

[136] Abdulkerim Özaydın, "Bağdat", *DİA,* IV, s.437-441

teşekkülü ve Sahîh rivayetlerin derlendiği eserlerin telifi bakımından hadis ilminin altın çağı olarak nitelendirilmiştir.

Bu dönemde Yahyâ b. Maîn (ö.233/848), Ali b. el-Medînî (ö.234/849), İbn Râhûye (ö.238/853), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) ve Dârimî (ö.255/869) gibi muhaddisler hadislerin tedvin ve tasnifiyle yoğun bir şekilde meşgul olmuşlardır. Ayrıca Buhârî (ö.256/869), Müslîm (ö.261/875), Ebû Dâvud (ö.275/889), İbn Mâce (ö.275/889), Tirmîzî (ö.297/910) ve Nesâî (ö.303/915) tarafından kaleme alınan ve müteakip asırlarda Kütüb-i Sitte ismiyle meşhur olan eserler, hadis kitapları arasında en saygınları olarak kabul görmüştür.[137]

Bu dönemde hadis ilmiyle beraber fıkıhta da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Fıkhî birikiminin kökeni ve bağımsız içtihadî kimliği bir önceki asra dayanmakla beraber[138] talebeleri vasıtasıyla üçüncü asırda da etkin olan şahsiyetlerden biri İmam Şâfiî (ö.204/821) olmuştur. Nitekim İmam Şafii'nin öğrencilerinden Ebû Sevr (ö. 240/854), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Kerâbîsî (ö. 248/862), ve Za'ferânî (ö. 260/874) gibi âlimler dönemin önde gelen fakihleri arasında zikredilmişlerdir.[139] Özellikle Ahmed b. Hanbel hadis ilminin yanı sıra fıkıhta da öne çıkmış ve bu dönemde Hanbelî mezhebinin

[137]Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, s.322; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, s.167-177; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Tezkirati'l-Huffaz*, Haydarabad, Matbaat'u Cemiyet-i Dairetu'l-Maarifi'l Osmaniye, 1955, II, s.429-431; Musa Bağcı, *Hadis Tarihi Hicrî İlk Üç Asır*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2009, s.245

[138]Ebû Bekr Ahmed b. El-Hüseyn b. Alî el-Beyhâkî, *Menâkibu'ş-Şâfiî* (Tahkik: Seyyid Ahmed Sakr), Kahire, Mektebetu Dâri't-Turâs, 1970, I, s.220; Muhammed Ebû Zehra, *İmam Şafii*, (Çeviri: Osman Keskioğlu), Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı,1987, s.25-31; İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, X, s.424-430

[139]Bilal Aybakan, "Şâfiî", *DİA*, XXXVIII, s.224

oluşumunda etkin rol oynamıştır.[140] Bunun dışında çağın güçlü fıkıh âlimlerinden olan ve kendisinden sonraki fıkıhçılar üzerinde tesir bırakanlardan biri de Dâvud ez-Zâhirî (ö.270/884)'dir. Aynı zamanda Zâhiriyye mezhebinin kurucusu olarak bilinen Zâhirî'nin fıkıh ve fıkıh usulüyle ilgili pek çok eser kaleme aldığı ancak bunlardan hiçbirinin günümüze ulaşamadığı ifade edilmektedir.[141]

Hadis ve fıkıh ilimlerinin dışında diğer dini alanlardaki ilmî faaliyetler de bu dönemde sistemli olarak yürütülmüştür. Örneğin tefsirde Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam (ö.224/770)[142], Taberî (ö.310/922)[143] ve Zeccâc (ö.311/923)[144] gibi âlimler önemli eserler kaleme almışlardır. Bunun yanı sıra tasavvufta öncü şahsiyetler olarak nitelendirilen Haris el-Muhasibi[145] (ö.243/857) ve Cüneyd-i Bağdâdî[146] (ö.298/911) gibi mutasavvıflar dönemin önemli simalarındandır.

Dini ilimlerin dışında beşeri ilimlerin de oldukça ilerlediği hicrî III. asır; gerek başkent Bağdat'ta halifelerin sarayında düzenlenen ve zaman zaman halifelerin de iştirak ettikleri çeşitli alanlardaki ilmî meclisler ve gerekse bu meclisler çevresinde yükselme imkânı bulan büyük âlimler, düşünürler ve filozoflar sayesinde adeta

---

[140]Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008, s.132; Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye (İslam'da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi)*,Çeviri: Sıbgatullah Kaya, İstanbul, Yenişafak Yayınları, ty, s.494

[141]Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedîm*, (thk. İbn Ali b. Zeyne'l Âbidîn el-Hâîrî el-Mazenderânî),Tahran, yy, 1971, s.271; Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nübela*, XIII, s.104; Nureddin Itr, "Dâvud ez-Zâhirî", *DİA*, IX, s.50

[142] Buhârî, Târîhu'l-Kebir, VII, s.172, md.778; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Haşîmî el-Basrî el-Bağdâdî, *Tabakatu'l-Kübra*, (Thk: İhsan Abbâs), Beyrut, Dâru Sadr, 1968, IX, s.358-359

[143]İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, ss.257-261

[144]İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, s.263

[145] Van Ess, "Muhasibi", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, Ankara 1993, VIII, s.507; Mahmud, Abdülhâlim, *Muhasibi: Hayati Eserleri ve Fikirleri*, (Çeviri: M. Beşir Eryarsoy), İstanbul, İnsan Yayınları, 2005, s.35

[146]Hatib-i Bağdâdi, *Târîhu Bağdâd,* VIII, s.168; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, s.113

medeniyetin merkezi konumuna gelmiştir.[147] Ayrıca matematik, felsefe, tıp, sanat, tarih ve astronomi gibi dallarda da önemli gelişmeler yaşanmış;[148] Bağdat, Rakka ve Şiraz'da inşa edilen rasathanelerde gökbilimine dair çalışmalar yapılmıştır.[149]

Örneğin Arapların filozofu olarak bilinen el-Kindî (ö.260/783), cebir sahasında el-Harezmî (ö. 235/850), astronomide Fergânî (ö.247/861) ve Ebû Ma'şer el-Belhî (ö. 272/886), geometri alanında Benî Mûsâ b. Şâkir (ö. 258/872); tıp ve tercüme sahasında Yuhannâ b. Mâseveyh (ö. 243/857) ve Huneyn b. İshâk (ö 260/873),[150]tarih ve coğrafyada Vâkıdî (ö.207/823), Muhammed b. Sa'd (ö.230/845), Belâzurî (ö.279/892) ve Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö.282/896)[151] gibi âlimler yaşadıkları dönemin ilmi anlamda önde gelen isimlerinden bazılarıdır.

Tüm bu gelişmelerden yola çıkarak, pek çok alanda önemli eserlerin telif edildiği hicrî III. asrın, kültürel ve ilmi faaliyetler açısından zirvede bir dönem olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu dönemde dini ilimlerin yanı sıra gökbilim, felsefe, hesap ve matematik gibi beşeri ilimlerde de yapılan çalışmaların İslam kültürel mirasına çok önemli katkıları olmuştur. Hicrî III. asırda yetişmiş pek çok âlim, ilmi faaliyetleriyle kendilerinden sonraki nesle de ışık ve ilham kaynağı olmuşlardır.

---

[147] Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, s.17-18; Özaydın, "Bağdat", ss.437- 441

[148]Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri - II", s. 113-131

[149] Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Târihi*, Ankara: Rehber Yayınları, 1992, s.18

[150]Özaydın, "Bağdat", ss.437- 441

[151]Abdulkâhir Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çeviri: Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, Önsöz, s.17

2. İtikadî Durum

2.1. Hicrî III. Asrın Din Söylemleri ve Mevcut Mezhepler

Hicrî III. asır, İslam coğrafyasının giderek genişlemesi ve farklı kültürlerin etkileşimi sebebiyle müslümanların İran-Sasani, Hint ve Bizans/Rum kaynaklı Yunan felsefesiyle karşılaşma imkânı buldukları[152], ayrıca Buhârî'nin ilim tahsiline başladığı Orta Asya başta olmak üzere hemen her coğrafyanın mezhebî hareketler bakımından oldukça faal ve canlı olduğu bir dönem olmuştur.[153]

İmam Buhârî de, doğum yeri olan Buhâra' da ve aynı zamanda buranın komşusu olan ve doğumundan önce Cehmîliğin merkezi olarak nitelendirilen Tirmiz ve Belh[154] bölgelerinde; ayrıca Mekke ve Medine'de, pek çok kez ilim yolculuğu için gittiği Bağdat, Basra, Dımaşk, Humus, Küfe, Merv, Mısır ve nihayetinde uzun bir süre kaldığı Nişabur'da pek çok farklı kültür ve fıkirle tanışma imkânı bulmuştur.[155]

Buhârî 'nin ilim yolculukları sebebiyle bulunduğu bölgelerin dönemin hemen hemen bütün farklı düşünce ekollerini temsil eden üst düzey kültür merkezleri olduğu görülmektedir. Bu sayede Buhârî, İslam toplumunun iç dinamiklerindeki tartışmalar neticesinde zuhur eden Kûfe merkezli Şiilik ve Hâricîliği; Şam merkezli Râfızîliği; çoğunlukla yabancı kültürlerle etkileşim sonucu ortaya çıkan Basra merkezli Mu'tezilîlik ve bu akımın nüvesini teşkil eden Cehmîlik, Kaderîlik, Cebrîlik ve

---

[152] Ali Akyüz, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun eserlerine Yansıması", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:2003, Sayı:11, s.163

[153]İlhan, "Buhârî Dönemi Mezhep Hareketleri", s.47

[154]Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl,* (Çeviri: Mustafa Öz), İstanbul, Litera Yayıncılık, 2008, s.42,85; Koçyiğit, "Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar", s.61

[155] Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nübelâ,* XII, 394vd; Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneğ*i), Ankara, Fecir Yayınları, 1998, s. 304; İlhan, "Buhârî Dönemi Mezhep Hareketleri", s. 47-50

Mürciîlik gibi akımları tanıma imkânı bulmuştur.[156] Zira onun erken yaşlarda telifine başladığı *Târîhu'l Kebîr* adlı eserinde raviler hakkında bilgi verirken kullandığı "Kader görüşüne sahipti, hadis inkârcısıydı"[157];"Mürciî idi; ircâ görüşüne sahipti "[158] "Hâricî idi; Hâricîlerin görüşünü benimserdi"[159]; "Zındıklıkla itham ediliyordu"[160]; "Osman taraftarı idi"[161]; "Hz.Osman'ı üstün görme eğilimindeydi"[162]; Şia tarafında idi"[163]gibi ifadelerinden onların mezhebî eğilimlerine de zaman zaman işaret ettiği görülmektedir.

Hicrî III. asır başlarında kelam ilmiyle meşgul olan farklı fırkalardan kimseler bulunmakla birlikte kelâmî tartışmalar bağlamında odak noktası olan kesim çoğunlukla Mu'tezile olmuştur. Abbâsiler döneminde Basra ve Bağdat ekolleri olarak iki farklı kola ayrılan Mu'tezile[164] esas itibarıyla Vâsıl b. Ata'nın, hocası Hasan-ı Basrî'nin ders halkasından ayrılmasıyla Basra'da doğmuştur. İlerleyen dönemde Bağdat'ın Abbâsi Devleti'nde başkent olmasıyla birlikte Mu'tezile'nin Bağdat ekolü Bişr b. el-Mu'temir (ö.210/825)'in görüşleri etrafında teşekkül etmiştir.[165] Mu'tezile'de daha çok fikri alanda meydana gelen bu ayrımın en belirgin özelliği, Bağdat ekolünün Hz. Ali'nin üstünlüğünü iddia etmeleri ve bu doğrultuda Ali oğullarına yakın bir siyasi tavır

---

[156] Marshall G.S Hodgson, *İslâm'ın Serüveni,* İstanbul, İz Yayınları, 1993, I, s.214; Koçyiğit, "Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar", 31-40, 56-66

[157]Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr*, III/18, md.74; V /182, md.570; VI/469, md.3012; VII/118, md.528; VII/399, md.l745; VII/427, md.l870

[158] Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr*, IV/360, md.3138; VI/22, md.1561; VIII/81, md.2253

[159] Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr,* VI/267, md.2367

[160] Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr*, V/227, md.741

[161] Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr*, IV/224, md.2584

[162] Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr*, VI/89-90, md.1798

[163] Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr*, III/94, md.352

[164] Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahman el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, (Nşr. M. Zâhid Kevserî), Beyrut, Mektebetu'l-Meârif, 1968, s. 30; Mu'tezile'nin teşekkül süreci ve Bağdat-Basra ekolleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz: Osman Aydınlı, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi Ve Öğretisi*, s.48-99

[165]Ahmed b. Yahya b. el-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, (Thk. Suzana D. Wilzer), Beyrut 1988, s. 3; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 41

benimsemeleridir. Nitekim Basralı Mû'tezilîlerin büyük bir kısmı, iktidarı temsil eden Abbâsi oğullarından yana tavır koymuşlar, buna karşılık Bağdat ekolünden önemli bir kesim ise Ali oğullarını destekleyen siyasetlerini sürdürmüşlerdir.[166]

İlerleyen dönemde Me'mun'un (ö.218/833) Abbâsi Devleti'nin başına geçmesi ve Mu'tezile'nin görüşlerini resmi olarak kabul etmesiyle birlikte Mu'tezile önemli bir gelişme kaydetmiş ve bir anlamda en parlak dönemini yaşamıştır.[167] Me'mun'un desteğinin yanısıra felsefi eserlerin tercüme edilmesiyle birlikte Mu'tezile'nin kelam metodu ile felsefe iç içe geçmiştir.[168]

Hicrî üçüncü asrın başlarında yönetimin desteğiyle ayrıcalıklı bir konumda bulunan Mu'tezile, faaliyet alanını genişleterek görüşlerini Şam ve Mısır'a kadar taşıma imkânı bulmuştur.[169] Memun'dan sonra halife Mutâsım ve Vâsık devirlerinde de Mû'tezîlî söylemler varlığını sürdürmekle birlikte hicrî 232 tarihinde halife Mütevekkil'in Abbâsi yönetiminin başına geçmesiyle Mu'tezile etkinliğini yitirmeye başlamıştır. Zira Mütevekkil bir anlamda Mu'tezile'den önce hâkim olan dini anlayışa dönmek maksadıyla özellikle halku'l Kur'an yörüngesinde cereyan eden mihne baskılarıyla birlikte Mu'tezîli politikalara son vermiştir.[170]

---

[166]Osman Aydınlı, "Mu'tezile Ekolü, Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Marife Dergisi*, Yıl:2003, Sayı: 3, s. 47-48.

[167]Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 42; Talat Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri-II", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:7, Kayseri-1990; s.117-118

[168] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.40-41

[169] M.Fuad Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, Riyad, Câmiatu'l-İmam Muhammed b. Suud el-İsâmiyye, 1991, I/4, s.60-77

[170] Taberi, *Târîhu't-Taberî*, IX, s.154 vd; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.543; Mesûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, s.4-43

Mu‘tezîlî fikirlerin etkin olduğu bu dönem zarfında siyasi ve îtikâdî nitelikli başka gruplar da mevcuttur. Siyasi söylemlerle ön plana çıkan bu gruplardan biri de Şia’dır. Şîa kavramının, ilk üç asır kaynaklarınca, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt’e muhabbet duyan kimseler ve mûtedil hadis ravilerinin yanı sıra Hz. Ali'nin ulûhiyeti fikrini savunan aşırı görüşlü fırkalara kadar uzanan oldukça geniş bir kesimi ifade etmek için de kullanıldığı görülmektedir.[171]

Bu süreçte halife Me’mun’un izlediği politikaların etkisi büyük olmuştur. Zira Me’mun Mutezili görüşlerini resmi politikaya dönüştürmeden evvel bilhassa İranlı Şiilere yakın olmuş;[172] Şia’nın önderi ve aynı zamanda on iki imamdan biri kabul edilen Ebû Hasan Ali b. Musa er-Rızâ (ö. 203/818)'yı kendisine veliaht olarak tayin etmiştir. Ayrıca Me'mun, halife olarak Bağdat'a gelmeden önce, elçisi aracılığıyla haber göndererek, halktan Şiiliğin sembolü olan yeşil elbiseler giymelerini istemiştir.[173] Aynı zamanda Me’mun, Zeydî ve Râfizî liderler için kullanılan İmam ünvanını kendisi için kullanan ilk Abbâsi halifesi olmuştur.[174] Onun bu gibi siyasi hamleleri, Abbâsi ailesine karşı gelişen Şii muhalefeti ve yoğunlaşan Şii ayaklanmalarını ortadan kaldırmak amacıyla uyguladığı bir tür politik kurnazlık olarak değerlendirilmektedir.[175]

Me'mun amacına ulaşmak için Şia ve Mu’tezile’ye karşı dengeli bir siyaset yürütmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda Mu’tezile’nin temel ilkelerini kuşatıcı nitelikte

---

[171]İbn Sa’d, *Tabâkâtu’l Kübrâ,* VI/423-425; VIII/337 vd; Eş’ârî, *Makâlâtu’l-İslâmiyyin,* s.35vd; Şehristanî, *el-Milel ve’n-Nihal*, s.159vd.

[172] Mesûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, III, 365; Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, s.454

[173] Mesûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, lV, s.30-31; Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, VIII, s.554; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, X, s.275

[174] Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.222; Henry Laoust, *İslam’da Ayrılıkçı Görüşler,*(Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli), İstanbul, Pınar Yayınları, 1999, s.97

[175]El-Cabiri, Muhammed Âbid, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, (Çeviren: İbrahim Akbaba), İstanbul, Kitabevi, 2001, s.322

olan halku'l Kur'an görüşü ile birlikte, Şii kesimin de desteklediği efdal/mefdul görüşü doğrultusunda sahabenin en faziletlisinin Hz. Ali olduğu fikrini resmi akide olarak halka ilan etmiştir.[176]

Abbâsi halifesi Mütevekkil, Mu'tezile hâkimiyetine son verdiği gibi Şii politikalara karşı da savaş açmıştır. Bilhassa Şiilerin siyasi bir rakip gibi algılanmaları dolayısıyla önde gelen isimlerinin devlet tarafından takibe alınması ve benzeri gibi siyasi olaylar neticesinde, özellikle 235/850 tarihinden sonra Şia, kendine has bir görünüme bürünmüştür.[177] Şiî bölünmeler sonucu ortaya çıkan ve Abbâsiler'in hâkimiyetini tanımayıp, imametin Ali-Fâtıma soyundan geldiği görüşünü savunan ve Hz. Ali'yi sahabeden üstün tutan Zeydiyye[178], Hz. Ali'nin imametinin bizzat açık nasla tayin edildiğine inanan İmamiyye, imametin gizli imamlar yoluyla devam ettiğini savunan İsmailiyye ve aşırı görüşlerinden dolayı eleştirilen diğer gulat fırkalar, mevcut dönemin Şia'sını oluşturmuşlardır.[179]

Şia'da imamet merkezli meydana gelen bu gruplaşmalarda öne çıkan bir husus da gaybet inancıdır. Nitekim Halife Me'mun'un düzenlediği ilmi münazaralarda fikirlerini ifade etme olanağı bulan Ali b. Heysem[180]gibi Şiî kelamcıların geliştirdiği "masum imam" fikri, hicrî III. asrın ilerleyen dönemlerinde "Gaib Masum On İkinci İmam"

[176]Osman Aydınlı, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017, s. 81; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar,* s.193-194

[177]Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.339

[178]El Kummî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak* /en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şia*, (Şii Fırkalar), (Çevirenler: Hasan Onat, Sönmez Kutlu, Sabri Hizmetli, Ramazan Şimşek), Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2004, s.181; Eş'ârî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, s.83; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.141; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şiîlik ve Kolları*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2011, s. 75

[179]Kummî-Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s.196; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihâl,* s.147,152,159; Eş'ârî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin,* s.56 vd.

[180]Taberî, *Târîhu't-Taberî,* VIII, s.577

şeklinde yeniden formüle edilmiştir.[181] Bununla ilgili olarak özellikle Hasan el-Askerî (ö.260/873)'nin vefatını takiben çeşitli görüşler öne sürülmüştür.[182] Bu görüşlerden biri de İmamiyye'nin on birinci imamı Hasan b. Ali (Hasan el- Askerî)'nin hicrî 260 tarihinde kaybolan ve dolayısıyla gaybet sürecine giren bir oğlu olduğu yönündedir.[183]

Bu bağlamda Şia'nın bir kolu olan İsmâilîlik Hicrî III. asrın ortalarından itibaren tarih sahnesine çıkmış ve İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinde "gizli imama davet" şeklinde ihtilalci bir davet hareketi şeklinde teşekkül etmiştir.[184] Kûfe kırsalında doğan bu hareketin mimarı Hüseyin el-Ehvazî olmuştur. O aynı zamanda hicrî III. asır sonlarında oluşan Karmatî hareketin lideri olarak bilinen Hamdan b. Karmat'ı (ö.293/906) İsmâilî oluşuma kazandıran isimdir.[185] Başlangıçta dini saiklerle ortaya çıkan İsmâilîlik sonraları toplumsal eşitsizlik ve adaletsizliklere vurgu yapan bir protesto hareketine dönüşerek, Abbâsi yönetimi için ciddi bir tehdit unsuru olmuştur.[186]İsmâilî dâîler gizli davet dönemi olarak nitelendirilen hicrî üçüncü asır boyunca Kûfe, Samarrâ, Horasan, Yemen gibi bölgelerde davetlerini sürdürmüşlerdir.[187] Bununla birlikte farklı dini-politik düşünce, fırka ve mezhebi hareketlerin yol açtığı bu gibi ayaklanmalar Orta Asya, Horasan ve İran coğrafyasının çeşitli bölgelerinde de devam etmiştir. Keysâniyye, İmâmiyye, Zeydiyye ve İsmâiliyye gibi önde gelen Şii

[181]Cemil Hakyemez, "Gaybet İnancı Ve ŞiiliktekiYeri", *(Yayınlanmamış Doktora Tezi),* A.Ü.S.B.E, Ankara 2006, s.33

[182]Kummî- Nevbahtî, *Şii Fırkalar*, s.241-269; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, s.160

[183]Kummî-Nevbahtî, *Şiî Fırkalar*, s.264-267; Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam,* s.103; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.172

[184]Muzaffer Tan, **"**Horasan ve Maveraünnehir'de İlk İsmâilî Faaliyetler", *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 2007, Cilt: 10, sayı: 30, s.55

[185]Ali Avcu, "Karmatilerin Doğuşu ve Gelişim Süreci", *(Yayınlanmamış Doktora Tezi),* A.Ü.S.B.E, Ankara 2009, s.147-153

[186] Farhad Daftary, *İsmaililer Tarih ve Kuram*, (Çev. Ercüment Özkaya), Ankara, Rastlantı Yayınları, 2001, s.156

[187]Avcu, Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci, s.143-145

fırkalar Hicrî III. asırda özellikle İran'ın çeşitli yerlerinde taraftar kazanmışlardır. Bu ayaklanmaların ortak özelliği siyasi yönetimden duyulan hoşnutsuzluk olmakla birlikte, bölgedeki çoğu hareket, Zerdüştlük, Mazdekizm ve diğer İran gelenekleriyle bağlantılı olarak o dönemde Araplar ve Müslümanlara olan negatif yaklaşımı da gözler önüne sermiştir.[188]

İslam toplumunun ilk fırkası olan ve isyancılar olarak nitelendirilen Hâricîler de yine Horasan, Sistan ve doğu İran bölgelerinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.[189] Abbâsiler'in ilk yıllarında Irak ve civarında, Herât, Sistân ve Kuzey Afrika'da bazı Hâricîler otoriteye karşı ayaklanmışlar ve bu süreçte Hâricîler'in Ezârika, Necedât, Sufriyye, Acâride, Seâlibe, 'İbâdîyye gibi grupları teşekkül etmiştir. Bununla birlikte hicrî üçüncü asır itibariyle Hâricîler'in 'İbâdîler kolu dışında başka bir grubuna rastlanmamaktadır.[190] 'İbâdîler ise Basra, Kûfe, Yemen, Uman ve Kuzey Afrika'da taraftar edinmişlerdir. Davetlerini bazı bölgelerde gizli, Uman ve Kuzay Afrika gibi bazı bölgelerde ise açıktan gerçekleştirmişlerdir. 'İbâdîler'in Uman'daki hâkimiyetleri 280/893 yılına kadar sürmüştür.[191]

Hicrî III. asırda etkin olan ve Müslümanların çoğunluğunu oluşturan fırkalardan biri de Mürcie'dir.Ancak imanın tanımı, amel-iman ilişkisi gibi konularda zuhur eden görüş ayrılıkları neticesinde tenkit edilen Mürcie, zamanla belirli bir azınlığı nitelemek

[188]Farhad Daftary, "Emevîler Döneminde ve Abasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Maveraünnehir'deki Mezhebî ve Milliyetçi Hareketler", *Kelam Araştırmaları,* 4/2006 Sayı:2, s.140

[189]Daftary, "Emevîler Döneminde ve Abasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Maveraünnehir'deki Mezhebî ve Milliyetçi Hareketler", s.142

[190] Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîlik", *DİA*, XVI, s.172

[191]İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI/376-377; Ethem Ruhi Fığlalı, *'İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, A.Ü.İ.F Yayınları, 1983, s.90-98

amacıyla kullanılır olmuştur.[192] Kaleme alınan eserlerde Mürcie ile Mu'tezile mensupları bir tutulmuş; Ebû Hanîfe ve taraftarları Ehl-i Hadis taraftarlarınca Mürciî kabul edilmiştir.[193] Bazı Mürciîler hicrî III. asra damgasını vuran Halku'l Kur'an görüşüne destek verdikleri için Mû'tezîli ya da Cehmî diye anılmışlardır.[194]

Mürcie çoğunlukla Mâverâünnehir, Horasan ve Bağdât'ta faaliyet göstermiştir.[195] Hanefî Mürcie'nin kollarından olan Kerrâmiye fırkası da yine Sicistan, Nişabur ve Kudüs'te etkin olmuştur. Bu fırkanın önderi Muhammed b. Kerrâm (ö.255/868-69) imanın ikrardan ibaret olduğunu savunması sebebiyle Hadis Taraftarları'nca tenkit edilmiştir.[196]

İslam düşünce tarihinin etkili ekollerinden olan Ehl-i Hadis ve Mürcie arasında hemen her dönemde gündemde yer alan konulara göre farklı nitelikte tartışmalar yaşanmakla birlikte, hicrî III. asırda bu tartışmalar derin görüş ayrılıklarına sebep olan bir boyuta ulaşmıştır. Fikri temelli bu ayrılıklar zamanla kin ve nefret söylemine dönüşmüş ve bilhassa Mürcii kesim Ehl-i Hadis tarafından zındıklık, kâfirlik ve fasıklığa varan söylemlerle itham edilmiştir. Söz konusu bu durum beşeri ilişkilere

---

[192] Kutlu, *İslâm Düşüncesinde ilk Gelenekçiler*, s.35-38

[193] Bkz: Ahmed İbn Hanbel, Reddu ale'z-Zenadika ve'l-Cehmiyye, Kuveyt: Geras, 2005;, Ebû Said Osman b. Said ed-Dârimî, *Nakdu'l-İmam Ebî Said Osman b. Said ale'l-Merîsiyyi'l-Cehmiyyi'l-Anîd fî Mâ İfterâ Ale'llahi Azze ve Celle mine't-Tevhîd,* (thk. Reşid b. Hasen el-Elmai), Riyad, Mektebetu'r-Ruşd, 1998; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne,* (thk. Muhammed b. Said b. Sâlim el-Kahtani), Dammam, Daru'l-İbni'l- Kayyim, 1986

[194] Sönmez Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1/1, Ankara 2002, s.185; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l Fırak,* s.148

[195]İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, Riyad, el-Emanetü'l-Amme li'l-İhtifâl, 1999, I, s.66; Dırar b. Amr, *Kitâbu't-Tahriş*, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2014, s.54-55; Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", s.168,186-210

[196] Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri,* Ankara, TDV Yayınları, 2010, s.231-238

olduğu gibi, dönemin literatürüne de yansımıştır.[197] Bu yansımanın izlerini Ehl-i Hadis, Ehl-i Re'y ve Mu'tezile arasında yaşanan tartışmalarda da görmek mümkündür. Zira ilk dönem hadis usulü müelliflerince, Ehl-i Re'y ve Mû'tezîlî gruplar hadisçileri tenkit ettikleri ve dolayısıyla sünnete sırt çevirdikleri için Ehl-i Bid'at olarak nitelendirilmişlerdir.[198] Hicrî III. asırdan itibaren Hadis Taraftarları, kendilerine yönelik eleştirileri bertaraf etmek amacıyla ihtilâfu'I hadis, garîbu'l-hadis türü eserler kaleme almışlardır. Sahîh hadisleri bir araya toplamak gayretiyle müstakil eserler yazmışlar ve bu eserlerdeki bazı bölümleri Ehl-i Re'y ve Mu'tezile eleştirisine ayırmışlardır.[199]

Bu bilgiler çerçevesinde hicrî III. asır, siyasi ve sosyal sebeplerle giderek belirginleşen mezhebî söylemlerin yoğunluk kazandığı bir dönem olmuştur. Mezhebî aidiyet şahsi görüşlere, yorumlara ve dolayısıyla telif edilen eserlere de yansımış ve böylece her oluşum, muhaliflerine karşı kendi konumunu belirleme imkânı bulmuştur. Her bir mezhebin, kendisini doğru yolda ve kurtuluşa eren fırka, karşı görüşte olanları ise bid'at ehli olarak nitelendirmesinin yanı sıra muhalif grupların birbirlerini farklı söylemlerle itham etmeleri Müslümanlar arasındaki ayrışmayı daha da derinleştirmiştir. Öte yandan İslam coğrafyasının çeşitli yerlerine dağılan mezhep taraftarları gittikleri yerlerde faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişler, hatta bazı beldeler o mezheplerin isimleriyle özdeşleşmiştir. Günümüze değin ulaşan mezheplerin kaynağını teşkil eden bu dönem siyasi, sosyal ve kültürel anlamda oldukça hareketli bir tablo çizmektedir.

---

[197]Uğur Erman, "Mürcie ve Ehl-i Hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dil İlmine, Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:5, Sayı: 2, s.94-105

[198]Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatib el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, Ankara, DİB Yayınları, 1991, s. 7-9.

[199] Ahmet Yücel, "İlk Hadis Usulü Eserlerinin Yazıldığı İlmi Ortam", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2003, Sayı:12, s.57

2.2. Ana Hatlarıyla Ashâbu'l Hadis

Buhârî'nin yaşadığı dönem olan hicrî üçüncü asırda İslam düşüncesinin temel akımlarının belirginleşmeye başlayarak Irak-Hicaz kaynaklı iki farklı kola ayrıldığı görülmektedir. Bu akımlardan biri, Irak fukahasının temsilcisi sayılan, İslam mirasının anlaşılmasında ve yeni gelişmelerin değerlendirilmesinde aklî görüşe yani re'ye başvuran ve bunu teşvik eden Ehl-i Re'y ekolüdür. Hicaz fukahasının temsilcisi sayılan diğer ekol ise geleneği esas alan ve meseleleri değerlendirmede İslâmî mirasa dayanmayı temel ölçüt kabul eden Ehl-i Hadis ekolüdür.[200] Bununla birlikte Irak ve Hicaz ekollerini hadislere verdikleri önem itibarıyla kesin çizgilerle birbirinden ayırmak zordur. Zira Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y ekollerini birbirlerinden farklı alan esas neden, nassların anlaşılma ve yorumlanma biçimindeki yöntem farklılıklarıdır. Dolayısıyla, bu iki yaklaşımdaki esas ayrılık rivâyetlerin kabulü veya reddi noktasında değil, mevcut malzemenin nasıl anlaşılıp değerlendirileceği hususunda ortaya çıkmıştır.[201]Bu farklılıklar doğrultusunda Medine/Hicaz ekolü re'yi, Irak ekolü ise rivayeti esas almada daha fazla ön plana çıkan taraf olmuştur.[202]

Hadis Taraftarları olarak da ifade edilen Ehl-i Hadis; İslam'ın genel itibarıyla Kur'an, Sünnet ve sahabe ile tâbiun sözlerinden yola çıkarak anlaşılması gerektiğini, bunların dışındaki şahsi re'yin mecbur kalınmadıkça kullanılamayacağını temel ilke olarak benimseyenler şeklinde tanımlanmıştır. Bu ekol, hicrî birinci asrın sonlarından itibaren bid'at sahibi olarak nitelendirilen fırkalara karşı ilk fikri mücadeleyi başlatan

[200]Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.185-186; Cabiri, *Arap- İslâm Aklının Oluşumu*, s. 115; M. Said Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, Ankara, Otto Yayınları, 2016, s.54

[201] Ahmet Uyar, **"**Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y Ekolleri)", *Bilimname V*, 2004/2, s.30

[202] Mehmet Görmez, "Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu",*(Doktora Tezi)*, A.Ü.S.B.E, Ankara 1995, s.63

hadisçilerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur.[203] Bununla birlikte Re'y Taraftarları Mürciî, Kaderî, Şii gibi vasıflarla nitelendirilmiş, bunların dışında kalarak geleneği esas alan kişileri tanımlamak içinse "Sâhibu's-Sünne, Ehlü's-Sünne, Ashâbu'l-Hadîs, Ehlu'l-Hadis, Ehlu'l-İlim, el-Muhaddis ve Ehlu'l-Âsâr, Ashâbu'l-Âsâr, Sünnî [204]gibi tabirler kullanılmıştır. Hadis literatürü geleneğinde, sözü edilen bu isimlerle anılan grubun ortak yönleri ise " belli usul ve kurallara bağlı kalarak hadisle amel etmek, hadis rivayetlerini kıyas ve te'vile başvurmaksızın lafzen anlamak ve dini konularda öncelikli olarak nakli ve rivayeti esas almak"[205]şeklinde ifade edilmektedir. Bu ifade şekliyle Ashâbu'l Hadis tabiri, aynı zamanda Ehl-i Bid'a ve Ehl-i Re'y' in karşıtı olarak selefi tabir etmek için de kullanılan kavramlardan biri olmuştur. Buna göre Ehl-i Hadis akıl ve re'ye iltifat etmeyip Hz. Peygamber'in sünnetini, sahabe ve tâbiînin görüşlerini esas alarak dinin aslını muhafaza gayreti içinde olan demektir.[206] Özetle bu anlayışa göre selefin yolu, Kur'an'ı ve dini meseleleri re'ye göre yorumlamamak ve kelam ilmiyle meşgul olmamak şeklinde ifade edilmiştir.[207]

Bu bağlamda Ehl-i Re'y tabiri, özellikle mihne hadisesinden sonra fıkıhçılar içinde yalnızca Kûfeliler ile Hanefîler'i içine alan bir kesimi tanımlamak için

[203]Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler,* s.45,57-61; Abdullah Aydınlı, "Ehl-i Hadis", *DİA*, X, s.507-508

[204] İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis*, s. 13, 159, 171; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile,* I, s.24 ; İbn Sa'd, et-Tabâkât, 7: 341; 6:378, 385,386 vd.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.185; M. Hayri Kırbaşoğlu, "Ehlu's-Sünne Kavramı Üzerine Yeni Bazı Mülahazalar", *İslâmî Araştırmalar,* Yıl:1986, Sayı:1, s.73; Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler,* s.44,52,53; Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Ankara, Otto Yayınları, 2012, s.173

[205]İbn Nedim, *Fihrist*, s.277,285, İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul, Dergâh Yayınları, 2009, II, s.803; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 359; Aydınlı,"Ehl-i Hadis", s.507

[206]Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatib-i Bağdâdî**,** ***Rıhle fî Talebi'l- Hadis*****,** (Tahkik: Nureddin Itr), yy, 1975, s.222-224

[207] Mehmet Zeki İşcan, "Selefiliğin İhyacılığı ve Dini Düşüncede Yenilik", *Marife Dergisi*, Yıl:9, sayı:3, Kış-2009, s.9-10

kullanılmaya başlanmıştır.[208] Ayrıca Bişr el-Merîsî (ö.218/833) ve Mu'tezile'den Ahmed b. Ebi Duâd (ö.240/854) gibi bazı âlimlerin fıkıhta Hanefi görüşü tercih etmeleri de Ehl-i Hadis'in Ehl-i Re'y'le ilgili olumsuz kanaatlerinin oluşmasında etkisi olmuştur.[209] Ayrıca bu durum rey kavramının kullanım alanına da yansımış ve rey kavramı fıkhi alandaki kullanımı dışında; kelami meselelerin çözümünde akli yöntemlerin esas alınması manasında kullanılmış ve hadisin tersi[210] olarak addedilmiştir. Bundan sonra, kıyas metodunu tercih eden tüm fakihler Ehl-i Re'y'den sayılmış, bununla birlikte özellikle mihne hadisesiyle birlikte Ehl-i Hadis ile özdeşleşen Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)'in temsilcisi olduğu anlayışın dışında kalan ilmî ve fikrî tüm hareketler de re'y çerçevesinde ele alınmıştır.[211]

Bu dönemde Hadis Taraftarları, tartışmaların merkezinde bulunan fıkhî ve itikadi konularda re'yin kullanımının meşrûiyeti meselesi[212]çerçevesinde sahâbe ve sonrası tâbiûn neslinin meşgul olmadığı meselelerin tartışılmasını bid'at saymışlardır.[213] İtikâdî konularda re'yi kullananlar Ehl-i Hadis tarafından Cehmî, Kaderî, Mürcîî olarak nitelendirilmişler ve tenkide maruz kalmışlardır. Re'y Taraftarları ise Ehl-i Hadis'e Nâbite, Haşviyye, Nuksâniyye ve Şukkak gibi isimlendirmelerle muhalefet etmişlerdir.[214]

---

[208] İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, I, s.35; Muhammed Zahid el-Kevserî, *Fıkhu Ehli'l-Irâk ve Hadîsuhum*, (Thk. Abdulfettah Ebû Ğudde), Kâhire, Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2002, I, s.20

[209] Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri,* s.356; M. Esad Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *DİA*, X, s.523

[210]Ahmet Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, (Çeviri: Haluk Songür), İstanbul 1999, s.154

[211] Hatib el-Bağdâdî, *Şerefu'l Ashâbi'l Hadis*, s.79

[212]Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s.173; Mehmet Kalaycı, "Şiilik-Sünnilik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülahazalar", *e-Makâlât*, VI/2, Güz-2013, s.310

[213] M. Sait Özervarlı, "Selefîlik", *DİA*, XXXVI, s.399

[214]Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s.173

Ashâb-ı Hadis dini anlama noktasında nakli ve rivayeti esas almış, şer'î bir konuyla alakalı Kur'ân'da bir nass varsa bunun dışında başka bir delil aramamıştır. Kur'ân'da açık bir delil yoksa burada sünnet belirleyici olmuş, konuyla ilgili hadis varsa başka bir delile ihtiyaç duymamışlardır.[215] Bu bağlamda Ehl-i Hadis'in önemli isimlerinden olan Mâlik b. Enes (ö.179/795) nakilciliğin azalmasını toplumdaki gelip geçici arzuların artmasının sebebi olarak görmüştür.[216] Dolayısıyla Ehl-i Hadis, toplumun düzene girmesi için "ilk ataların sünnetini takip etme" metodunu benimsemiş ve bu metod te'vile gerek duymaksızın direkt lafzı esas alan bir anlayışı da beraberinde getirmiştir.[217] Çünkü Ehl-i Hadis'e göre sünnet, delil olma bakımından Kur'ân ile aynı değere sahiptir ve Hz. Peygamber'in farz kıldığı her şey mutlaka bir vahye dayanır.[218] Bu görüşle birlikte Hadis Taraftarları, hakkında hadis bulamadıkları bir konuda ise sahabe ve tâbiînin çoğunluğunun ittifak ettiği görüşü almışlardır. Böyle bir durumda halifeler ve fukahâlar icmâ etmişlerse bu icmâya uymuşlardır. Kur'an, sünnet veya çoğunluğun görüşünün olmadığı bir konuyla karşılaştıklarında ise Kur'an ve sünnet mantığından hareketle kendi re'yleriyle cevap vermişlerdir.[219] Nitekim hicrî II. asrın öncü Ehl-i Hadis isimlerinden olan İmâm-ı Şâfii (ö.204/820), rivayete öncelik vermekle birlikte zaruri durumlarda kıyasa başvuran fıkıh anlayışı ile Hadis Taraftarları'nın sınırlı

[215]Şâh Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetullâhi'l Bâliğa*, c. I, s.464 vd; Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Herevî, *Zemmu'l-Kelâm ve Ehlihi*, Medine, Mektebetu'l-Gurabai'l-Eseriyye, 1998, II, s. 180

[216]Hatîb-i Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkih*, Beyrut, Dâru'l-Kalem, 1980, I, s.383

[217] M.Zeki İşcan,, "Selefîliğin Temel Esasları", *Târihte ve Günümüzde Selefîlik Sempozyumu*, İstanbul, Ensar Yayınları, 2014, s. 94; İşcan, "Selefiliğin İhyacılığı ve Dînî Düşüncede Yenilik", s.13

[218]Hatib-i Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkih*, I, 90-91; Hatîb-i Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, (nşr. Ahmet Ömer Haşim), Beyrut 1406, s.28-31; Uyar, "Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar", s. 35

[219] Şâh Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetullâhi Bâliğa*, c. I, s.464vd

da olsa Re'y Taraftarları'yla uzlaşmasını sağlamıştır.[220] İmam Şâfii fıkıhta hadis ve sünneti ön plana alan yaklaşımından dolayı Ashâbu'l Hadis'in meşhur âlimleri arasında sayılmıştır. Hicrî III. asırda Ashâbu'l-Hadîs'in önde gelen isimleri İmâm-ı Şâfiî'nin öğrencisi sayılmışlar ve onun görüşlerini eserleri aracılığıyla öğrenip tatbik etmişlerdir.[221]

İmam Şâfii'nin Ehl-i Hadis'in ilim metodunun ve sünnet-hadis algısının sistematik bir zeminde değerlendirilmesinde en etkili ilk isim olduğunu söylemek mümkündür.[222] Onunla birlikte hadis ve hadisçiler, büyük bir güç ve itibar kazanmıştır.[223] Böylece İmam Şafii, kendine özgü ilmi ve fikri bir sistematiği bulunan ve Ehl-i Hadis veya Ashâbu'l Hadis olarak nitelendirilen ekolün de baş mimarlarından biri olarak değerlendirilmiş[224] ve kendisinden sonra Ashâbu'l Hadis, fıkhî ve îtikâdî konularda belli ilkeler çerçevesinde hareket eden, ilmi bir sistemin mensupları için kullanılmıştır.[225]

Şâfii'den sonraki süreçte Ashâbu'l Hadis'in fikri bir hareket olarak teşekkülünü tamamlamasında hicrî III. asırda meydana gelen sosyo-politik, ilmi ve fikri gelişmelerin yanı sıra Ahmed bin Hanbel'in de büyük etkileri olmuştur. İmâm-ı Şâfii'nin etkilediği şahsiyetlerden bir olarak Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İmam Şâfii ile aynı ilim

---

[220] Muhammed b. İdris Eş-Şâfiî, *er-Risâle*, (Çeviri: Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan), Ankara, TDV Yayınları,2007,s.256vd; Görmez, "Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu", s.75

[221]Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nübela,* XIII, s.319

[222] Ömer Özpınar, *Hz. Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak*, İstanbul, Ensar Yayınları, 2012, s.201; Bulut, *Hanbelî Akâid Sistemi*, s.98-99

[223] Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Tehzibu'l-Esma ve'l-Lugat,* Beyrut, Daru'l-Fikr, 1996, I, s.81

[224]Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.186; Mehmet Görmez, *a.g.t,* s.75-77; Sönmez Kutlu, *a.g.e,* s.62

[225] Ömer Özpınar, "İmam Şafii'nin Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumundaki Etkileri"(ed. Mehmet Bilen), *Uluslararası İmam Şafii Sempozyumu*, s.233

meclisinde bulunmuş ve birbirlerinden ilim tahsil etmişlerdir.[226] Şâfii, Ahmed b. Hanbel'den hadis ilminde yararlanmış; Ahmed b. Hanbel de onun fıkhî birikiminden istifade etmiştir.[227] Bu etkileşim neticesinde önceleri sadece hadis rivâyetiyle meşgul olan kimseler için kullanılan Ehl-i Hadis kavramı, Ahmed b. Hanbel ile birlikte hadisle amel etmeyi tek gaye edinen belli bir grubu tasvir etmek için kullanılan bir kavram olmuştur.[228]

Bilhassa mihne süreci ve buna paralel olarak Mû'tezîlî, Cehmî ve Mürciî gruplar ile Ehl-i Hadis arasında yaşanan itikadi tartışmalar Ehl-i Hadis'in fıkhi bir ekol olmasının yanı sıra itikadi bir ekol de olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Zira el-Eş'ârî (ö.324/935), Ashâbu'l-Hadîs'i; Hâricîler, Mürcie, Şîa, Mu'tezile ve Küllâbiyye gibi itikâdî fırkalardan birisi olarak nitelemektedir.[229]

Hicrî III. asırda Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve Zâhirîler olarak dört fıkhî mezhep şeklinde varlığını devam ettiren[230] Ashâbu'l-Hadîs'in yine bu dönemde Bağdat ve Basra başta olmak üzere, İslâm coğrafyasının hemen her yerinde taraftarlarının bulunduğu görülmektedir.[231] Bu dönemin meşhur Ashâbu'l-Hadîs taraftarları olarak Fadl b. Dukeyn (ö.219/834), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö.225/839), Ebû'l-Velîd Hişam

---

[226] İğde, *Siyasi ve İtikadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s.18-19; Bulut, *Hanbelî Akaid Sistemi*, s.39

[227] Muhammed Ebû Zehra,, *Ahmed İbn-i Hanbel-Hayatı, Görüşleri, Fıkıhtaki Yeri*,(Çev. Osman Keskioğlu), İstanbul, Hilal Yayınları, 1984**,** s. 177

[228]Abdullah Aydınlı, "Ehl-i Hadis" s.507

[229] Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, s.33

[230] Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler,* s.56*;* Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri*, s.176*;* Görmez, "Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*",* s.73

[231] Christopher Melchert, "Ehl-i Hadis'in Dindarlık Anlayışı", (Çeviri: Abdulvahap Özsoy) *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* Erzurum 2004, Sayı: 22, s.306; Kadir Gürler, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği,* İstanbul, Emin Yayınları, 2007, s. 207; Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Ankara, TDV Yayınları, 1991, s.477-483

b.Abdulmelik (ö.227/841), Muhammed b. Sa'd (ö.230/844), Ebû Bekr b. Ebû Şeybe (ö.230/844), Yahyâ b. Maîn (ö.233/869), Ali b. el-Medînî (ö.234/870), Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebi Şeybe el-Absi (ö.235/849), İshâk b. Râheveyh(ö.238/853), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)[232] Dârimî(ö.255/868), Buhârî (ö.256/869), Müslîm (ö.261/874), Ebû Dâvud et-Tayâlisî (ö.275/888), İbn Mâce (ö.275/889), İbn Kuteybe (ö.276/890), Ebû Hatim er-Razî (ö.277/891), Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö.282/896), Tirmîzî (ö.297/910) ve Nesâî (ö.303/916) gibi isimleri örnek vermek mümkündür.[233]

Genel itibarıyla Ashâbu'l-Hadîs'in üzerinde ittifak ettiği meseleler ise; "İman söz ve ameldir, artar ve eksilir. Allah, 'Rahman arşa istiva etmiştir.' (Tâhâ 20/5) ayetinde buyurduğu üzere arştadır. El, yüz Allah'ın sıfatlarıdır. Hayır ve şer Allah'ın dilemesiyle gerçekleşir. Kulların fiillerinin yaratıcısı Allah'tır. Kur'ân mahlûk değildir yani yaratılmamıştır. Müminler kıyamette Allah'ı göreceklerdir. Büyük günah işleyen kişinin durumu Allah'a kalmıştır. Allah onları dilediği mertebeye eriştirir. Şefaat ve kabir azabı haktır."[234] şeklinde özetlenebilir.

Görüldüğü üzere Hz. Peygamber'in vefatından sonraki süreçte İslam toplumunda meydana gelen siyasi ve sosyal karışıklıkların sonuçlarını dini bir temele dayandırma çabası Müslümanlar arasında kutuplaşmalara zemin hazırlamıştır. Zamanla daha derinleşen bu gibi ayrışmalar siyasete de malzeme olmuş ve ideolojik fırkaların doğuşuna sebep olmuştur. Ehl-i Hadis oluşumunu da bu doğrultuda değerlendirmek mümkündür.

[232]Hatib-i Bağdâdi, *Târîhu Bağdâd*, VI, s.90-103

[233]Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.69; İbn Kuteybe, *el-Maârif,* 501-527; İbn Nedîm, *el- Fihrist,* 281-289; Şah Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetüllâhi'l-Baliğa,* s.463-464

[234]Eş'ârî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin*, ss.237-241; Ashâbu'l Hadis'in görüşleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine*, s.176

2.3. İman Konusu İle İlgili Tartışmalar

Hicrî III. asırda cereyan eden kelami tartışmaların odağındaki problemlerden bir diğeri olan iman meselesi, ilk asırlardan itibaren süregelen siyasi anlaşmazlıklar ve özellikle Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından gelişen Cemel (36/656) ve Sıffin (37/657) savaşları neticesinde gündeme gelmiş ve Müslümanlar arasında ciddi ayrılıklara yol açan konulardan biri olmuştur.[235] Söz konusu olaylardan sonraki tarihsel süreçte farklı söylemlerle öne çıkan itikadi gruplar mürtekib-i kebire yani büyük günah[236] konusu başta olmak üzere iman-küfür sınırı, amel-iman ilişkisi gibi meseleleri kendi görüşleri doğrultusunda farklı şekillerde tanımlamış ve yorumlamışlardır.

Fırkalarca farklı şekillerde değerlendirilen iman konusu mezhepler arasında ayrışmalara sebep olmakla birlikte, bu mesele etrafında cereyan eden tartışmaların İslam geleneğini sistematik düşüncenin oluşumu ve gelişimi adına olumlu bir şekilde etkilediği de ifade edilmektedir.[237] Özellikle hicrî III. asır, farklı görüşleri bünyesinde barındırmasına rağmen ilerleyen süreçte Ehl-i Sünnet kelâmının belli bir sistem doğrultusunda ortaya çıkışında da etkili olmuştur.[238]

---

[235]Takıyyüddin İbn Teymiyye, *el-İman*, Kahire: Dâru'l-Hadis, 2003, s.142; Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, s. 27-32, Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.33-40

[236]Adil Bebek, "Kebîre", *DİA*, XXV, s.163

[237]Toshihiko İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı* (Çeviri: Selahaddin Ayaz), İstanbul, Pınar Yayınları, 1984, s.2

[238] Emin Aşıkkutlu, "Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sahîh'inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Yaklaşımı", *MÜİFD*, Yıl:2000, Sayı:19, s.62

2.3.1. İmanın Tanımı

Arapça bir kelime olarak *emn* kökünden gelen iman kelimesi sözlük anlamıyla "emin olmak, kabul etmek, güvende olmak, kalbe emniyet duygusu ve huzur vermek; güvenilir olmak, bir kimseye güvenmek ve tam bir emniyetle birinin sözünü veya bir önermeyi kalpten benimseyerek tasdik etmek, onaylamaktır."[239]

İman kavramı ıstılah anlamı itibarıyla itikadi fırkalarca kapsam ve içerik bakımından farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Nitekim bazı ekoller imanı tanımlarken sadece dil ile ikrar veya sadece kalp ile tasdik unsurunu yeterli görmüşler; diğer bazı ekoller ise dil ile ikrar ve kalp ile tasdikin yanı sıra amelleri de imanın tanımına dâhil etmişlerdir.

2.3.2. Mezheplerin İman Konusu ile İlgili Görüşleri

İslâm düşüncesinde imân konusu genel itibarıyla iki temel anlayış ekseninde tartışılmıştır. Buna göre bazı gruplar amelin imandan bir cüz olup büyük günah işleyen kimsenin dinden çıktığı görüşünü savunmuşlar, buna karşılık bazı gruplar ise ameli imandan ayrı değerlendirerek büyük günah işleyen kimse hakkındaki hükmün yalnızca Allah katında bilinebileceği fikrini benimsemişlerdir.

[239] Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Sıhah Tâcu'l-Luga ve Sıhahu'l-Arabiyye*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999, V, s.2071; Ebû Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *Okyanusu'l-Basit fi Tercemeti'l-Kamusi'l-Muhit*, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, III, s.593; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, Dâru Beyrut, 1955, I, s.107; Abdulmelik b.Abdillâh b.Yûsuf el-Cüveynî, *Kitâbu'l İrşad*, Mısır, Mektebetü'l-Hanci, 1950, s.397; Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre Araştırmalar V*, Ankara, Semih Ofset, 1995, s.68

İman konusundaki bu tartışmalarla ilgili olarak, kendilerine has tavırlarıyla ön plana çıkan ilk mezhep Hâricîler'dir. Hz. Ali (ö.40/661) ve Muaviye (ö.60/680)'nin karşı karşıya geldiği Sıffin Savaşı esnasında vuku bulan Hakem Olayı neticesinde, hakemin Muaviye lehine verdiği karara razı olmayıp, Hz. Ali' yi de hakemin kararına rıza göstermekle suçlayan ve böylelikle Hz. Ali'den ayrılarak ilk kez tarih sahnesine çıkan Hâricîler, "Hüküm ancak Allah'ındır."[240] ayetini delil göstererek hakem olayına karışan herkesi büyük günah işledikleri gerekçesiyle tekfir etmişlerdir. Hâricîler, bu söylem doğrultusunda geliştirdikleri iman nazariyeleriyle imanın söz ve fiil olduğunu dile getiren ilk fırka olmuşlar ve imanı; farz olan ibadetleri kalp, dil ve bütün uzuvlarla yerine getirmek[241] şeklinde tanımlamışlardır. Büyük günah işleyen kimsenin ebedi olarak cehennemlik olacağı görüşünü benimseyen ve dolayısıyla ısrarcı bir şekilde amele vurgu yapan Hâricîler, diğer fırkalara nazaran en sert ve müsamahasız tutumun sahibi olmuşlardır.[242] Ayrıca bazı Hâricîler farz ibadetlerin yanı sıra nafile ibadetleri de imana dâhil etmişler ve bunlardan herhangi birini yerine getirmeyenin de küfre düşeceğini iddia etmişlerdir.[243] Kısacası bütün taatleri iman, her türlü ma'siyeti ise küfür olarak nitelendiren ve taatle birlikte ma'siyetin de kişiyi yine küfre düşüreceğini savunan Hâricîler, bir anlamda küfrü imandan daha baskın ve belirleyici bir konuma getirmişlerdir.[244]

---

[240] Yusuf Sûresi, 12/40

[241] Ebû Abdullah İbn Mende, *Kitabu'l-Îmân*, (thk. Ali b. Muhammed Fakihî), Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1985, I, s.331. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak,* s.65-66, Eş'ârî, *Makâlâtu'l İslâmiyyîn,* s.113; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* s.126

[242] Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak,* s.65-66, Eş'ârî, *Makâlâtu'l İslâmiyyîn,* s.113; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* s.126, Ahmet Emin, *Fecru'l İslam*, (Tercüme: Ahmed Serdaroğlu), Ankara, Kılıç Kitabevi, 1976, s.371-376

[243] Eş'ârî, *Makâlâtu'l İslâmiyyîn*, s. 112-130; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *Şerhu'I-Mevâkıf*: *Mevâkıf Şerhi*, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015, III, s.246

[244] Recep Ardoğan, "Mürcie'de Farklı İman Tanımları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl:2014, s.141

Hâricî iman nazariyesine karşılık iman-amel ayrımı paralelinde bir görüş benimseyen ve tüm mü'minlerin iman hususunda birbirine eşit olduğunu savunan yaklaşımıyla öne çıkan fırkalardan biri de Mürcie'dir. Kaynaklarda "Hz. Ali ve Hz. Osman hakkındaki hükmü tehir eden, onların imanları veya küfre düştükleri hususunda görüş beyan etmeyenler"[245]; "büyük günah işleyenlerin durumunu Allah'ın bilgisine bırakarak, onların cennet veya cehenneme gideceklerine dair hüküm vermeyenler"[246]; taatlerin kafire bir fayda sağlamayacağı gibi, günahların da mü'mine herhangi zarar vermeyeceği düşüncesini iddia edenler"[247]; şeklinde tanımlanan Mürcie tarihsel süreçte farklı gruplara ayrılmış, ancak bu Mürciî gruplar da genel itibarıyla "imanın yalnız dil ile ikrar veya kalp ile tasdikten ibaret olduğunu ve dolayısıyla masiyetlerin imanı etkilemeyeceği"[248], salih amellerin de imanı artırmayacağı ve dolayısıyla bunları terk etmenin de imanı azaltmayacağı şeklindeki iman anlayışını savunmuşlardır.[249] Amelleri imana dâhil etmeme noktasında birleşen Mürciî gruplar; Allah'ı, Resul'ünü ve Allah tarafından Hz. Peygamber'e vahiyle bildirilen hükümleri tanımak ve bilmeyi iman için yeterli görmüşler, tüm bunları bilmemeyi ise küfür saymışlardır. Bilginin dışında kalan, Allah'ı ve elçisini sevmek veya onlardan korkmak gibi kalpte gerçekleşen fiiller ve vücud azalarıyla yerine getirilen diğer amelleri de imana dâhil etmemişlerdir.[250]

[245]Maturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd,* s.499-500

[246]Ebû Mansûr el-Maturîdî, *Te'vîlâtu'l-Kur'ân,* (Thk. Mecdi Baslum), Beyrut, Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye,2005, III, s. 202; a.mlf, *Kitâbu't-Tevhîd,* s.429

[247]Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* s.129

[248]Eş'ârî, *Makâlât,* ss.137-144; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* ss.129-133; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak,* ss. 149-153

[249]Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, ss.107,115vd; a.mlf, "*Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı Ve İslam Düşüncesine Katkıları*", s.192

[250]Eş'ârî, *Makâlâtu'l İslâmiyyîn*, s.137; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, ss.132-133; Ayrıca detaylı değerlendirmeler için bkz: Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie Ve Tesirleri*, Ankara, TDV Yayınları, 2010, s.115-122

Amel ve iman ilişkisi noktasında Mürcie'ye yakın bir anlayış benimseyen ve bu sebeple bazı makalat yazarlarınca Mürciî olarak nitelendirilen Ebû Hanîfe ve taraftarları[251] da ameli iman kapsamı dışında değerlendirmişlerdir. Bu görüş, sonrasında sünni gelenekte kabul görmüş ve âlimleri imanın iki temel esasını ikrar ve tasdik olarak ifade etmişlerdir.[252] Öte yandan Ebû Hanîfe imanda artma veya eksilme olmayacağını ve bütün mü'minlerin iman hususunda birbirlerine eşit olduğunu savunmuş, bunun dışında mü'minlerin ancak taat ve ibadet noktasında birbirlerine üstünlükleri söz konusu olduğunu belirtmiştir.[253]

Mürcie'nin genel itibarıyla amelleri imana dahil etmeyen iman nazariyesi aynı zamanda Bişr el-Merîsî[254] (ö.218/833) ve Muhammed b.Kerrâm[255] (ö.257/809) gibi Hanefî fıkıhçılar tarafından da benimsenmiş, ayrıca hicrî III. asrın diğer kelâmî mezheplerinden olan Kerrâmiye'nin de önemli görüşlerinden biri olmuştur.[256]

Bazı kaynaklarda Mürcie'nin alt kolu olarak zikredilen Cehmiyye'ye[257] göre ise iman; Allah'ı kalp ile bilmek ve tanımak olarak nitelendirilen marifetten ibarettir. Küfür

---

[251] Örnek olarak bkz: Eş'ârî, *Makâlâtu'l İslâmiyyîn*, s.142

[252] İmam Ebû Ca'fer et Tahavî, *Ehl-i Sünnet Akaidi: Muhtasar Tahavi Akidesi Şerhi*, (Çeviri: Ebûbekir Sifil), İstanbul, Rıhle Yayınları, 2015, s.211**;** Ömer Nesefi, *İslam İnancının Temelleri Akaid*, (Thk: M. Seyyid Ahsen), Otağ Yayınları, 1974, s. 67; Ebü'l-Yüsr Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (Çev: Şerafeddin Gölcük), İstanbul, Kayıhan Yayınevi,1980, s.146; Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer Taftazânî, *Şerhu'l–Akâid,* (Çeviri: Süleyman Uludağ), İstanbul Dergâh Yayınları, 1991, s.l53; Ebû Hanîfe Numan b. Sâbit, "el-'Álim ve'l-Muteallim", *İmam Azam'ın Beş Eseri*, (Çev: Mustafa Öz), İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2011, s.13-14; Ebû Hanîfe "el-Fıkhu'l-Ekber", *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*, s.56

[253] Ebû Hanîfe, "*El Vasiyye"*, s.65; Ebû Hanîfe, *"el-Álim ve'l-Muteallim, "*s.13,14; Ebû Hanîfe *"el-Fıkhu'l-Ekber*, s.56

[254] Eş'ârî, *Makâlât*, s.143; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s.150

[255] Muhammed b. Kerrâm ve mensuplarının iman anlayışına göre kalben tasdik de gerekli olmayıp dil ile ikrar yeterlidir. Dolayısıyla küfür de Allah'ı lisanen inkâr etmektir. Eş'ârî, *Makâlât*, s.144

[256] Eş'ârî, *Makâlât*, s.144; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s.164

[257] Eş'ârî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn* s.137

ise Allah'ı bilmemektir. Dolayısıyla marifet dışında kalan dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve amel gibi unsurlar imandan değildir.[258] Öte yandan Mürcie ve Cehmiyye'nin aksine Zeydiyye ve Mu'tezile gibi ekoller ise imanı tanımlarken amelleri imana dâhil etmişlerdir.[259] Mu'tezile ayrıca büyük günahlardan kaçınmayı da imandan saymıştır.[260] Bazı Mû'tezîlîler, farzlarla beraber nafile ibadetleri de iman sayarken, bazıları yalnızca farz ibadetlerin imandan olduğunu ve bunları terk eden kimsenin imandan çıkacağını öne sürmüşlerdir.[261] Bununla birlikte imandan çıkan kişinin kâfir olup olmadığı konusunda Hâricîler'e nazaran biraz daha ılımlı bir tavır benimseyen Mu'tezile, farzları terk eden veya büyük günah işleyen kimsenin imandan çıkmakla birlikte kâfir olmadığını, günahında ısrar ettiği takdirde küfre düştüğünü, fakat tövbe ettiğinde ise imana döneceğini savunmuştur.[262] Dolayısıyla Mu'tezile, büyük günah işleyen kimseyi tekfir etmemekte, ancak mü'min olarak da nitelendirmemektedir. Çünkü onlara göre mürtekib-i kebire, el-menzile beyne'l menzileteyn adını verdikleri iman ve küfür arasında bir konumda, fısk makamındadır ve böyle bir kimse tövbe etmeden öldüğü takdirde bağışlanmayacaktır.[263]

İman bahsinde kendine has nazariyesi olan fırkalardan biri de Şia'dır. Diğer fırkalardan farklı olarak imamet unsurunu temel iman esası olarak merkeze koyan

---

[258] Eş'ârî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, s.136;Bağdâdî, *el Fark Beyne'l-Firak*, s.156; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 86; İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, s.133-134

[259]Eş'ârî, *Makâlâtu'l İslâmiyyîn*, s.89,221; Bağdâdî, *el Fark Beyne'l-Firak*, s.65-66; Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, s.171

[260] Eş'ârî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, s.222-223

[261] Eş'ârî, *Makâlâtu'l İslâmiyyîn*, ss. 223-224

[262] Eş'ârî, *Makâlâtu'l İslâmiyyîn*, s.224; Bağdâdi, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s. 83; Cürcani, *Şerhu'I-Mevâkıf*, c.3, s.246.

[263]Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, İstanbul, (Çeviri: İlyas Çelebi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, II, s. 634 vd; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s.83

İmâmiyye Şia'sına göre imamet temel itikat esaslarından biridir ve dolayısıyla imameti kabul etmeyen bir kimsenin iman dairesi içerisinde olması da mümkün değildir.[264]

Öte yandan Râfızîler ise imanın mahiyeti konusunda üç gruba ayrılmışlardır. Râfızîler'in cumhuru İmâmiyye'nin iman anlayışı doğrultusunda bir yaklaşım benimsemişler ve imanı; Allah'ı, elçisini ve ayrıca imamı bilmek ve onların bildirdikleri her şeyi ikrar etmek şeklinde tarif etmişlerdir. Onlara göre bu hususları bilen ve ikrar eden kimse, mü'min ve müslümandır. Ancak bilmemesine rağmen ikrar eden kimse ise müslüman olmakla birlikte mü'min değildir. Bunun dışında Râfıza'dan İbn Cebrûye ve taraftarları, iman ve amel ilişkisi noktasında bütün taatleri iman, günahları ise küfür olarak değerlendirmişlerdir. Ali b. Misem taraftarları ise imanın marifet ve ikrarla birlikte tüm taatleri kapsadığını ve bunların hepsini yerine getiren kimseye mü'min denildiğini, ancak farzlardan birini terk eden kimsenin fasık olduğunu öne sürmüşlerdir.[265]

Şia'nın Zeydiyye kolu ise iman konusunda iki fırkaya ayrılmışlardır. Birinci fırkaya göre iman; marifet, ikrar ve hakkında vaîd bulunan fiilleri işlemekten kaçınmaktır. Hakkında vaîd bulunan bir fiili işlemek küfürdür. Diğer fırka ise bütün taatleri imandan saymışlar, ancak hakkında vaîd bulunan fiilleri işlemenin küfür olmadığını savunmuşlardır. Bununla birlikte Zeydiyye, büyük günah sahiplerinin ebedî olarak cehennemlik oldukları hususnda birleşmiştir.[266]

---

[264] Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk el Kuleynî, *Usûlü'l-Kâfî*, Beyrut: Dâru'l-Murtazâ, 2005, ss. 281-285; Şeyh Saduk, *Risaletü'l-İ'tikadâti'l-İmamiyye* (*Şii İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*, (Çev. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1978, ss.107,109-110

[265] Eş'ârî, *Makâlâtu'l İslâmiyyîn*, s. 76

[266] Eş'ârî, *Makâlâtu'l İslâmiyyîn*, s. 89-90

Diğer taraftan içlerinde Buhârî'nin de yer aldığı Hadis Taraftarları ise imanın dil ile ikrarın yanı sıra kalbî ve fiili tüm ibadetleri kapsadığını, dolayısıyla amellerin imandan olduğunu ve bu doğrultuda imanın artıp eksileceğini savunmuşlar[267] ve bir anlamda Mürciî iman nazariyesine karşı cephe almışlardır. Bununla birlikte Ashâbu'l Hadis'in önde gelen âlimlerinden Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) bu tanımın kapsamını daha da genişletmiş ve imanı; söz, fiil, niyet ve sünnete bağlılıktan ibaret bir kavram olarak nitelendirmiştir.[268] Bu bağlamda Ehl-i Hadis mensuplarının diğer görüşlere nazaran en ayırt edici vasıfları imanı söz ve amel olarak değerlendirmelerinin yanı sıra imanın ameller doğrultusunda artan ve eksilen bir unsur olduğu fikrini benimsemeleridir. [269]

Ehl-i Hadis'in iman konusunda tasdik ve ameli ön plana çıkarmaları, esasında imanı tanımlarken amel unsurunu saf dışı bırakan Cehmiyye ve Mürcie gibi fırkaların görüşlerine reddiye amacı taşımaktadır. Dolayısıyla fırkaların iman tanımlarında dil ile ikrar veya kalp ile tasdikten ziyade, amel unsurunun daha belirgin bir rol oynadığını söylemek mümkündür.

Bununla birlikte Hadis Taraftarları; Hâricîler, Mürcie ve Mu'tezile gibi fırkaların iman konusundaki aşırı görüşleri arasında ılımlı bir tutum benimsemişler ve ihtilaflı mevzularda kesin hüküm vermekten kaçınarak temkinli davranmışlardır. Büyük günah

[267] Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s.149; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s.150-151

[268] Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne,* s. 81; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XI, s. 302; Ebû Zehra, *İslam'da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, s.500

[269] Eş'ârî, *Makâlâtu'l İslâmiyyîn*, s. 239; Ehl-i Hadis'in iman nazariyesiyle ilgili ayrıntılı bilgiler için ayrıca bkz: Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler,* s.74-99

işleyen kimseyi küfürle itham etmeyip onu günahkâr bir mü'min olarak nitelemişler ve bu kimse hakkındaki hükmü de Allah'ın takdirine bırakmışlardır.[270]

2.4. Mihne'den Sonra Halku'l Kur'an Tartışmaları

İslam düşünce geleneğinde özellikle hicrî II. asırdan itibaren cereyan eden fikri tartışmaların başında 'Kur'an ezeli midir yoksa sonradan mı yaratılmıştır?' sorusu etrafında kavramlaşan halku'l Kur'an meselesi gelmiştir. İslam âlemini hicrî III. asırda da belli bir dönem meşgul eden bu mesele aynı zamanda kelami tartışmaların ve mezhepsel hareketlerin fikri gelişiminde önemli odak noktalarından biri olmuştur.[271]

Halku'l Kur'an meselesinin menşei hakkında çeşitli görüşler mevcut olmakla birlikte, hepsinden önce Kur'an'ı Kerim'in Allah kelamı olması ve Allah ile insan arasında iletişim vasıtası olması dışında, mahlûk olup olmamasıyla ilgili hakkında herhangi bir delil, doğrudan veya dolaylı herhangi bir atıf bulunmamaktadır.[272] Ayrıca bu meseleye dair Hz. Peygamber veya sahabeye dayanan herhangi bir Sahîh rivayet de mevcut değildir.[273] Bununla birlikte, mihne baskılarının yol açtığı olumsuzluklar neticesinde Halku'l Kur'an konusu, hakkında va'z olunan birtakım uydurma rivayetlerle irtibatlandırılmıştır. Örneğin; "Kur'ân Allah kelâmı olup mahlûk değildir. Kim bunun

[270] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Sahîhu'l Buhârî*, Beyrut: Daru'l-İbn Kesîr, 2016, "Kitâbu'l-İman",11; Eş'ârî, *Makâlâtu'l İslâmiyyin*, ss. 237-239

[271] Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri,* s.349; Muharrem Akoğlu, "El-Hayde Bağlamında Halku'l-Kur'an Tartışmaları", *Bilimname-VIII*, 2005/2, s.14

[272] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.7; Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s.191; Şamil Öçal, "Kelâmullah'ın Çift Doğası: Kelâm-ı Lafzî ve Kelâm-ı Nefsî", *İslâmiyat Dergisi,* Ankara 1999, Cilt: II, s.62-70

[273]Ahmed İbn Hanbel, Reddu ale'z-Zenadika ve'l-Cehmiyye, Kuveyt: Geras, 2005, s.34; Ebû Said Osman b. Said b. Halid Ed-Dârimî, *Kitabu'r-Red 'ale'l-Cehmiyye*, Riyad: Daru'l-Keyan, 2006, s.184vd; Kâdı Abdulcebbar, *Fazlu'l-Î'tizâl ve Tabakatu'l-Mu'tezile*, (thk. Fuad Seyyid), Tunus 1974, s.156

dışında bir şey söylerse kâfir olur."[274] veya "Göklerde ve yerde bulunan her şey yaratılmıştır. Yalnız, Allah ve Kur'ân bunun dışındadır. Çünkü Kur'ân Allah'ın kelâmıdır, O'ndan gelmiş ve yine O'na dönecektir. Ümmetimden bazıları 'Kur'ân mahlûktur' diyecekler. Onlardan kim bunu söylerse, yüce Allah'a karşı kâfir olur..."[275] gibi rivayetler sonradan uydurulan hadislerden bazılarıdır.[276] Netice itibarıyla sonraki dönemlerde gündeme geldiği anlaşılan ve bid'at olarak değerlendirilen[277] bu meselenin Müslümanlar arasında itikadi bir hüviyete bürünerek kimler vasıtasıyla nasıl gündeme geldiği veya neden böyle bir tartışmaya ihtiyaç duyulduğu hususlarında oldukça farklı rivayetler mevcuttur.[278]

Ehl-i Hadis, Mû'tezîli ve Şii ulemadan bazılarının benimsediği bir anlayışa göre; Halku'l Kur'an konusu Hristiyan din adamları arasında vuku bulan fikri tartışmalar nihayetinde, Müslümanların onlardan etkilenmesiyle İslam coğrafyasında da tartışılmaya başlanmıştır.[279] Nitekim Hristiyanlar felsefî tercümelerin yoğunlaşmasıyla

---

[274] Ebû Hüreyre'den merfû olarak rivayet edildiği belirtilen bu hadisin Mihne döneminde uydurulduğu ifade edilmektedir. Bkz: Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, (thk: Mustafa Abdülkadir Atâ), Beyrût: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye,1417, XIII, 40

[275] Bu rivayetin isnadında da hadis uydurmasıyla bilinen Muhammed b. Yahya b. Rezîn'in mevcut olduğu ifade edilmektedir. Adı geçen ravi hakkında bkz: İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, (thk: Abdulmecid b. İsmail es-Selefî), Riyad, Dâru's-Samiî, 2000, II, 331

[276] Halku'l Kur'an konusuyla ilgili uydurma rivayetler hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için bkz: Ali Kaya, "Osman ed-Dârimî İle Bişr el-Merîsî Arasındaki Hadisle İlgili Tartışmaların Değerlendirilmesi" *(Doktora Tezi),* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s.141-142

[277] Ebû Said Osman b. Said b. Halid Ed-Dârimî, *Reddü'l-İmam Ed-Darimi Osman B.Said Ala Bişr el-Merîsî***,** Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1358, s. 106

[278] Osman Aydınlı, "Kur'an'ın Yaratılmışlığı" Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri I", *Dini Araştırmalar Dergisi*, c.III, sayı. IX, s. 49; Yavuz, "Halku'l Kur'an", s.371

[279] Ebü'l-Hasan el-Eş'âri, *el-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet (Eş'ârî Akâidi),*(Tercüme: Ramazan Biçer), İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2010, s.44; Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî, *Resâilu'l-Câhız*, (thk. Abdusselam Muhammed Harun), Mısır 1979, III, s.347; Kadı Abdulcabbar; *Tabâkâtu'l-Mu'tezile,* s.157; De Lacy O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s.58-59; Aydınlı, "Kur'an'ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri I", s. 57.

birlikte bu gibi konuları tartışmaya başlamışlar ve kendi kutsal kitaplarının da tıpkı Hz. İsa gibi sonradan yaratıldığı görüşünü savunmuşlardır. Yine Yahudiler de kendi kutsal kitapları Tevrat hakkında benzer bir yorum getirmişlerdir. Dolayısıyla Halku'l Kur'an meselesinin gerek bu gibi tartışmalar gerekse Yunan felsefesinin etkisi sonucu kelamcıların gündemine geldiği ifade edilmektedir. Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı tartışmasının, aynı zamanda Müslümanlar arasında fikri ayrılıklara yol açan ilk kelâmî problemlerden olan kader meselesiyle bağlantılı olarak meydana geldiğini savunanlar da mevcuttur.[280]

Bu bağlamda Mu'tezile ve Cehmiyye başta olmak üzere belli fırkalarca kabul gören Halku'l Kur'an anlayışının; İmamiyye, Zeydiyye ve Hâriciler'in bazıları ile, Mürcie ve Râfıza fırkalarına mensup pek çok kişi tarafından benimsendiği ifade edilmiştir.[281] Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusu her ne kadar Cehm b. Safvan'a nispetle Cehmiyye tarafından öne çıkarılmışsa da ilerleyen süreçte bu meseleyle özdeşleşen esas fırka Mu'tezile olmuştur. Nitekim Mu'tezile'nin Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini savunması, Allah'ın sıfatları konusuna yaklaşımının bir gereği olarak ifade edilmiştir.[282] Zira Mu'tezile'ye göre Allah'ın kendi zatı dışında başka herhangi bir ezelî sıfatının olduğu kabul edilirse bu, Allah'tan gayrı kadim varlıkların mevcut olduğu düşüncesine yol açabilmektedir. Dolayısıyla Mu'tezile Allah'ın kelamı olan Kur'an'ın ezelden beri var olmayıp, sonradan yaratıldığını; bunun aksini iddia etmeninse Allah'tan başka ezeli olan başka bir varlık fikrine sebep olacağını ve bu

[280]Eş'ârî, *el-İbane,* s.44; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, s.189-192; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri,* s.305-306; Ebû Gudde, "Halku'l Kur'an Meselesi", s. 307-308; Kırbaşoğlu, "Allah'ın Kelamı Olması Açısından Kur'an'ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudame El-Makdisi'nin "Kitabu'l-Burhan Fi Beyani Hakikati'l-Kur'an"ı",s.427-430; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı,* s. 40-41; Yavuz, Halku'l Kur'an, s. 371

[281] Eş'ârî, *Makâlâtu'l İslâmiyyin*, s.399; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.307

[282] Eş'ârî, *Makâlâtu'l İslâmiyyin*, s.176

düşüncenin de şirk sayılması gerektiğini savunmuştur. Bu doğrultuda, Allah'a mekân veya zaman gibi unsurlar izafe edilmeyeceğini, ayrıca Allah'ın diğer sıfatları gibi kelam sıfatının da ezelî olmadığı görüşlerinden hareketle Mu'tezile, kelam sıfatının bir göstergesi olan Kur'an'ın da Allah'ın mahlûkatından biri olarak sonradan yaratıldığını iddia etmiştir.[283] Böylelikle Mutezîlî kelamcılar, halku'l Kur'an konusunda kendilerine muhalif görüşte olanları Kur'an'ı putlaştırmak ve Allah'a şirk koşmakla itham etmişlerdir.[284] Buna mukabil Ehl-i Hadis tarafından başta halku'l Kur'an meselesi olmak üzere diğer kelami mevzulardaki görüşleriyle ilgili olarak Mu'tezile'ye reddiye amaçlı pek çok eser kaleme alınmıştır. İmam Ahmed b. Hanbel'in *er-Red ale'l-Cehmiyye* adlı eseri, İmam Buhârî'nin *Halku Ef'âli'l-'İbad* isimli eserinin yanı sıra *Sahîh'*inin sonunda yer verdiği *Kitâbu't Tevhîd* bölümü ve Osman b. Sa'id ed-Dârimî'nin (ö.280/893) *er-Red ale'l Cehmiye ve'z-Zanâdıka* isimli eseri bunlardan bazılarıdır.[285]

Mu'tezile'nin siyasi gücü yitirmesi bir anlamda Ehl-i Hadis'in yükselişine zemin hazırlamıştır. Nitekim Mûtezîli politikalara son veren Abbâsi halifesi Mütevekkil, bir taraftan muhaddis ve fakihleri desteklerken, diğer taraftan âlimlerin ilim meclisleri kurmalarını emretmiş, böylelikle Hadis Taraftarları'nın siyasi otoritede yeniden söz sahibi olmasını amaçlamıştır. Ehl-i Hadis için bir anlamda fetret dönemi olarak da ifade edilmesi mümkün olan mihne döneminden sonra meydana gelen bu değişim, tedvin ve tasnif faaliyetlerinin yoğunlaşmasında da etkili olmuştur. Özellikle hicrî III. asırda en verimli çağını yaşayan hadis ulemasının ilmi faaliyetlerin yanı sıra, Kur'an ve sünnet dışındaki şeyleri bırakıp sadece dinin bu iki asli kaynağına sarılmayı teşvik eden,

[283]Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.57; Câhiz, *Resâilü'l Câhız,* III, s.290-296; Aydınlı, "Kur'an'ın Yaratılmışlığı" Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri I", s.45-62

[284] Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, Ankara, Phoenix Yayınları, 2017, c.1, s.354

[285]Hansu*, Mu'tezile ve Hadis,* s.301

rivayet eksenli bir metotla kaleme alınan ve genel itibarıyla Kitâbu'l-İman, Kitâbu'l-İ'tisam veya Kitâbu's-Sunne şeklinde isimlendirilen müstakil çalışmaların yaygın olarak telif edilmesi bunun en belirgin göstergesidir.[286]

Mihne olayı, Ehl-i Hadis özelinde de bir ayırıma yol açmıştır. Ehl-i Hadis mensuplarının Abbâsi iktidarına karşı tavrı bu ayırımda belirleyici bir rol üstlenmiştir. Öte yandan Ehl-i Hadis'in mihne karşısındaki direnci, fıkhın Ehl-i Rey'in elinden çıkmasına ve bir anlamda Ehl-i Rey Ehl-i Hadis yakınlaşmasına neden olmuştur.[287] Bundan sonraki süreçte fıkıh, aklî istidlalden ziyade nakil ve rivayete dayanmış, Ehl-i Hadis mensupları da doğal olarak fakih sayılmışlardır.[288] İktidarın "Kur'an mahlûktur" söylemi karşısında fikir beyan etmeyip susanlar veya genel manada Kur'an'ın yaratılmamış olduğunu savunmakla birlikte Arapça lafız itibarıyla yaratılmış olduğunu söyleyenler, Ehl-i Hadis'ten dahi olsalar, Ahmed b.Hanbel ve taraflarınca sert tepkilere uğramışlar ve dışlanmışlardır. Bu doğrultuda Ali b. el-Medînî (ö. 234/848-9), Yahya b. Ma'in (ö. 233/847), Hüseyin b. Ali el-Kerâbisi (ö. 245/859) ve meşhur muhaddis Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö. 256-869), halku'l Kur'an konusundaki görüşleri nedeniyle tepkilere maruz kalanlardan bazılarıdır.[289]

---

[286]Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risaletu'l-Mustatrafet li Beyani Meşhur Kütübi's-Sünneti'l-Müşerrefe,*(Tercüme: Yusuf Özbek)**,** İstanbul, İz Yayınları, 1994**,** s. 37-39; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine*, s.175

[287]Ali Hakan Çavuşoğlu, "Cristopher Melchert ve Mezhep: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2004, Sayı: 4, s. 298-299

[288]İğde, "Ahmet b. Hanbel'in Fakihliğiyle İlgili Tartışmalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2014, Sayı:42, s.196

[289]Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* c.XI, s.87; Hatib-i Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm,* Beyrut, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001, XVI, s.266-276; VIII, s.612-614; II, s.352-356; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s.65; İğde, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları", s. 166-169

Hicrî III. asrın belli bir zaman diliminde gündemi meşgul eden halku'l Kur'an meselesi bu yönleri haricinde dönemin sosyo-kültürel şartları ile fikir-hadise irtibatı ekseninde değerlendirildiğinde, teolojik boyutunun yanı sıra bilhassa Arap-Mevali hesaplaşmasının bir tezahürü olarak siyasi yönüyle de göze çarpmaktadır.[290] Bununla ilgili olarak Câbirî; Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvan tarafından ortaya atılan ve dönemin Mûtezîle, Hâricîler, Mürcie, Zeydiyye ve Râfıza gibi muhalif kesimlerince de benimsenen halku'l-Kur'an sloganının, aslında Emevîler'in kendi haksız uygulamalarını meşrulaştırmak adına savundukları cebr inancına muhalefet amacıyla kullanıldığını; Abbasîler dönemine gelindiğindeyse bu kez Kur'an'ın mahlûk olmadığı görüşünün Abbâsi idaresine muhalif olan hadis ulemasının sembolüne dönüştüğünü ifade etmektedir. Halku'l Kur'an meselesinin sebep olduğu mihne dayatmalarını da siyasi muhalefeti zayıflatma amacı ile açıklamaktadır.[291]

Watt ise Kur'an'ın mahlûk olmadığını söyleyen ulemanın, bir anlamda Kur'an'ın değişmezliğine ve siyasi otoritenin de bu hususu göz ardı etmeksizin Kur'an'ı esas alması gerektiğine vurgu yaptıklarını söylemektedir. Buna karşılık, Kur'an'ın yaratılmış olduğu düşüncesi siyasi erki elinde bulunduranlara daha keyfi bir ortam sağlayacağından, gerek Me'mun gerekse ondan sonraki Abbâsi yöneticileri Kur'an'ın sonradan yaratıldığı inancını Müslüman halka zorla dayatmak istemişler ve bu dayatmaya engel olarak gördükleri ulemayı da baskılarla sindirmeye çalışmışlardır. Çünkü Halku'l Kur'an görüşünü reddeden âlimler Kur'an'dan aldıkları güçle siyasi otoriteyi eleştirebilecekler ve onların meşruiyetini sorgulayabileceklerdir. Dolayısıyla

[290]Akoğlu, "El-Hayde Bağlamında Halku'l-Kur'an Tartışmaları",s.13; Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri-II", s.116

[291] Muhammed Abid el-Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl,*(Çeviri: Vecdi Akyüz), İstanbul, Kitabevi, 1999, s.624-631; Ayrıca bkz: Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller*, İstanbul, Mana Yayınları, 2009, s.130-135

Kur'an'ın mahlûk olduğu inancı halifelerin gücünü; Kur'an'ın mahlûk olmadığı inancı ise âlimlerin etkinliğini artırmış olacaktır.[292]

Bu bilgilerden hareketle Buhârî döneminin en canlı tartışma konularından biri olan Halku'l Kur'an meselesi hakkındaki ihtilafların ilmî ve teolojik sahanın dışına çıkarak siyasi bir malzeme ve baskı unsuru haline geldiğini ve daha çok bu boyutuyla tarihteki yerini aldığını söylemek mümkündür.

[292] Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri,* s.225; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, s.353

II. BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN MEZHEP ANLAYIŞI VE ESERLERİNDEKİ MEZHEBÎ UNSURLAR

1. Buhârî'nin İçinden Geldiği Gelenek: Ashâbu'l Hadis İle İrtibatı

Hicrî III. asrın meşhur muhaddislerinden biri olmasının yanı sıra Buhârî; fıkhî ve itikadî konulardaki görüşleri ve bunları ele aldığı eserleriyle döneminin etkin ilmî şahıslarından biri olmuştur. Nitekim Buhârî; Ebû Hanîfe'nin ders halkasında olan Abdullah b. Mübarek (ö.181/797) ve Vekî b. Cerrah'ın (ö.197/812) kitaplarını küçük yaşlardan itibaren ezberlemek suretiyle Ehl-i Rey'in görüşlerini öğrenmiş;[293] İmam Şafii'nin talebeleri el-Humeydî (ö.219/834), Ebû Sevr (ö.240/854), el-Kerabisî (ö.245/859) ve ez-Za'feranî (ö.260/873)'den ders almış ve onlar aracılığıyla hadis rivayet etmiş,[294] buna ek olarak Mâlik b.Enes'in talebeleri vasıtasıyla da Mâlikî fıkhını öğrenmiştir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel de onun fikirlerinin teşekkülünde etkili olan önemli isimlerdendir. Bilhassa mihne süreci Buhârî'nin Ahmed b. Hanbel ile olan etkileşiminin en yoğun olduğu dönem olmuştur. Dolayısıyla Buhârî, yaşadığı dönemde mevcut olan fıkhi ekollerin ve ayrıca rey ehlinin görüşlerini öğrenmiştir. Bununla birlikte onun Ehl-i Hadis'e olan temayülünde, Ahmed b. Hanbel'in yanı sıra dönemin Ehl-i Hadis'i içinde zikredilmelerinin yanı sıra zaman zaman rey ehlinin görüşlerine yakınlıklarıyla da bilinen Şâfii ve Mâlikîler'in görüşlerinin de etkisi büyüktür.[295]

---

[293] Kastallânî, *İrşâdu's-Sâri li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I, s.31; İbn Hacer, *Hedyu's-Sâri,* s. 663; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XII, s.393

[294] Subkî, *Tabâkâtu 'ş-Şâfiiyyeti '1-Kübra,* II, s.214

[295]Şehristânî, el-*Milel ve'n- Nihal*, s.185-186; Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 8; Özpınar, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi (Buhârî Örneği)*, s.200-213

Buhârî'nin hem ilimdeki şöhreti hem de sözü edilen âlimlerle irtibatı dolayısıyla fıkıh mezheplerinin mensupları onu kendi gruplarına dâhil etme temayülünde olmuştur. Örneğin İbn Sübkî, *Tabâkât* adlı eserinde Humeydî (ö.219/834), Ebû Sevr (ö.240/854), Kerâbîsî (ö.248/862) ve Za'ferâni (ö.260/874) gibi Şâfii âlimlerin ilim halkalarında bulunmasından hareketle, onu Şafii mezhebinin müntesibi saymakta,[296] İbn Ebi Ya'la (ö.526/113l) ise, Buhârî'nin Ahmed b. Hanbel'den hadis aldığını delil göstererek, onu Hanbelî âlimler içinde zikretmektedir.[297] Diğer mezhep mensubu âlimlerse, kendi hocalarının mezhebi görüşleriyle Buhârî'nin görüşleri arasındaki benzerlikler dolayısıyla, onu kendilerinin müntesibi olduğu mezhebin taraftarı saymışlardır.[298]

Hadis alanında kaleme aldığı *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eseriyle tanınan ve kendinden sonraki devirlerde hadis ilminde otorite olarak anılan Buhârî,[299] döneminde tartışılan meseleler hakkındaki görüşlerini kitabının 'bab' denilen bölüm başlıklarında ve devamında konularla bağlantılı olarak zikrettiği ayet ve hadislerle kendine has bir uslüpla ifade etmiştir.[300] Kendisinin de belirttiği gibi Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetini dayanak almış, bunun dışında ise çoğunlukla sahabe ve tabiunun görüşlerini esas almıştır.[301] Bu da onun hadisler ve sonrasında sahabe ve tabiun kavillerini esas alarak fıkhi hükümler çıkarmayı konu edinen fıkhu'l-hadis ilmini[302] akılcı metodu benimseyen Ehl-i Rey ve Ehl-i Fıkh'a karşı ilmi bir metod olarak kullandığını ve bu

[296] Subkî, *Tâbâkatu 'ş-Şâfiiyyeti '1-Kübra*, II, s.214-215.

[297] İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, III, s.391

[298] Huseyni, *el-İmam el-Buhârî Muhaddisen ve Fakihen*, s.167.

[299]Kandemir,"Sahîh-i Buhârî", *DİA*, VII, s.114-123; Kamil Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Yıl:1997, Cilt: 10, Sayı:1-2-3, s.107

[300]İbn Hacer, *Hedyü's-Sâri,* s.17

[301]Bkz: Buhârî, "Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne", 1, 2, 4, 16

[302]Fıkhu'l-Hadis kavramıyla ilgili geniş bilgi için bkz: Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin* Anlaşılması *ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu,* s. 102-110; Özpınar, *Hz. Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak*, s.155-160

yönüyle de Ehl-i Hadis çizgisinde olduğunu göstermektedir.[303] Nitekim Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh'*inin Kitâbu'l İ'tisam bölümü Ehl-i Hadis ile olan irtibatına örnek teşkil etmesi bakımından oldukça önem arz etmektedir.

*el-Câmi'u's Sahîh'*in 96. bölümünün adını "Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne" olarak isimlendiren Buhârî, henüz bölüm başlığında dahi Kitap ve Sünnet arasındaki sıkı münasebete dikkat çekmektedir. Kitap ve Sünnet'e bağlılığın yanı sıra sahabe uygulamalarına da tabi olmanın önemini vurgulamakta ve böylece Ehl-i Hadis'in bakış açısının bir anlamda müdafaasını yapmaktadır.[304] Kitâbu'l-İ'tisâm'da yer alan 95 hadis 28 bab başlığı altında verilmektedir. İbn Hacer el-Askalânî, Buhârî'nin "Kitâbu'l Î'tisâm" ismiyle ayrıca bir eser bir tasnîf ettiğini, *el-Câmiu's-Sahîh*'teki İ'tisâm bölümünü oluşturan hadisleri de yine bu eserinden seçtiğini aktarmaktadır.[305] Buhârî, Kitabu'l-İ'tisam'a başlarken, ilk olarak Hz. Peygamber'in bizzat cevâmiu'l-kelîm niteliğindeki Kur'an ile gönderildiğini tespit etmektedir.[306] Sonrasındaysa bu doğrultuda Hz. Peygamber'in Kur'an'la olan bağlantısını ve ümmet karşısındaki konumunu vurgulayan ve dolayısıyla sünnetin bağlayıcılığını yani sünnete uymanın gerekliliğini kanıtlayan hadisleri zikretmektedir.[307] On iki hadisten oluşan bu bâbda ve bunu takiben diğer konu başlıklarında da Buhârî, Hz. Peygamber ve ashabını izleyenlerin kurtulacağını ifade ederek, dini bir referansa dayanmaksızın kendi re'ylerine göre hüküm verenlerin Kitap ve Sünnet'ten ayrılmış olduklarına dair rivayetler

[303]Görmez, *Sünnet ve Hadisin* Anlaşılması *ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, s. 102-110

[304] İbrahim Kutluay, "İmam Buhârî'nin Sünneti Müdafaası", *Marife Dergisi,* Yıl: 2011,Sayı:11, s.54

[305]İbn Hacer, *Hedyu's-Sâri,* s.70*;* İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî,* XVII, s.125

[306] Buhârî, "İ'tisam", 1

[307] Buhârî, "İ'tisam", 2

doğrultusunda[308] bir anlamda Ehl-i Hadis'in bakış açısını yansıtmaktadır. Örneğin; "Rasulullâh'ın (s.a.v) (kavlî, fiilî ve takrîrî) sünnetlerine uymak bâbı"[309]; "Çok soru sormanın ve kendisini ilgilendirmeyen konularda külfet ve zorluk aramanın mekruh olması babı"[310]; "İşlerde gereksiz detaycılığın; ilimde ihtilaf halinde çekişmenin, dînde aşırılık ve bid'atçılığın mekruh olması babı"[311];"Hz. Peygamber'in zikrettiği ve ilim sahibi kimselerin ittifakına teşvîk ettiği şeyler, Mekke ve Medine'deki sahâbîlerin üzerinde ittifak ettikleri şeyler..."[312] gibi bab başlıklarından da anlaşıldığı üzere görüşlerini rivayetler temelinde dile getirmektedir. Buhârî, rivayeti kıyasa tercih etmekle birlikte zaman zaman sınırları naslarla belirtilen akıl yürütmeyi de caiz görmüştür.[313]Ancak onun esas itibarıyla kullandığı metod, fıkhî hükümleri içeren hadisleri bablara ayırarak, bunları Kur'an, sünnet ve sahabe kavillerine dayandırmaktır.[314] Fıkhi meseleleri ele alırken nakle dayanarak rivayet ekseninde hareket etmesi ise daha önce ifade edildiği üzere Ehl-i Hadis'in Ehl-i Re'y' e karşı geliştirmiş olduğu fıkhu'l-hadis yönteminin belirgin özelliklerindendir.[315]

Bunun dışında Buhâri, *el-Câmiu's-Sahîh*'te yer alan hadisleri kitabına alırken kendilerinden hadis rivayet ettiği ravilerin de Ehl-i Hadis'ten olmasına dikkat etmiştir. Onun kendilerinden rivayette bulunduğu kimseler ona göre "sâhibu'l-hadîs" yani diğer bir ifadeyle uzun yıllar bu ilimle uğraşan, çekirdekten yetişme hadisçilerdir. İbn Hacer,

---

[308] Bkz.Buhârî, "Kitâbu'l İ'tisâm", 3-17; İsmail Lütfi Çakan, "Hadis Edebiyatı'nda Kitap ve Sünnet'e Bağlılık Üzerine Bir Tetkik", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* İstanbul 1995, Sayı:7,8,9,10, s.334vd.

[309] Buhârî, "İʿtişâm", 2

[310] Buhârî, "İʿtişâm", 3

[311] Buhârî, "İʿtişâm",5

[312] Buhârî, "İʿtişâm",16

[313] Buhârî, "İʿtişâm", 12-13

[314] Sâlim Öğüt, "Buhârî", *DİA*, VI, s.375

[315] İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî,* s.14-15; Görmez, *Sünnet ve Hadisin* Anlaşılması *ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, s. 102-110

Buhârî'nin kendilerinden rivayette bulunduğu 1080 hadis âliminin hepsinin hadis ilminde yetkin kimseler olmakla beraber, kelamî tartışmalardan kaçınan kimseler olduklarını söylemiştir.[316] Ona göre bu kimseler bilhassa iman konusunda dönemin bid'at sayılan tartışmalarına girmekten kaçınmışlardır.[317]

Sonuç itibarıyla Buhârî, hadis rivayet ederken îtikâdî meselelere de yer vermiş ve döneminde gündemde olan meselelere karşı bir anlamda Ehl-i Hadis'i savunmuştur. Kıyas ve re'yi dinden uzaklaşmanın sebebi olarak görmüş, Müslümanlar için gereken her şeyin Kitap ve sünnette mevcut olduğunu savunmuştur. Kitap ve Sünnet dışında sahabe ve tâbiûn uygulamalarına da bu derece önem vererek rivayeti esas alma gayretinin, yaşadığı dönemde belli bir süre hâkim olan Mûtezîlî düşünce ve politikaların yanı sıra Ehl-i Re'y'e karşı bir tepki olarak geliştiğini söylemek mümkündür.

2. Buhârî'nin Mezhebî/Kelâmî Konularla İlgili Görüşleri

Hicrî III. asır, kelâmi meselelerle ilgili tartışmaların oldukça yoğun olduğu bir dönem olmuştur. Hadisçi kimliğiyle ön planda olmasına rağmen Buhârî de, yaşadığı asırdaki bu hareketli ortamdan uzak kalmamıştır. Gündemde olan itikâdî meselelerle ilgili olarak, diğer mezheplerin görüşlerine karşılık hem kendisinin hem de Ashâbu'l-Hadîs'in bakış açısını yansıtan görüşlerini, kaleme aldığı eserleri vasıtasıyla ifade etmiştir.

[316] İbn Hacer, *Hedyu's Sâri*, s. 479

[317] Mücteba Uğur, "Cerh ve Ta'dil İlmi Yönünden Sahîhu'l-Buhârî Ravileri", *AÜİFD*, cilt: XXXII, s.115

2.1. Allah'ın Sıfatları

Sıfatlar konusunda Ehl-i Hadis'in görüşlerini benimseyen Buhârî, bununla ilgili görüşlerini, el- Camiu's-Sahîh adlı eserinin Kitabu't-Tevhid bölümünde zikrettiği hadisler vasıtasıyla ortaya koymuştur. Nitekim kendisinden önce kaleme alınan diğer sünen ve cami türü hadis eserlerinde bulunmayan bu bölümü[318] Allah'ın sıfatlarıyla ilgili tartışılan meselelere ayırmıştır. Ayrıca Buhârî, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili müstakil olarak tasnif ettiği *Ahbâru's-Sıfat*[319] isimli eserinde de bu konu üzerinde önemle durmuştur.

Buhârî, Allah'ın isim ve sıfatlarının O'nun zatından ayrı olmadığı görüşünü öncelikle Kitâbu't-Tevhid'in ikinci bab başlığında zikrettiği ayet vasıtasıyla; "Yüce Allah'ın: 'De ki: Gerek Allah gerek Rahman diye ad verin, hangi adı verirseniz, nihayetinde en güzel isimler O'nundur.' (İsra/110) kavli bâbı"[320]şeklinde ifade etmektedir. Şarihlere göre Buhârî'nin bu bâbdan maksadı Allah'ın rahmet sıfatının ispatıdır. Bununla birlikte Buhârî'ye göre Allah'ın diğer tüm isimleri veya zâtî sıfatları da Allah'ın zatından ayrı olmayıp, O'nun varlığına ve birliğine işaret etmektedir.[321] Buhârî, sonrasında zikrettiği ayetler aracılığıyla Allah'ın hem fiili hem zâtî sıfatlarını ispatlamayı sürdürmekte ve O'nun çeşitli sıfatlarına atıfta bulunan ayetlere yer vermektedir.[322]

---

[318] Yusuf Şevki Yavuz, "Buhârî", *DİA*, VI, s.372

[319]Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I, s.259; Muhammed Mustafa el-A'zâmî, "Buhârî", *DİA*, VI, s.371

[320] Buhârî, "Tevhid", 2

[321] Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Kahire, 1348 (Ofset Baskı), XXV, s.84; İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî*, XVII, s.306

[322] Buhârî, "Tevhid", 3-11

Buhârî, Allah'ın sıfatlarının yanı sıra Allah'ın doksan dokuz ismine dair, bu isimleri sayan kimsenin cennete gideceği ve bu isimlerle edilen dualaların fazileti ile ilgili hadisleri rivayet etmektedir.[323] Yine burada da Allah'ın isimlerinin O'nun zatından ayrı düşünülemeyeceğini ispatlamayı amaçlamaktadır.[324]

Buhârî, Kitâbu't Tevhid'de yer verdiği çeşitli bab başlıklarında; Allah'a yüz, el ve göz gibi sıfatlar atfeden bazı rivayetler zikretmiştir. Örneğin; Deccal'in gözünün sakat olduğu ancak Allah'ın gözünün sakat olmadığı,[325] Allah'ın eliyle yaratması, Allah'ın bir elinin nimetlerle dolu olup, O'nun diğer elinde adalet terazisinin olması ve Allah'ın kıyamet günü arzı avucuna alıp, göğün sağ elinde olması[326] gibi rivayetler Buhârî'nin ve içinde bulunduğu Ehl-i Hadis'in bu konuyla ilgili görüşlerini yansıtmaktadır. Bununla beraber Ehl-i Hadis burada sözü edilen el veya yüz gibi sıfatların beşere özgü sıfatlar gibi olmayıp, daha önce de belirtildiği üzere mahiyetinin bilinemeyeceği ve dolayısıyla bunlarla ilgili olarak yorum yapmanın doğru olmayacağını savunmaktadır.[327]

Bunun yanı sıra Buhârî zikrettiği rivayetlerde Allah'a nefs kavramını izafe etmektedir. Buna göre; "Allah sizi kendinden sakındırıp, korkutmaktadır. (Âl-i İmran, 3/27-30)" ayeti ve Hz. İsa'nın Allah'a hitaben ifade ettiği "Benim nefsimde olan her şeyi sen bilirsin. Ben ise senin zâtında olanı bilmem.(Maide 5/116)" ayetini bab

[323] Buhârî, "Tevhid", 12-13

[324] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yusuf b. Alî el-Kirmânî, *Sahîhu'l Buhâri bi Şerhi'l-Kirmânî*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî,1981, XXV, s.112

[325] Buhârî, "Tevhid", 17

[326] Buhârî, "Tevhid", 19

[327]Kamil Çakın,"Kitâbu't-Tevhid'in Bab Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhid Anlayışı", *Dini Araştırmalar*, Cilt:7, Sayı:20, ss. 425-432

başlığında zikretmiş[328] ve böylelikle Allah'a nefs atfetmiştir. Ancak burada da mahlûkata özgü bir nefs söz konusu olmayıp, cisim gibi idrak edilemeyen ve yine mahiyeti bilinemeyen bir sıfat söz konusudur.[329]

Buna ek olarak Allah'ın gökte ve su üzerinde bir Arş'ının olması, yine O'nun Arş'ının Firdevs cennetinin üzerinde olması, Arş'ının üzerinde bulunan bir kitaba yazı yazması, Hz. Musâ'nın kıyamet günü Arş'ın direklerine tutunması, Allah'ın rahmetinin gazabını geçmesi,[330] meleklerin ve ruhun Allah'a yükselmesi (Meâric 70/3-4); Allah'ın, kullarının sadakasını sağ eliyle kabul etmesi,[331]gibi delilleri te'vile başvurmaksızın zahiri anlamıyla kabul eden Buhârî'nin bu yaklaşımı aynı zamanda Ehl-i Hadis'in de bakış açısını yansıtmaktadır.

2.2. Halku'l Kur'an

Halku'l Kur'an meselesi Buhârî döneminde de toplumun hemen her kesiminde revaçta olan en önemli kelami tartışmalardan biri olmuştur. Kendisi de aktif olarak bu tartışmanın içinde yer alan Buhârî, sırf bu meseleye dair Halku'l Ef'âli'l 'İbâd isimli müstakil bir eser kaleme almıştır. Eserinde Halku'l Kur'an inancının genel hatlarıyla fikri kökenlerini ortaya koyan Buhârî, Mu'tezile'nin aksine bir tutum benimseyerek; Allah'ın diğer sıfatlarının olduğu gibi kelam sıfatının da mahlûk olmadığını ve kelamullah olması hasebiyle Kur'an'ın da sonradan yaratılmayıp ezelî olduğunu

[328] Buhârî, "Tevhid", 15

[329] Çakın, "Kitabu't-Tevhid'in Bab Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhid Anlayışı, s.432; Kırbaşoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, s.190

[330] Buhârî, "Tevhîd", 22

[331] Buhârî, "Tevhîd", 23

belirtmiştir.[332] Buhârî, görüşlerini genel ititbarıyla seleften gelen rivayetlerle temellendirerek, Ehl-i Hadis'in "Kur'an Allah kelamıdır, mahlûk değildir" şeklinde özetlenebilecek anlayışına ve bunun aksini reddeden değerlendirmelerine yer vermiş;[333] aynı zamanda Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunanları küfür, şirk veya zındıklıkla itham eden rivayetleri de eserinde zikretmiştir. Örneğin; Ebûbekir b. Ayyaş (ö.193/808)'ın "Kim, Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylerse o kâfirdir, zındıktır. Onlarla aynı mecliste bulunmayın"[334]; Süfyan es-Sevrî (ö.161/777)'nin "Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen kâfirdir"[335] veya Ebû'I-Velid (ö.112/730) 'in " Kur'an'ın mahlûk olmadığını kalpten onaylamayan kimse İslam'dan çıkmıştır"[336] gibi sözleri bunlardan bazılarıdır. Bu doğrultuda Buhârî de Kur'an'ın mahlûk olduğunu ileri sürenlerin Allah'ın birliğine vurgu yapan ayetleri mahlûk olarak değerlendirdikleri varsayımından yola çıkarak, "Deki; O Allah birdir." (İhlas 112/1) ayetinin mahlûk olduğunu öne sürenleri kâfir olarak nitelendirmiş[337], dolayısıyla Cehmiyye ve Mu'tezile'yi ehl-i küfürden saymıştır. Buhârî ayrıca, *Sahîhu'l Buhârî*'nin Kitâbu't-Tevhid bölümünde de Allah'ın kelam sıfatıyla ilgili olarak rivayet ettiği hadisler aracılığıyla bu konudaki yaklaşımını ortaya koymuş, bu bölümün 28. babından başlayarak 55. babına kadar zikrettiği rivayetlerde Halku'l Kur'an konusunu ele almış ve Kur'an'ın mahlûk olmadığı görüşünü savunmuştur.

Bununla birlikte Buhârî, Ehl-i Hadis tarafından benimsenen Kur'an'ın mahlûk olmadığına dair genel tutumun dışında, meseleyi başka bir açıdan ele almış ve

[332]Buhârî, *Halku'l-Ef'ali'l 'İbâd,* s.11-39; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* XIV, s.208; Akyüz, "İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması", s.171.

[333] Buhârî, *Halku Ef'ali'l-'İbâd,* s.11-39; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar,* s.261

[334] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd,* s.14

[335] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd,* s.14

[336] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd,* s.19

[337] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd,* s.18

Kur'an'ın kendisiyle birlikte onu telaffuz etmek veya yazmak da dâhil tüm fiillerle birlikte topyekün ezelî olduğu görüşünün aksine, fiil ve mef'ûlün birbirinden ayrı olduğunu, dolayısıyla Allah'ın kelamının delalet ettiği mananın kadim ancak onu okumak yazmak gibi kula ait fiillerinse Kur'an'dan ayrı olarak mahlûk olduğu görüşünü savunmuştur.[338] Böylelikle Buhârî, sünnî kelamcıların halku'l Kur'an meselesini çözmek için sundukları lafzi ve nefsi kelam ayrımı görüşünü desteklemiş ve aynı zamanda bu kelamî bakış açısının yayılmasına da katkı sağlamıştır.[339] Ancak Buhârî bu ayrımından ötürü, Ahmed b. Hanbel taraftarlarınca Lafziyye olarak anılan ve Kur'an'ın lafzının mahlûk olduğunu savunmaları dolayısıyla tekfir edilen gruba dâhil edilmiş[340], Hadis Taraftarlarınca çeşitli eleştiri ve baskılara maruz kalmıştır. Nitekim ilim tahsil etmek amacıyla gittiği Nişabur'da Buhârî'nin söz konusu bu fikirleriyle tam olarak ne kastettiği tartışma konusu olmuş ve meclisinde bulunanlar oradan ayrılarak kendisini protesto etmişlerdir.[341] Hocası Muhammed b. Yahya ez-Zühlî (ö. 258/872) de bu aleyhte söyleme dâhil olarak Buhârî'nin Kur'an'ı okumanın mahlûk olduğuna dair görüşünü küfür olarak nitelendirmiş ve onu bid'atçı olmakla suçlamıştır. Ayrıca onunla aynı mecliste oturup sohbet eden kimsenin dahi bu suça iştirak etmiş olacağından töhmet altında kalacağını belirtmiştir.[342] Bununla da kalmayarak Buhârî'nin Nişabur'dan ayrılmasını istemiş ve diğer beldelerde bulunanlara da bu durumu bildiren mektuplar yazarak, bu aleyhte kampanyanın baş mimarlarından biri olmuştur.[343] Tüm bu baskılar yüzünden Buhârî, ilmî faaliyetlerini sürdürmek maksadıyla geldiği

---

[338] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.44;Yavuz, *"Halku Ef'âli'l-İbad",* s.370

[339] Zehebî, *Siyeru A'lamun-Nübelâ,* XII, s.454; Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd,* s.36-37; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV, s.459

[340] Yusuf Şevki Yavuz, "Lafzıyye", *DİA*, XXVII, s.48

[341] İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s.684-685; A'zamî, "Buhârî", s.369; Ebû Gudde, "Halku Kur'an Meselesi", s.311-312

[342]Hatîb-i Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* II, s.352-357; Zehebî, *Siyeru A'lamun-Nübelâ,* XII, s.456; Özafşar, *İdeolojik HadisçiliğinArka Planı,* 76-77; M.Emin Özafşar,"Zühlî", *DİA*, XXXIV, s.543

[343]Zehebî, *Siyeru A'lamun-Nübelâ,* XII, s.464; Ebû Gudde, "Halku Kur'an Meselesi", s.312

Nişabur'u kısa sürede terk etmek durumunda kalmıştır.[344] Buradan hareketle, belli bir süre Mu'tezile dolayısıyla sürdürülen mihne politikasının, sonraki süreçte baskın olan tarafın değişmesiyle birlikte başka bir boyutuyla Ehl-i Hadis kesim tarafından da uygulandığını söylemek mümkündür.

2.3. Kulların Fiilleri

İnsanın fiillerinde özgür olup olmadığı problemi, hemen her dönemde dinî ve felsefî alanda tartışılan güncel meselelerden biri olmuştur.[345] Buhârî bu konuyla ilgili görüşlerini müstakil olarak kaleme aldığı *Halku Ef'âli'l-'İbâd* isimli eserinde ortaya koymuş, Kur'an'ı okumak ve yazmak gibi fiillerin sonradan yaratıldığına işaret ederek, bu bağlamda kulların fiillerinin de yaratılmış olduğunu ifade etmiştir. [346]

Kulların fiilleriyle ilgili olarak Ehl-i Hadis'in görüşünü benimseyen Buhârî, sözü edilen eserinde ayet ve hadislerden yola çıkarak, görüşünü ispatlamaya çalışmıştır. "Sizi ve yaptıklarınızı Allah yaratmıştır."(Saffât, 37/96) ayetini bu konuda delil olarak sunmuş ve ardından kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına dair görüşlerini ifade etmiştir.[347]Ayrıca seleften gelen rivayetlere de çokça yer vermiş[348]; örneğin Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687-688) "Her şey kadere göredir. Elini yanağına koymanı dahi bizzat Allah yaratmıştır" sözünü de bu bağlamda zikretmiştir.[349] Aynı zamanda, kulların fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığını savunanların kâfir olarak

---

[344] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, s.458; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, s.61-66; Hatîb-i Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* II, s.357

[345] Emîn, *Fecru'l-İslam*, s.404; M.Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları,1997, s.33 vd.

[346] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.186

[347] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.26

[348] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.58

[349] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.25

nitelendirildiğine dair birçok rivayete de eserinde yer vermiş[350] ve böylece kulların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu görüşünü savunanları da reddetmiştir.[351]

Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd* adlı eserinin yanı sıra, *El Câmiu's-Sahîh*'inin Kitâbu't-Tevhid ve Kitâbu'l-Kader bölümlerinde naklettiği bazı rivayetler vasıtasıyla da kulların fiilleriyle ilgili görüşlerini dile getirmiştir. Örneğin Kitâbu't-Tevhid'in 40. bâbında "kulların fiil ve kesblerinin yaratılmış olduğunu" zikretmiş ve ardından "…Allah'ın her şeyi yaratıp bir düzen verdiğini ve yarattığı şeylerin mukadderatını da tayin ettiğini" (Furkan,25/2) bildiren ayeti bu konuda delil olarak göstermiştir.[352] Buhârî'nin söz konusu babta, kulların fiilleri noktasında vurgulamak istediği husus, kulların tüm fiillerinin Allah'a nispet edilmesidir. Nitekim iyi veya kötü tüm fiiller mahlûktur ve bu fiiller kullar tarafından kesb edilmektedir. Kuldan sâdır olan şeyler Allah'tan başkasına nispet edilemez. Bunun aksi yani kulun kendi fiilini yarattığı iddia edilirse bu, Allah'a ortak koşmak olur.[353]

Yine Kitâbu'l Kader'in 6. bâb başlığında da Buhârî, "Allah'tan başka kudret ve güç sahibi yoktur" demek suretiyle, kulun bir hayır işlemesi veya bir şerri defetmesinin yalnızca Allah'ın iradesiyle gerçekleşeceğini[354] vurgulamak istemiştir. Nitekim Buharî'nin kullandığı bu ibare, Hadis Taraftarları'nca kişinin ancak Allah'ın yardımıyla fiillerinde tasarruf gücünün bulunduğunu ispat amacıyla kullanılmıştır.[355]

---

[350] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd,* s.58

[351] Tuğlu,"Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivayetine Yansıması, s.161

[352] Buhârî, "Tevhîd", 40

[353] Aynî, *Umdetu'l-Kârî,* XXV, s. 176

[354] Aynî, *Umdetu'l-Kârî,* XXIII, s. 499

[355] Topaloğlu, *Kelam İlmi: Giriş,* s.288

Bu bilgilerden hareketle kader ve kulların fiilleriyle ilgili tartışmaların başlangıçta siyasi sebeplerden ötürü gündeme geldiğini söylemek mümkündür. Sonrasında îtikâdî boyutta ele alınan bu konu, ayrışmalara yol açmış ve gerek Mu'tezile gerekse Ehl-i Hadis kendi söyleminin genel din anlayışına uygun olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.

2.4. Kader

Buhârî, kader konusunda benimsediği yaklaşımı *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eserinde yer alan ve on altı bâbtan oluşan Kitâbu'l Kader bölümünde zikrettiği hadisler vasıtasıyla belirtmiştir. Nitekim Buhârî bu on altı bâbın başlığını, takip ettiği metot çerçevesinde ayetler, hadisler ve bunlarla bağlantılı olarak fıkhî nitelikli görüşlerinden oluşturmuştur. Kitâbu'l Kader bölümünde yer alan bu ibarelerin kaderi ispatlamaya yönelik olduğu görülmektedir. Buhârî bu doğrultuda Allah'ın mahlûkâtı yaratmazdan evvel, her şeyin miktar ve durumunu takdir etmesi ve gerçekleşecek olan her şeyin Allah'ın bilgisi dâhilinde vuku bulacağına ilişkin bir anlayış çerçevesinde bab başlıklarını zikretmiştir.

Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*'in kader bölümüne başlarken, "kişinin henüz anne karnındayken rızkının, ecelinin, doğru veya yanlış yolda olacağının tayin edildiğine" ilişkin rivayeti nakletmiştir.[356] Bu rivayeti takiben zikrettiği bab başlığında ise "Allah'ın hükmü üzere yazan kalemin mürekkebi kurudu" ifadesini kullanmakta,[357] burada naklettiği rivayetlerle bir anlamda Ashâbu'l Hadis'in kader konusu hakkındaki görüşlerini de açıkça ifade etmiş olmaktadır. Ona göre Allah kıyamete kadar vuku bulacak şeyleri ezelî ilmiyle takdir etmiştir. Kalemin mürekkebinin kuruması ise

[356] Buhârî, "Kader", 1

[357] Buhârî, "Kader", 2

Allah'ın ezelî ilminde eşyanın durumunu takdir etmesi ve bunun levh-i mahfuza yazılmasının tamamlanması anlamına gelmektedir. Zira yazıyı yazan kalemin kuruması demek, artık herhangi bir şeyin yazılma imkânının olmaması[358], dolayısıyla Allah'ın takdirinin kıyamete kadar değişmeyecek olması demektir. Çünkü Allah, ezeli ilmiyle kullarının iyi veya kötü tüm fiillerini bilmekte ve her şeyi bir kadere göre tayin etmektedir. [359]

Kitâbu'l Kader'in bir diğer babında ise Buhârî, kulların fiillerinin Allah'ın ezeli ilmiyle önceden takdir edildiğini ve hatta kişinin cennet veya cehenneme mi gideceğinin yazılı olduğunu, bununla birlikte insanların iyi ameller için çabalamalarının neticesini de alacaklarına dair nakilleri zikretmekte,[360] böylelikle mahlûkâtın Allah'ın emriyle yaratıldığı, kulların iyi veya kötü tüm fiillerinin herhangi eksiklik veya fazlalık olmaksızın belirli vakitlerle takdir edilmiş olduğu hususunu tekrar vurgulamaktadır.[361]

Buharî'nin, kader görüşünü ispatlamaya yönelik rivayetlerinde genel itibarıyla göze çarpan husus, her şeyin belli bir plan dâhilinde önceden takdir edildiği, sonsuza kadar olmuş ve olacak her şeyin Allah'ın ezeli ilmiyle yazılı olduğudur. Bununla birlikte onun kader meselesiyle ilgili görüşlerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

İnsanlar, Allah'ın takdiriyle kendileri hakkında önceden yazılmış olan fiilleri yerine getirirler. İman veya küfür Allah'ın dilemesiyle gerçekleşmektedir. Hidayet ve dalâlet gibi hayır ve şer de Allah'tandır. Hayır ve şerri yaratan O'dur. Allah'ın şerri yaratmayacağını söylemek O'nun kudretine gölge düşürür. Ecelleri ve rızıkları tayin

[358] Nevevî, *Sahîh-i Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, Mısır, Matbaatu'l-Kestelliye, 1283, XVI, s.198

[359]Aynî, *Umdetu'l-Kârî,* XI, s.147; el-Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî,* IX, 331; İbn Hacer, *Fethi'l-Bâri,* XV, s.209-210

[360] Buhârî, "Kader", 4

[361] Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XI, 150

eden Allah'tır. Öldürülen bir kimse eceliyle ölmüştür. Dolayısıyla ecellerin artması veya eksilmesi mümkün değildir.[362]

Buhârî'nin kader hakkındaki bu görüşleri genel itibarıyla Ashâbu'l Hadis'in bakış açısını yansıtmaktadır. Zira Ashâbu'l Hadis'e göre de iyi veya kötü tüm fiiller; kâinatın yaratıcısı Yüce Allah'ın gücü ve tesiriyle meydana gelir. Zira mülk O'nundur ve dilediğini yapar. O'nun mülkünde, takdir ettiğinden başka bir şey meydana gelmez. Dolayısıyla Allah'ın takdir ettiği kader için herhangi bir illet aranmaz.[363] Buhârî'nin Ashâbu'l Hadis'in kader görüşünü ispatlamaya yönelik bu ısrarcı tutumu doğrultusunda bilhassa Kaderiyye' nin görüşlerini çürütmeye yönelik rivayetlere özel bir önem verdiğini söylemek mümkündür.[364]

2.5. İmamet

Hicrî III. asrın tartışılan konularından imametle ilgili olarak İmam Buhârî, halifelerin fazilet sıralaması ve hilafetin Kureyş'ten olmasına dair yaklaşımını rivayetleri aracılığıyla ortaya koymuştur. Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*'in Hz. Peygamber'in sahabîlerinin faziletlerine dair nakiller içeren Kitâbu Fedâili'l-Ashâb bölümünde geçen ve Abdullah b. Ömer (73/692)'den nakledilen: "Biz Hz. Peygamber zamanında insanların en faziletlisinin Ebûbekir, sonra Ömer b. Hattab ve sonra da Osman b. Afvan olduğunu söylerdik"[365] ve "Biz Hz. Peygamber hayattayken, sahabîler arasında kimseyi Ebûbekir'e denk tutmazdık. Ebûbekir'den sonra Ömer ve Osman'a da

[362] Buhârî, "Ḳader", 1-16; a.mlf, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s. 138

[363]Kastallanî, *İrşâdu's-Sârî*, IX, 328; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XI, 145; İbn Hacer, *Fethi'l-Bâri*, XI, s.477,493; Nevevî, *Şerhi'n-Nevevî*, XVI, s.196

[364]Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.131

[365] Buhârî, " Fedâili'l-Ashâb", 4

denk kimse bulmazdık. Onlardan sonra diğer sahabîler arasında üstünlük farkı aramazdık"[366] şeklinde yer verdiği rivayetler aracılığıyla üstünlük anlayışının Hz. Peygamber döneminde dile getirildiğini ifade etmektedir. Sözü edilen rivayetlerde halife kavramına rastlanmamakla birlikte Hz. Ebûbekir'le başlayan fazilet sıralamasının Hz. Ali zikredilmeksizin Hz. Osman ile sona erdiği görülmektedir. Bu yaklaşımın benimsenmesinde esas itibarıyla Şia'nın iddialarına cevap verme zorunluluğu etkili olmuş,[367] siyasi sebeplerden ötürü Hz. Ali çoğunlukla sıralamaya dâhil edilmemiştir.

Buhârî şârihlerinden Aynî (ö. 855/1451)'nin değerlendirmesine göre, üstünlüğe dair sözü edilen rivayetler Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in ardından en faziletli kişinin Hz. Osman olduğunu ve aynı zamanda bu üç sahabinin üstünlüğünü açıkça göstermektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in ashabı da buna itiraz etmemiştir. Bununla birlikte Abdullah İbn Ömer, rivayet ettiği hadiste Hz. Ali'ye karşı ayrımcılık yapmamış, aynı zamanda onun üstünlüğünü Hz. Osman'dan sonraya bırakarak geciktirme amacı da taşımamıştır. Zira Hz. Ali'nin fazileti herkesin bildiği ve kimsenin inkâr etmediği bir durumdur ve Ehl-i Sünnet de Hz. Osman'dan sonra Hz. Ali'nin üstün olduğuna dair fikir birliği içindedir.[368]

Şia'nın Hz. Ali'yi en üstün gören anlayışına karşılık olması bakımından Buhârî'nin Muhammed b.Hanefiyye[369] (ö.81/700)'den naklettiği bir rivayet oldukça

[366] Buhârî, " Fedâili'l-Ashâb",7, hadis no: 3697

[367] Mehmed Said Hatiboğlu, "Siyasî İçtimâî Hadiselerle Hadis Münasebetleri", (*Basılmamış Doktora Tezi),* Ankara 1978, s. 22; Talip Türcan, *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2001, s. 32

[368] Aynî, *Umdetu'l-Kârî,* XVI, s.205-206

[369]Ebû'l Kâsım Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib (ö.81/700): İbnü'l-Hanefiyye olarak da bilinen Muhammed b. Hanefiyye; Hz.Ali'nin oğlu olup, Hz.Hasan ve Hüseyin'in kardeşlerindendir. Ancak annesi Hz. Fatıma olmayıp, Havle bint Cafer el Hanefiyye'dir. Annesinin ismine nispetle Muhammed b. Hanefiyye diye anılır. İslam'ın büyük kahramanlarından ve takva sahibi bir zat olup, döneminde cereyan

önemlidir. Rivayete göre Muhammed b. Hanefiyye ile Hz. Ali arasında geçen bir diyalogda Hz. Ali, Rasulullah'tan sonra insanların en hayırlısının Hz.Ebûbekir ve ondan sonra da Hz. Ömer olduğunu ifade etmekte; kendisine dair bir üstünlük söyleminden ısrarla kaçınmaktadır.[370] Sözü edilen bu rivayetler ve bab başlıklarından hareketle Buhârî'nin Sünnî geleneğe uygun olarak Hz. Ebûbekir'i en faziletli sahabi olarak gördüğü ve sonrasında tarihsel sıralamaya riayet ettiği anlaşılmaktadır.

Sahîh-i Buhârî'de yer alan ilk dört halifenin tayini ve hilafetin Kureyşliliğine dair çeşitli rivayetlerden de Buhârî'nin bu konularla ilgili yaklaşımını anlamak mümkündür. Örneğin Buhârî'nin Zührî (ö.124/742)'den naklettiği bir rivayette; Muaviye (ö.60/680)'nin hilafetin Kureyş üzerinde bulunacağı ve adaletten sapmadığı sürece Kureyş'e itaat edilmesi gerektiği hususlarını bizzat Hz. Peygamber 'den işittiği ifade edilmekte,[371] bir diğer hadiste ise Hz. Peygamber'in "Kureyş'ten iki kişi kaldığı sürece, hilafet Kureyş'ten ayrılmaz[372]" dediği rivayet edilmektedir. Yine Buhârî'de geçen başka bir rivayete göre, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Beni Sâide'de toplanan Kureyşli muhacirler ve ensar arasında halifenin kimden olacağına dair yaşanan tartışmalar neticesinde Hz. Ebûbekir'in "Emirler Kureyş'tendir" dediği ve sonrasında orada bulunanların Hz. Ebûbekir'e biat ettikleri nakledilmektedir.[373] Bununla birlikte sahabe

---

eden siyasi olaylardan uzak kalmaya çalışmış, h.81'de Medine'de vefat etmiştir. İmametin Hz. Ali'den sonra Muhammed b. Hanefiyye'de devam ettiğini savunan Keysaniyye fırkası, İbn Hanefiyye'nin gerçekten vefat edip etmediği, nerede bulunduğu veya imametin kendisinden sonra kimde devam ettiği hususunda ayrılığa düşmüştür. Bkz: İbn Sa'd, *Tabâkât*, VII, s.93-117; *Zehebî, Siyeru Aʿlâmü'n-Nübelâ,* IV, 110-129; Kummî/Nevbahtî, *Şii Fırkalar,* s.102-103; Şehristâni, *el Milel ve'n-Nihal*, s.136-141; Eş'âri, *Makâlât*, s.49-61; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, s.31; Mustafa Öz, "Muhammed b. Hanefiyye", *DİA*, XXX, s.537-539

[370] Buhârî, " Fedâili'l-Ashâb",5, hadis no: 3671

[371] Buhârî, "Kitâbu'l Menâkıb", 2, hadis no: 3500; a.mlf.,"Kitâbu'l Ahkâm", 2, hadis no: 7139

[372] Buhârî, "Kitâbu'l Menâkıb", 2, hadis no: 3501; a.mlf. "Kitâbu'l Ahkâm", 2, hadis no: 7140

[373] Buhârî, " Fedâili'l-Ashâb", 5, hadis no: 3667-3671; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.35; Bağdâdi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s.16; Eş'âri, *Makâlât,* s.28

döneminde halifenin Kureyş'ten olmasının bir sıhhat şartı olarak değerlendirilmediğiyle ilgili olarak Hz. Peygamber'in: "Üzerinize vali olarak tayin olunan kişi, Habeşli bir köle olsa dahi ona uyunuz"[374] hadisi ve Hz. Ömer'in vefat etmeden önce, yerine kimi tayin edeceği sorusu karşısında, eğer hayatta olsaydı Huzeyfe'nin azatlı kölesi Salim'i tereddütsüz olarak seçeceğini ifade ettiğine ilişkin rivayetler de mevcuttur.[375] Dolayısıyla sözü edilen Kureyş'ten olma şartı siyasi sebeplerle sonradan temellendirilmeye çalışılmıştır. Nitekim Ehl-i Sünnet halife tayinini seçim ve Kureyş'e mensubiyet olmak üzere iki şarta bağlamaktadır. Seçim şartı, Kur'an-ı Kerim'de geçen şûra ile ilgili ayetler ve tarihsel süreçte ilk dört halifenin seçimle tayin olmasından dolayı gerekli görülmüştür. Yöneticinin Kureyş'ten olma şartı ise Ehl-i Sünnet ve Şia taraftarlarınca kaleme alınan eserlerde zikredilen ve çoğu sonradan uydurulan rivayetler sebebiyledir.[376]

Buhârî, imamet meselesiyle ilgili olarak fazilet sıralaması ve halifenin Kureyş'ten olması konuları dışında; emire itaat[377], devlet başkanının idare ettiği halktan sorumlu olması[378]gibi bab başlıklarında naklettiği rivayetler aracılığıyla imametin gerekliliği konusundaki tavrını ortaya koymuştur. Ayrıca Buhârî'nin rivayetlerinde, Hâricîlerin ısrarla savundukları "Allah'a isyan eden devlet başkanının emirlerine uyulmaması"[379] hususuna da değindiği görülmektedir. Nitekim Hâricîler, Kur'an ve sünnete aykırı davranan imama itaat etmeyip isyan etmeyi ve ayrıca doğru yoldan ayrılarak adaletten

[374] Buhârî, "Kitâbu'l Ahkâm", 4, hadis no: 7142

[375] Ebü'l-Hasan İzzüddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Çeviri: M. Beşir Eryarsoy), İstanbul, Bahar Yayınları, 1985, II, s.440; İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, (thk. Ali Muhammed Amr), Kahire, Mektebetü'l-Hâncî, 2001, III, s. 318

[376]Muhammed b.Tavît et-Tancî, "İslâm'da Hilâfet ve Mezheplerin Doğuşu", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, IV/1, (Bahar-2011), s. 469

[377] Buhâri," Kitâbu'l Ahkâm",1

[378] Buhâri," Kitâbu'l Ahkâm", 1, hadis no: 7138

[379] Buhâri," Kitâbu'l Ahkâm", 4, hadis no: 4174

sapan zalim idareciyi azletmeyi bir hak olarak telakki etmektedirler.[380] Hâricîler söz konusu bu görüşleriyle özellikle imâmetin işleyiş sahasındaki ahlâkî boyutu vurgulamaktadırlar.[381]

Bu bilgilerden yola çıkarak, Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte başlayan ve sonraki dönemlerde de devam eden tartışmalar ve Müslümanlar arasındaki ayrışmaların temel sebeplerinden biri olan imamet meselesine Buhârî'nin de uzak kalmadığını ve bilhassa Râfıza'nın iddialarını zikrettiği rivayetler vasıtasıyla reddettiğini söylemek mümkündür.

3. Buhârî'nin Mezheplere Yönelik Tenkitleri

Buhârî hicrî III. asrın hareketli fikri ortamında kaleme aldığı *el-Câmiu's-Sahîh* 'i başta olmak üzere eserlerindeyer yer kelâmi konulara değinerek Ehl-i Hadis'e muhalif görüşleri doğrudan veya dolaylı bir şekilde eleştirmiş, böylece bid'at ehli olarak nitelendirdiği fırkaların görüşlerini çürütmeyi amaçlamıştır. Nitekim Buhârî şarihlerinden İbn Hacer; (ö.852/1448) Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer verdiği Kitâbu't-Tevhid bölümünü Cehmiyye ve Kaderiyye'ye, Kitâbu'l Fiten bölümünü Hâricîler'e ve Kitâbu'l Ahkâm bölümünü de Râfızîler'e reddiye mahiyetinde yazdığını ifade etmiştir.[382] Yine İman, Haber-i Vâhid ve İ'tisâm gibi bölümler ve bunların içerikleri, İslam'a zarar veren Mu'tezile ve benzeri gibi fırkaların olumsuzluklarını bertaraf etmek

[380] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.110

[381]Ömer Faruk Teber, "Hâricî İmamet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl:12 (Kış/2008), Sayı:34, s.65

[382]İbn Hacer, *Fethi'l Bârî,* XVII, s.284; Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî,* X, s.344; M. Hayri Kırbaşoğlu, "Ashâbu'l-Hadis'in Akâid Edebiyatı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi,* Ekim, 1987, Sayı:5, s. 80; Çakın, "Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması",s.184

gayesiyle kaleme alınmıştır.[383] Dolayısıyla Buhârî'nin Sahîh'i sırf bir hadis kitabı olarak telif etme gayesi taşımadığı ifade edilmektedir.[384]

Buhârî, *El-Câmiu's Sahîh*'de yer verdiği bu bölümlerin yanı sıra müstakil olarak kaleme aldığı *Halku Ef'âli'l-'İbâd* isimli eserinde îtikâdî tartışmalarla yakından ilgilenmiş,[385] *Sahîh*'inde yer verdiği çeşitli bab başlıklarında ise zaman zaman isim de zikrederek[386] karşıt grupların görüşlerine itiraz etmiştir. Böylelikle kendisinin ve selefinin bakış açısını ortaya koymayı amaçlamayan Buhârî, "Ehl-i Sünnet kelamına katkı sağlayan ilk âlimlerden"[387] biri olarak kabul edilmiştir.

3.1. Hâricîler

Hakeme karşı çıkmadığı için Hz. Ali'yi büyük günah işlemek ve küfre düşmekle itham eden ve ondan ayrılarak Kûfe civarında bulunan Harûra Vadisi'ne çekilen ilk Hâricîler, buraya nispetle Haruriyye adıyla da anılmışlardır.[388] Hâricîler dar ve yüzeysel bir şekilde yorumlayarak geliştirdikleri dini söylemlerle katı bir taassuba düşmüşler ve bu yaklaşımlarıyla bir İslam'a girişi adeta güçleştirerek, çıkışı daha kolay hale getirmişlerdir.[389] Bu özellikleri sebebiyle Müslüman toplumda Hâricî zihniyete karşı bir nefret doğmuş ve Hâricîler, haklarında Hz. Peygamber'e dayandırılan hadisler

[383] Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1988, s.230

[384]Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s.137

[385] H. Musa Bağcı, "El- Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile İle Münakaşaları", *AÜİFD*, Yıl:2005, XLVI, s.25

[386]Bkz: Buhârî, "İman", 36; "İstitâbeti'l-Mürteddîn", 6, 7

[387]Yavuz, "Buhârî (Akâid'e Dair Görüşleri)", *DİA*, VI, s.372

[388] Eş'ârî, *Makâlât*, s.132; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s.56

[389] Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, s. 82; Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine,* s.24

uydurulmak suretiyle tahkir ve tel'in edilmişlerdir.[390] Nitekim Hâricîler muhalifleri tarafından, okun yaydan fırlayıp çıkması gibi dinden çıkmakla itham edilmişler ve İslam'dan bu şekilde uzaklaştıklarından dolayı kendilerine Mârika denilmiştir.[391]

Diğer Kütüb-i Sitte müelliflerinin eserlerinde olduğu gibi[392] Buhârî'nin eserlerinde de Hâricîlerle ilgili olarak zikredilen rivayetlerin bu doğrultuda olduğunu söylemek mümkündür. Zira Buhâri, *Halku Ef'âli'l-'İbâd* isimli eserinde yer verdiği bir rivayette Râfıza'nın Kaderiyye'den daha tehlikeli olduğunu, ancak Haruriyye olarak adlandırdığı Hâricîler'in bu ikisinden daha kötü olduğunu, Cehmiyye'nin ise bunların hepsinin en şerlisi olduğunu ifade etmektedir.[393]

Buharî'nin Hâricîlere yönelik tenkitlerini esas itibarıyla *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eserinde görülmektedir. Örneğin; "Dinden çıkan Hâricîlerle, doğruluktan bâtıla meyleden sapkınların, davalarının geçersizliğine dair kendilerine delil getirildikten sonra öldürülmeleri babı"[394]nda Buhârî'nin, İbn-i Ömer'den nakledilen "Onlar, kâfirlerle ilgili ayetleri Müslümanlar aleyhine te'vil etmişlerdir" rivayetine yer verdikten sonra; "Zamanın ahirinde yaşça küçük, tecrübeleri kıt ve akılları zayıf olan bir zümre ortaya çıkacaktır. Onlar, insanların en hayırlısı olan Peygamber'in sözlerinden söyleyecekler. Fakat onlar atılan okun avından öteye geçişi gibi dinden çıkacaklardır. Onların imanları boğazlarından öteye geçmez. Onları nerede görürseniz hemen öldürünüz. Zira onlar bozguncudur ve onları öldüren kişiye kıyamet günü sevap

---

[390] Cemil Hakyemez, "Îtîkâdî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri", *GÜÇİFD*, Yıl:2003, Sayı:4, s.66; Ahmet Akbulut, "Hariciliğin Siyâsî Görüşlerinin İtikâdîleşmesi", s.344

[391] Eş'ârî, *Makâlât*, s. 132; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.109- 110; Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s.7; Fığlalı, "Hâricîler", s.169

[392] Müslim, "Zekât", 143, 144, 145, 146; Ebû Dâvud, "Sünen", 28; Nesâî, "Zekât", 79

[393] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.28

[394] Buhârî, "İstitâbeti'l-Mürteddîn", 6

vardır."[395] şeklinde zikrettiği rivayetle, tipik Hâricî zihniyet eleştirisi ve sert tutumu göze çarpmaktadır.

Buhârî aynı bab başlığı altında Harûriyye ismini anarak yer verdiği başka bir rivayette de "Onlardan öyle kimseler çıkacak ki, sizler kendi namazınızı ve orucunuzu onların namaz ve oruçları yanında muhakkak küçük göreceksiniz. Onlar Kur'an da okuyacaklardır. Fakat Kur'an'dan aldıkları feyz onların köprücük kemiklerinden öteye geçemeyecek ve onlar avı delip geçen ok gibi İslam'dan çıkacaklardır."[396] demek suretiyle eleştirilerini sürdürmekte ve Sahîh'in çeşitli bölümlerinde bu rivayeti yinelemektedir.[397]

Bununla birlikte Buhârî'nin Kitâbu'l İman'da zikrettiği bazı rivayetlerin de isim zikretmeksizin dolaylı olarak Hâricî düşünceye reddiye niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin Buhârî; "La İlâhe İllallah diyen ve kalbinde zerre miktarınca iman bulunan kimse cehennemden çıkacaktır."[398] hadisiyle, kendilerinden olmayan Müslümanları tekfir eden Hâricî zihniyeti reddetmektedir. "Kâmil imanın alameti ensarı sevmektir."[399] şeklinde ifade ettiği bab başlığı da, büyük günah işledikleri iddiasıyla sahabeyi küfürle itham eden Hâricîlere bir cevap niteliğindedir.

İman-amel ve iman-büyük günah ilişkisi bağlamında geliştirdikleri nazariye doğrultusunda, günah işlemeyi küfür sayan Hâricîlerin bu tutumlarına karşı Buhârî, esas

[395] Buhârî, "İstitâbeti'l-Mürteddîn", 6; Buhârî aynı rivayete farklı bölümlerde tekrar yer vermiştir: Buhârî, "Menâkıb", 25, hadis no:3611

[396] Buhârî, "İstitâbeti'l-Mürteddîn",6, hadis no: 6931; Ayrıca bkz: Buhârî, "Kitâbu'l Menakıb", 25, hadis no:3610; "Edeb", 95/187; a.mlf, *Halku Ef'âli'l-'İbâd,* s. 53

[397] Buhârî, "İstitâbeti'l-Mürteddîn", 7; Ayrıca bkz: "Meğâzi", 61, hadis no: 4351; a.mlf, *Halku Ef'âli'l-'İbâd,* s.53

[398] Buhârî, "İman", 33

[399] Buhârî, "İman", 9

eleştirisini "Ma'siyetler, cahiliyyet işlerindendir."[400] babında ifade etmektedir. Allah'a ortak koşmak dışında cahiliyeden kalma kötü işlerin kişiyi küfre düşürmeyeceğini belirten Buhâri, "Şüphesiz ki Allah, kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz, onun dışındakileri dileyeceği kimseler için affeder." (Nîsâ, 4/48) ayetini de buna delil göstermektedir.

Buhârî, ilgili bab başlıkları ve bablarda zikrettiği hadisler aracılığıyla, büyük günahı küfürle eşit tutan ve bu doğrultuda Müslümanları küfürle itham eden Hâricîlere karşı çıkmıştır. Nitekim Buhârî şarihlerinden İbn Hacer'e göre, Buhârî'nin bab başlıklarını bu şekilde tasnif etmesinin amacı, günahlarından ötürü Müslümanların küfre düştüğünü ve bu kimselerin ebedi olarak cehennmede kalacaklarını öne süren Hâricîler gibi fırkaların görüşlerini reddetmektir.[401]

3.2. Mürcie

Hicrî III. asrın tartışılan diğer kelami konularından biri olan iman meselesiyle en çok özdeşleşen ve bununla ilgili görüşleri doğrultusunda Buhârî tarafından en çok eleştiriye maruz kalan fırkalardan biri de Mürcie olmuştur.

İman konusuna yaklaşımından ötürü hoş karşılanmayarak şiddetli eleştirilere maruz kalan Mürcie,[402] kendi sistematiği olan veya belli bir itikadi görüş çatısında toplanan müstakil bir mezhep olmaktan ziyade[403], zaman içerisinde çeşitli fırkalarla iç içe geçmiş bir görünüm sergilemiştir. Örneğin halife Me'mun döneminde meydana

[400] Buhârî, "İman", 21

[401] İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî*, XVI, s.566

[402] Koçyiğit, *Hadisçiler ile Kelamcılar Arasında Münakaşalar*, s.57

[403] Eş'ârî, *Makâlât,* s. 137-144; Kutlu,"Mürcie Mezhebi", s. 195-197

gelen mihne hadiselerinde Kur'an'ın yaratılmış olduğunu savunmalarından ötürü bazı Mürciîler; Mutezîli, Cehmî veya Kaderî olarak anılmışlardır.[404] Bununla ilgili olarak Buhârî de halku'l Kur'an meselesiyle ilgili görüşlerinden ötürü kâfir olarak nitelediği Cehmiyye'nin aslında Mürcie sebebiyle ortaya çıktığını ve Bişr el-Merîsî'nin de Cehmiyye'den olduğunu ifade etmiştir.[405] Ayrıca Mürcie'nin "iman fiilsiz sözdür" iddiasını da bid'at olarak değerlendirmiştir.[406] Mürcie hakkında bu doğrultuda dile getirilen olumsuz söylemler o dönemin eserlerine de yansımış ve câmî türü eserlerdeki Kitâbu'l İman bölümlerinde çoğunlukla Mürcie'nin iman anlayışı çürütülmeye çalışılmıştır.[407]

Bu bağlamda Buhârî de yaşadığı dönemde revaçta olan ve geniş bir coğrafyada etkilerini müşahede ettiği Mürciî fikirlere karşı cevap verme zorunluluğu hissetmiş[408] ve *el-Câmiu's-Sahîh*'inin Kitâbu'l İman bölümü vasıtasıyla gerek nakli delillere gerekse kendi görüşlerine yer vermek suretiyle Ehl-i Hadis'in iman anlayışını ortaya koymuştur. Buhârî'nin Kitâbu'l İman'da yer verdiği bab başlıkları ve bunların muhtevaları, diğer bazı itikadi fırkaların iman görüşlerine de cevap niteliğinde olmakla birlikte, ağırlıklı olarak Mürcie'ye yönelik bir reddiye görünümü arz etmektedir.[409]

Esas itibarıyla Mürcie'nin; amel ve iman ilişkisi bağlamında, imanda artma veya eksilme olmayacağı gibi ameller de imandan bir cüz değildir şeklinde özetlenmesi

---

[404] Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l Fırak,* s.148; Kutlu,"Mürcie Mezhebi", s.185

[405] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.20

[406] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.21

[407] Erman, "Mürcie Ve Ehl-i Hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh Ve Ta'dîl İlmine, Dönemin Te'lîfâtına Ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır), s.95

[408] Çakın, "Buhârî'nin Mürcie İle İman Konusunda Tartışması", s.185

[409]Çakın, "Buhârî'nin Mürcie İle İman Konusunda Tartışması", s.183; Akyüz, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması", s.2; Aşıkkutlu, "Buhârî Döneminde (III./IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sahîh'inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Yaklaşımı", s.63

mümkün olan iman anlayışına karşı Buhârî, *Sahîh*'inin Kitâbu'l İman bölümünün başından itibaren bilhassa amel iman münasebetiyle ilgili tutumunu ortaya koymuş ve ilk başlığını "iman babı ve Hz. Peygamber'in: 'İslam beş esas üzerine bina edilmiştir kavli" şeklinde isimlendirmiştir. Ardından imanın söz ile amelden ibaret olduğunu ve artıp eksildiğini"[410] vurgulayarak bu doğrultuda zikrettiği ayet ve hadislerle görüşünü temellendirmiştir. "İmana ait işler"[411] şeklinde yer verdiği diğer bab başlığında ise mü'minlerin özelliklerinin sıralandığı ayetleri delil olarak zikretmiş[412] ve dolayısıyla Ashâbu'l Hadis'in bakış açısı doğrultusundaki görüşünü nassla temellendirerek, Mürcie'nin iman anlayışını reddetmiştir. Bunun akabinde açtığı bablarda ise yine, amellerin imana dâhil olduğunu ispatlamayı amaçlamıştır. Örneğin; "insanlara yemek yedirmek"[413], "fitnelerden kaçınmak"[414], "hayâ sahibi olmak"[415], "selam vermek"[416], "Kadir Gecesi'ni ibadetle geçirmek"[417] "Allah yolunda cihat"[418], "Ramazan gecelerini nafile ibadetle geçirmek"[419], "oruç, namaz, zekât"[420], "cenazeyi uğurlamak"[421] gibi amellerin imandan olduğunu vurgulayan bab başlıklarından da anlaşılacağı üzere farz ibadetlerin yanı sıra nafile ibadetleri de iman kapsamına dâhil etmiş ve böylelikle amel ve imanın birbirinden ayrı olmayacağına dair tutumunu ortaya koymuştur.

[410] Buhârî, "İman", 1

[411] Buhârî, "İman", 3

[412] Bakara Sûresi, 2/177; Mü'minûn Suresi, 23/1-9

[413] Buhârî, "İman", 6

[414] Buhârî, "İman", 12

[415] Buhârî, "İman", 16

[416] Buhârî, "İman", 20

[417] Buhârî, "İman", 25

[418] Buhârî, "İman", 26

[419] Buhârî, "İman", 27

[420] Buhârî, "İman", 28,30,34

[421] Buhârî, "İman", 35

Öte yandan Buhârî, "Kişinin kendisi için istediğini Müslüman kardeşi için de arzu etmesi imandandır"[422] "Rasulullah'ı sevmek imandandır"[423] "İmanın alameti Ensâr'ı sevmektir"[424] gibi bab başlıkları ve imanın Hz. Peygamber tarafından "Allah'a ve Allah'a kavuşmaya, meleklere, peygamberlere ve ahirete inanmak şeklinde tanımlandığı"[425] Cibril hadisi vasıtasıyla imanı kalbe ait bir fiil olarak değerlendirmiş ve bu doğrultuda kalbî amelleri de imana dâhil etmiştir. Yine "Marifet, kalbin fiilidir"[426] babında ma'rifeti de kalben bilinen ve tasdik edilen bir unsur olarak imana dâhil etmektedir. Böylelikle Buhârî, kalpte gerçekleşen bir fiil olarak tasdiki de imanın rükünlerinden biri olarak kabul etmek suretiyle; iman meselesinde marifet (bilgi) unsurunu ikrar, tasdik veya amelden öne çıkaran Cehmiyye'ye,[427] bunun yanısıra imanı sadece dil ile ikrar şeklinde tanımlayan Kerramiyye'ye de karşı çıkmaktadır.[428]

Buhârî, iman konusundaki görüşlerinden dolayı zaman zaman diğer mezhepleri de eleştirmekle birlikte; şarihler, iman bölümünde zikredilen rivayetleri izah ederken Buhârî'nin amacının esas itibarıyla Mürcie'nin görüşlerini tenkit etmek olduğunu sıklıkla vurgulamaktadırlar. Nitekim İbn Hacer (ö. 852/1448), Kitâbu'l İman'da tasnif edilen bab başlıkları ve bu başlıkların içerdikleri rivayetlerden yola çıkarak bu hususu dile getirmekte;[429] örneğin "Namaz imandandır"[430] babını şerh ederken burada Mürcie'nin reddedildiğini ifade etmektedir.[431] Aynî (ö.855/1451) de söz konusu babda

[422] Buhârî, "İman", 7

[423] Buhârî, "İman", 8

[424] Buhârî, "İman", 10

[425] Buhârî, "İman", 37

[426] Buhârî, "İman", 13

[427] Eş'ârî, Makâlâtu'l-İslâmiyyîn, s. 137

[428] Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, I, s.187

[429] İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî* I, ss. 140, 181, 197, 200, 203, 204

[430] Buhârî, "İman", 30

[431] İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî*, I, s. 181

Buhârî'nin hem Mürcie hem de Cehmiyye'nin iman anlayışına itiraz ettiğini belirtmektedir.[432] Yine aynı şarihler, Buhârî'nin imanın artıp eksilmesine dair açtığı bab başlığını[433] da, Mürcii anlayışın geçersizliğini ispatlamak suretiyle Ehl-i Hadis'i savunduğu şeklinde açıklamışlardır.[434] Bununla birlikte Kitâbu'l İman'ın Mürcie'ye reddiye niteliğinde kaleme alındığını açık bir şekilde dile getiren Nevevî (ö.631/676) olmuştur. Nevevî, Buhârî'nin yer verdiği namaz imandandır, zekat imandandır gibi konu başlıklarından hareketle, amellerin imandan bir cüz olmadığını savunan Mürcie'yi reddetmeyi amaçladığını ifade etmektedir.[435]

Buhârî'nin Kitâbu'l-İman'ı Mürcie'ye reddiye mahiyetinde tasnif ettiğinin en açık kanıtı ise 36. babda yer verdiği bir rivayette bizzat Mürcie ismini kullanmış olmasıdır. Buhârî söz konusu babda tövbe etmenin ve günahlardan kaçınmanın gerekliliğini vurgulamış ve sonrasında yer verdiği rivayette Mürcie'den bahsederken, Abdullah b. Mes'ud (ö.32/652)'un Hz. Peygamber'den rivayet ettiği "Müslümana sövmek fasıklık, onunla vuruşarak onu öldürmekse küfürdür"[436]hadisine yer vermiştir. Buhârî bir anlamda Mürcie'nin iman görüşüne atıfta bulunarak zikrettiği bu hadisle, esasında "küfürle birlikte taatin bir faydası olmayacağı gibi, imanla birlikte ma'siyetin de imana zarar vermeyeceği" şeklindeki Mürciî anlayışı reddetmiştir.[437]

İman ve amelin birbiriyle sıkı sıkıya bağlı olduğu görüşünü sık sık vurgulayan Buhârî'ye göre, ameller iman üzerinde etkili olduğu gibi, kişinin dünya ve ahiret hayatında da etkilidir. Buhârî, bu hususu "İman ehlinin amelleri sebebiyle fazilet

[432] Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, I, s. 279

[433] Buhârî, "İman", 33

[434] İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî*, I, s. 190vd; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, I, 193;

[435] Nevevî, Ebû Zekeriyya, *Şerhu Sahîhi'l Müslim,* Beyrut ts, I, s.147

[436] Buhârî," İman", 36

[437] İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî*, I, s.92; Mehmed Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî Şerhi ve Tercemesi*, I, s.201

bakımından birbirlerinden üstün oluşları"[438] ve "Dinini sakınan kimsenin üstünlüğü"[439] gibi bab başlıklarında yer verdiği hadisler vasıtasıyla delillendirmekte ve aynı zamanda Mürcie'nin iddia ettiği iman sahiplerinin birbirlerine herhangi bir üstünlüklerinin olmadığı görüşüne[440] de karşı çıkmaktadır.

Mürcie'nin aksine imanı topyekûn kalbin, lisanın ve azaların ameli şeklinde tanımlayan[441] Buhârî, günahkâr bir mü'mini tekfir etmemekte,[442] ancak kişinin sadece iman etmekle de cehennemden azat olunacağı görüşünü savunmamaktadır. Dolayısıyla Kitâbu'l-İman'da sıklıkla iman ve amel vurgusu yapan Buhârî; esas itibarıyla, amellerin imanî bir mesele olmadığı görüşünü savunan Mürcie'yi tenkit etmeyi amaçlamıştır.

3.3. Mu'tezile

Hicrî III. asırda sıklıkla tartışılan bazı kelâmî meseleler özellikle Ehl-i Hadis ve Mu'tezile arasında şiddetli mücadelelerin yaşanmasına neden olmuş, bu mücadelenin etkisi o dönemde telif edilen eserlere de yansımıştır. Özellikle kader, Halku'l Kur'an, kulların fiillerinin yaratılması, Allah'ın sıfatları ve ahirette görülüp görülmeyeceği ve haber-i vâhidin bilgi değeri gibi konulardaki görüşlerinden ötürü Mu'tezile mensupları Hadis Taraftarlarınca aşırı bir şekilde eleştiriye maruz kalmışlar ve muhalifleri tarafından farklı isimlerle anılmışlardır.

Mûtezîle mensupları, kendilerine muhalif kimseler ve özellikle Hadis Taraftarlarınca "kader meselesi hakkında tartışmaya girerek kaderi inkâr ettikleri ve

[438] Buhârî," İman", 15

[439] Buhârî," İman", 39

[440] Eş'âri, *Makâlât*, s.137

[441] Buhârî," İman", 18

[442] Buhârî," İman", 22

kulların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu öne sürdükleri için Kaderiyye[443]; Cehm b.Safvan (ö. 128/745)'ın görüşlerinden etkilendiklerinden dolayı Cehmiyye[444] ve Allah'a bazı kadim sıfatları nispet etmekten kaçındıklarından ötürü Muattıla[445] şeklinde isimlendirilmişlerdir.[446] Ayrıca; fâsık kimsenin ebedi cehennemlik olduğunu iddia ettikleri için Hâriciyye,[447] itikadi meseleleri tevhid ve adalet ilkesi prensibinden hareketle yorumladıkları için de Ehl-i Adl ve't-Tevhid[448] şeklinde isimlendirilmişlerdir. Bu isim çeşitliliğine rağmen Mu'tezile'ye yönelik reddiyelerde Mu'tezile ve Cehmiyye'nin çoğunlukla bir arada kullanıldığı görülmektedir.

Cehmiyye tarihsel süreçte başlı başlına bir mezhep olarak teşekkül etmemiş olmakla birlikte özellikle mihne süreci ve sonrasında Hadis Taraftarları'nın halku'l Kur'an konusuyla ilgili olarak görüşlerini reddettikleri kimseleri nitelemek için sıklıkla olumsuz anlamda kullandıkları bir tabir olmuştur.[449] Bu olumsuz vasıflandırmayı halife Me'mun döneminde yürütülen mihne politikasından ötürü muhaddislere ve özellikle de Ahmed b. Hanbel'e uygulanan baskı ve zülmün bir tezahürü olarak değerlendirmek mümkündür.[450] Nitekim Halku'l Kur'an'ı savunan ve Kur'an'da Allahu Teâlâ'nın Hz. Musa ile konuştuğunu kesin olarak bildirmesine[451] rağmen ilgili ayeti Allah'ın Hz. Musa ile konuşmadığı şeklinde te'vil ederek kelam sıfatını reddeden görüşler Cehmîlik olarak nitelendirilmiş ve Buhârî de, Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunanların "Yahudi,

[443] Bağdâdi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s.82; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.56

[444]Carullâh, *Mu'tezile*, s.16; İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, s.391

[445] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.97; İlyas Çelebi, "Mu'tezile",s.391

[446] Mu'tezile isimlendimesiyle ilgili olarak ayrıntılı değerlendirmeler için ayrıca bkz: Osman Aydınlı,, *Akılcı Din Söylemi*, Ankara, Hititkitap, 2010, ss.18-25

[447] Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I, s.23

[448] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, s.54,56

[449] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.17; Montgomery Watt, "Mu'tezile'nin Siyasî Tutumları", (Çeviren: Süleyman Akkuş), *Dini Araştırmalar*, 9/27 (2007), s.326

[450] Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s.205

[451] Nîsâ Sûresi, 4/164

Hristiyan ve Mecusilerden daha sapkın olduklarını söyleyerek[452], onları cehmî, kâfir ve zındık gibi ifadelerle itham etmiştir.[453] Ayrıca yine *Halku Ef'âli'l-'İbâd* adlı eserinde Veki (ö.197/812)'den naklettiği bir rivayette; Râfıza'nın Kaderiyye'den daha şerli olduğunu, Harûriyye (Hâricîler)'nin bu ikisinden daha kötü olduğunu; ancak Cehmiyye'nin ise Allah'ın Hz. Musa ile konuşmadığını iddia etmelerinden ötürü bu fırkalar arasında en sapkın olduğunu dile getirmiştir.[454] Sözü edilen bu gibi ifadelerden hareketle Cehmiyye; başlı başına bir ekol olmaktan ziyade muhalif fikirleri savunanları tekfir edip dışlamak amacıyla Ehl-i Hadis tarafından sıklıkla kullanılan bir kavram olmuştur.[455]

Bununla birlikte Hadis Taraftarları, telif ettikleri eserlerde, Kaderiyye ve Cehmiyye olarak da zikrettikleri Mu'tezile başta olmak üzere, dönemin itikadi mezheplerinin bu gibi görüşlerini eleştirmek ve aynı zamanda Ehl-i Hadis'in inançla ilgili meselelerdeki fikri yapısını ortaya koymak amacıyla kimi zaman müstakil bölümlere kimi zaman da bazı bab başlıklarına yer vermişlerdir.[456] Söz konusu müelliflerden olan Buhârî de özellikle meşhur eseri *el-Câmiu's-Sahîh*'in çoğunlukla "Kitabu't-Tevhid" ve "Kitâbu'l Kader" gibi çeşitli bölümlerinde ve *Halku Ef'âli'l-'İbâd* eserinde o dönemde sıklıkla tartışılan konularla ilgili olarak ayet ve hadislerin yanı sıra sahabe ve tabiun sözlerini de bir arada zikrederek Mu'tezile'ye cevap vermiş ve aynı zamanda bu konularla ilgili görüşlerini ifade etmiştir.

---

[452] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.13

[453] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.25

[454] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.28,29

[455]Watt, "Mu'tezile'nin Siyasî Tutumları", s.326; Ayrıca bkz: Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdıka*

[456] Mehmet Sait Uzundağ, "İrşâdu's-Sâri'ye Göre Kastallâni'nin Kelâmi Görüşleri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, Cilt: IV, Sayı:7, s. 80

Buhârî şarihlerinden İbn Hacer'in tespitine göre Buhârî, *el Câmiu's-Sahîh* adlı eserinin Kitabu't-Tevhîd bölümünü Cehmiyye ve Mu'tezile'nin görüşlerini reddetmek amacıyla tasnif etmiştir. Nitekim İbn Hacer, Buhârî'nin kulların fiilleri meselesiyle ilgili olarak önce Halku'l Ef'âli'l-'İbâd'ı kaleme aldığını ve Cehmiyye'nin bu konudaki görüşlerini de yine bu eserindeki bilgiler doğrultusunda *el-Câmiu's-Sahîh'in* Kitabu't-Tevhid bölümünde zikrettiğini belirtmiştir.[457] Yine şarihlere göre Buhârî, Mu'tezile'ye reddiye niteliğinde tasnif ettiği bu bölümü "Kitâbu't-Tevhid ve'r-Red Alel'l Cehmiyye ve Ğayrihim" şeklinde isimlendirmiştir.[458] Buhârî'nin söz konusu eserinin çeşitli yerlerinde dönemin tartışılan itikadî meseleleriyle ilgili olarak Cehmiyye tabirinin dışında, Mu'tezile[459], Muattıla[460] ve zaman zaman kaderciler anlamında Kaderiyye[461] isimlerini de zikrettiği görülmektedir.

Buhârî'nin en çok eleştirdiği fırkalardan biri olan Mu'tezile; dönemin tartışılan itikadi meselelerini, beş temel esasından biri olan tevhid ilkesi doğrultusunda ele almış ve çoğunlukla ilahi sıfatlar konusuyla bağlantılı olarak yorumlamıştır. Mu'tezile, Allah'a kadim isim ve sıfatlar atfetmenin şirke yol açacağı ve bunun Allah'ın varlığı ve birliği ilkesine zarar vereceği düşüncesiyle ayet ve hadislerde geçen teşbih ve tecsime yol açacağını düşündüğü bütün kavilleri ya kabul etmemiş ya da mecazen te'vil etmiştir.[462] Zira Mu'tezile'ye göre; bir ve tek olan Allah'ın sıfatlarında da ortağı yoktur. O'nun sahip olduğu bir sıfata, herhangi bir varlığın sahip olması mümkün değildir.[463] Tevhid ilkesine hassasiyetle yaklaşan ve bu doğrultuda diğer sıfatlarda olduğu gibi

[457] İbn Hacer, *Fethi'l Bâri*, XVII, s.288

[458] İbn Hacer, *Fethi'l Bâri*, XVII, s.284, Aynî, *Umdetu'l Kârî*, XX, s.81; Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî*, X, s.357

[459] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.98

[460] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.36,97

[461] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.45,99,188

[462] Kadı Abdulcabbâr, *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*, I, s.294 vd; Eş'ârî, *Makâlât*, s.160 vd.

[463] Kadı Abdulcabbâr, *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*, I, s.300 vd.

Allah'ın kelam sıfatının da ezeli olmadığı görüşünü savunduğundan ötürü Mu'tezile, Kur'an'ın da ezeli olmayıp mahlûk olduğunu öne sürmüş[464] ve böylece etkileri uzun süren tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Mu'tezile'nin sıfatlar konusundaki bu görüşleri bazı Hâricîler ile bazı Mürciîlerin[465] yanı sıra Râfıza ve Zeydiyye fırkalarının kimi grupları tarafından da benimsenmiştir.[466]

Mu'tezile'nin sıfatlar konusundaki bu yaklaşımına mukabil, sıfatlarla ilgili ayet ve hadisleri mecazen değil gerçek manasıyla ele alan ve dolayısıyla teşbihe giden bazı fikrî akımlar da olmuştur. Müşebbihe olarak isimlendirilen bu fikirlerin aşırı Şia'dan bir grup arasında ortaya çıktığı, sonrasında ise Ehl-i Hadis'ten Haşeviyye arasında yayıldığı ifade edilmiştir.[467] Bununla birlikte sünnî çizgide olduğu ifade edilen Kerramiye gibi bazı fırkaların da yine Allah'a cisim atfettiği belirtilmektedir.[468] Bütün bu değerlendirmeler, sıfatlar meselesiyle ilgili cereyan eden tartışmalarda muhalif fırkalarca daha sert bir tavrın benimsenmesine yol açmıştır. Bu doğrultuda Buhârî, fırka ismi zikretmemekle birlikte, *el-Câmiu's-Sahîh*'inin Kitâbu't-Tevhid bölümünde; tevhid konusu ekseninde ilahi sıfatları te'vil veya inkâr eden ya da teşbihe dayalı görüş benimseyen diğer fırkalara karşı öncelikle felsefî ve kelâmî yorumlar dışında nakle dayalı bir metotla tevhidi açıklamış[469], bu doğrultuda bab başlıklarında zikrettiği ayetler ve bu başlıkların altında yer verdiği rivayetler vasıtasıyla Allah'ın sıfatlarını delillendirmiştir.[470]

---

[464] Kadı Abdulcabbâr, *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*, II, s.368

[465] Eş'ârî, *Makâlât*, s.153,165

[466] Eş'ârî, *Makâlât*, s.65, 88

[467] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl,* s.100

[468] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl,* s.102

[469] İbn Hacer, *Fethi'l Bâri,* XVII, s.290 vd.

[470] Buhârî, "Tevhid", 2

Örneğin Buhârî, Kitabu't-Tevhid'in "O, bütün gaybı bilendir. Gaybın bilgisini kimseye açmaz. (Cin,72/26)","Kıyamet saatinin bilgisi, şüphesiz Allah katındadır. (Lokman,31/34)", "Allah, Kur'ân'ı kendi ilmiyle indirmiştir. (Nîsâ,4/166)", "O'nun ilmi olmaksızın hiçbir dişi hamile kalamaz ve doğuramaz da. (Fâtır, 35/11)" ve "Kıyametin vakti yalnızca O'nun bilgisindedir. O'nun bilgisi olmaksızın hiçbir meyve tomurcuklanmaz ve hiçbir dişi hamile kalmaz." (Fussilet,41/47) kavilleri babında[471] zikrettiği ayetler ve yine bu bab başlığı altında naklettiği hadisler aracılığıyla Allah'ın ilim sıfatını ispat etmiştir. Buhârî aynı zamanda "Allah'ın ilimsiz âlim" olduğunu öne süren ve böylelikle Allah'ın ilim sıfatını reddeden Mu'tezile'ye de dolaylı olarak cevap vermiştir.[472]

Buhârî, Kitabu't-Tevhid'in bir diğer babında "Allah, her şeyi hakkıyla işiten ve kemaliyle görendir.(Nisa,4/134)"[473] ayetini zikretmek suretiyle, Allah'ın her şeyi işitmesi ve görmesini O'nun her şeyi bilmesi şeklinde mecazen yorumlayan[474] Mu'tezile'ye karşı çıkmıştır. Nitekim Mu'tezile, Allah'ın görmesi ve işitmesinin âzâlarla yerine getirilen bir fiil olarak algılandığı takdirde, bunun Allah'a göz ve kulak gibi uzuvlar atfetmek anlamına geleceğini ve dolayısıyla bunun teşbihe yol açacağını öne sürmüştür. Buhârî, Mu'tezile 'nin bu yorumuna karşı çıkmış ve Allah'ın gören ve işiten olmasının mecazi anlamda değil gerçek anlamda olduğunu ifade etmiştir.[475]

Mu'tezile bu düşüncesine paralel olarak teşbih ve tecsime yol açacağı ve dolayısıyla tevhîde aykırı olacağı düşüncesiyle Esmâu'l Hüsnâ'yı da Allah'ın zatının

---

[471] Buhârî, "Tevhid", 4

[472] Kirmânî, *Şerhi'l Kirmânî,* XXV, s.102-103

[473] Buhârî, "Tevhid", 9

[474] Kadı Abdulcabbâr, *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*, I, s. 400-401

[475]Kirmânî, *Şerhi'l Kirmânî,* XXV, s.107; İbn Hacer, *Fethi'l Bâri*, XIII, s.373; Aynî, *Umdetu'l Kârî*, XXV, s.92

dışında kabul etmiştir.[476] Buhârî, Mu'tezile'nin bu anlayışına Kitabu't-Tevhid'in "Allah'ın doksan dokuz ismi vardır"[477] ve "Yüce Allah'a isimleri ile dua etmek"[478] şeklinde ifade ettiği bab başlıkları ve bunların ardından zikrettiği hadislerle karşı çıkarak, Allah'ın isimlerinin var olduğunu ve bu isimlerin O'nun zatından ayrı olmadığını ispatlamayı amaçlamıştır.[479]

Sıfatlar meselesi ile ilgili tartışılan bir diğer konu da Allah'a şey denilip denilemeyeceği hususu olmuştur. Cehmiyye ve Mu'tezile'den bazıları teşbihe yol açacağı düşüncesiyle Allah'a şey denilemeyeceğini savunmuşlardır.[480] Buhârî bu görüşe karşı tavrını "De ki: Şahitlik bakımından hangi şey daha büyüktür? (En'am,6/19)" ve "O'nun vechinden başka her şey yok olacaktır. (Kasas, 28/88)" ayetlerini Kitâbu't-Tevhid'in 21. bab başlığında zikretmek suretiyle ortaya koymuş ve Allah'a şey denilemeyeceğini savunan kelamcılara cevap vermiştir.[481] Aynı bab başlığında Buhârî, vech (yüz) lafzının geçtiği ayeti özellikle kullanarak Allah'a atfedilen göz, yüz, el ve ayak gibi ifadelerle ilgili olarak bu sıfatların Allah'ın zâtı anlamına geldiğini[482] belirtmek suretiyle Allah'a cisim atfeden Müşebbihe'yi de eleştirmiştir.

Buhârî sıfatlar meselesi ile ilgili olarak *Halku Ef'âli'l-'İbâd* adlı eserinde de eleştirilerini sürdürmüştür. Nitekim burada sıfatları te'vilsiz kabul ettiklerinden ötürü Ashâbu'l Hadis'i Müşebbihe olmakla itham eden Cehmiyye/Mu'tezile'yi eleştirmiş ve

[476]İbn Hacer, *Fethi'l Bâri*, XVII, s.339

[477] Buhârî, "Tevhid", 12

[478] Buhârî, "Tevhid", 13

[479]Kirmânî, *Şerhi'l Kirmânî,* XXV, s.112

[480]Eş'ârî, *Makâlât,* s.170

[481] İbn Hacer, *Fethi'l Bâri*, XVII, s.389

[482]Kirmânî, *Şerhi'l Kirmânî,* XXV, s.119

asıl Müşebbihe'nin Cehmiyye olduğunu söyleyerek, onların Allahû Teâla'yı işitemeyen, göremeyen, konuşamayan, sağır ve dilsiz putlara benzettiklerini söylemiştir.[483]

Buhârî, muhaliflerinin sıfatlar meselesiyle ilgili bu görüşlerini yine söz konusu eserlerinde eleştirmiş ve yaklaşımını ortaya koymuştur. Örneğin, Allah'ın kelam sıfatı ile ilgili olarak Kitabu't Tevhid'de yer verdiği "O'nun nezdinde kendisinin izin verdiklerinden başkasının şefaati fayda sağlamaz. Sonunda onların kalplerinden korku giderildiğinde 'Rabb'iniz ne buyurdu?' derler. Onlar da 'Hakkı söyledi.' cevabını verirler. O yücedir, büyüktür. (Sebe, 34/23)" kavli babında[484] zikrettiği bu ayette, "Rabbiniz ne yarattı?" diye sormak yerine "Rabbiniz ne buyurdu?" şeklindeki ifadeye dikkat çekerek Allah'ın kelam sıfatının mahlûk yani yaratılmış değil, ezelî olduğunu vurgulamış ve böylece Mu'tezile'nin iddialarını reddetmiştir. Yine aynı bab başlığında, şefaati reddeden Mu'tezile'ye cevap vermiştir.[485]

Buhârî, yine bu doğrultuda "Onlar, Allah'ın sözünü değiştirmeyi dilerler…(Fetih, 48/15)" ayetini zikrettiği diğer bir bab başlığı[486] altında naklettiği rivayetler aracılığıyla, Allah'ın kelâm sıfatının ezelî olduğunu ve O'nun zatından ayrı olmadığını tekrar ortaya koymuştur.[487] Bu bâbın ardından "Allah'ın kıyamet gününde Peygamberler ve diğerleriyle konuşması babında[488] zikrettiği hadislerde ise Allah'ın, peygamberlerin yanı sıra dilediği kimselerle konuşmasını ispat etmeyi amaçlamıştır.[489] Bunun akabinde yer

[483] Buhârî, *Halku'l Ef'âli'l 'İbâd*, s.35-36

[484] Buhârî,"Tevhid", 33

[485]Kirmânî, *Şerhi'l Kirmânî,* XXV, s.179; İbn Hacer, *Fethi'l Bâri*, XVII, s.482 vd.

[486]Buhârî,"Tevhid", 36

[487] İbn Hacer, *Fethi'l Bâri*, XVII, s.505-506

[488]Buhârî,"Tevhid", 37

[489] İbn Hacer, *Fethi'l Bâri*, XVII, s.524

verdiği "Allah, Musa'ya hitâb ile konuştu. (Nisa, 4/164)" kavli babında[490] ise Allah'ın mütekellim olduğunu ispatlarken aynı zamanda Mu'tezile'nin bu ayeti yanlış te'vil ettiğini ve Allah'ın kelam sıfatının mecâzî olmayıp gerçek anlamda olduğunu ortaya koymayı amaçlamıştır.[491] Ayrıca Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*'ında da "Allah'ın Musa ile konuşmadığını söyleyen kâfirdir"[492] demek suretiyle Cehmiyye'yi daha sert bir şekilde eleştirmiştir.

Buhârî kelâmullah ekseninde sıklıkla tartışılan halku'l Kuran meselesindeki görüşlerini de daha önce ifade ettiğimiz üzere *Halku'l Ef'âli'l İbad* adlı eserinde açıkça ifade etmiştir.[493] Söz konusu eserini Hâricîler, Râfıza, Cehmiyye ve Mu'tezile'nin görüşlerini reddetmek ve delillerini çürütmek amacıyla telif eden Buhârî, eserinde Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü savunan Cehmiyye'nin Müslüman sayılmayıp zındık ve hatta kâfir olduklarını, bu kimselerin Hristiyan ve Yahudilerden dahi daha şerli olduklarını ve bu fikirlerinden vazgeçmeyenlerin öldürülmelerinin câiz olduğuna dair rivayetleri zikretmiştir.[494] Aynı zamanda halku'l Kur'an konusuyla adeta özdeşleşen Mu'tezile 'yi, Allah'ın fiillerinin mahlûk olduğunu savunmalarına karşın, kulların fiillerinin gayrı mahlûk olduğunu kabul etmelerinden ötürü eleştirmiştir. Ona göre, Allah'ın Hz. Musa' ya " Kuşkusuz ben Allah'ım. Benden başka ilah yoktur. O halde bana kulluk et. (Tâhâ, 20/14)" hitabı Allah kelamı olmasına rağmen Mu'tezile; Allah'ın bu hitabını mahlûk, kulların fiillerini ise gayri mahlûk kabul ederek Müslümanların pek çoğunun hilafına olan bir görüşü savunmuştur.[495]

---

[490]Buhârî,"Tevhid", 38

[491] İbn Hacer, *Fethi'l Bâri*, XVII, s.526; Aynî, *Umdetu'l Kârî,* XXV, s.169

[492] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*s.23-25

[493] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*s.68-69

[494] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd,* s.11-36

[495] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd,* s.98

Bununla birlikte Buhârî, Mu'tezile dışında Ehl-i Hadis'ten bazı kimseleri de halku'l Kur'an konusu ile ilgili görüşlerinden dolayı eleştiriye tabi tutmuştur. Nitekim onlara göre Kur'an'ın mahlûk olmadığı gibi Kur'an'ı okumak ve yazmak gibi filler de mahlûk değildir. Buhârî, bununla ilgili olarak çeşitli konu başlıklarında zikrettiği ayet ve hadislerle Kur'an'ı yazmak veya telaffuz etmek gibi fiillerin mahlûk olduğunu, bunun aksini iddia etmenin ise tevhide zarar vereceği görüşünü vurgulamıştır.[496] Dolayısıyla Buhârî halku'l Kur'an meselesinde Kaderiyye, Cehmiyye, Mu'tezile ve onların fikirlerini benimseyen Hâricîler ve Şia gibi fırkaların görüşlerini reddederken aynı zamanda Kur'an'ı okumak ve yazmak gibi fiillerin dahi ezelî olduğunu savunup bu meselede aşırı bir tutum sergileyen Ehl-i Hadis'i de eleştirmiştir.

Öte yandan Halku'l Kur'an meselesiyle bağlantılı olarak tartışılan bir diğer konu da ru'yetullah meselesi olmuştur. Nitekim bu konu, mihne hadisesinin halku'l Kur'an dışındaki diğer argümanı olmuş ve Allah'ın ahirette görüleceğini savunup ve bu görüşünü inkâr etmeyenler de çeşitli baskılara maruz kalmışlardır.[497] Rü'yetullah konusuyla ilgili olarak Mu'tezile, tevhid ilkesinden hareketle Allah'ın bu dünyada veya ahirette görülemeyeceği fikrini iddia etmiş ve Allah'ın görülebileceğini iddia etmenin O'na zaman ve mekân gibi cisimlere özgü nitelikler atfetmek anlamına geldiğini savunmuştur. Allah'ın sıfatlarının cisim veya beşere özgü sıfatlara hiçbir surette benzeyemeyeceği düşüncesinden yola çıkarak, Rü'yetullah meselesinin hem aklen hem de dinen mümkün olmadığı[498] sonucuna varmıştır.

Buna mukabil Buhârî, ru'yetullah konusuyla ilgili olarak Kitabu't Tevhid'in "Yüzler var ki, o gün ışıl ışıl parlarlar, Rablerine bakarlar. (Kıyamet, 22-23)" ayetini

[496] İbn Hacer, *Fethi'l Bâri*, XVII, s.546-549

[497] İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, s.304-307

[498] Kadı Abdulcabbar, *Şerh-u Usûlü Hamse*, I, s.374 vd.

zikrettiği 24. babında yer verdiği on üç hadis ve seleften gelen rivayetler doğrultusunda rü'yetullah meselesindeki görüşlerini ortaya koymuştur.[499] Nitekim şarihlere göre Buhârî'nin rü'yetullah konusunda tasnif ettiği rivayetlerin amacı; "Kulun kıyamet günü Rabb'ini göreceğine dair delilleri zikretmek suretiyle"[500] bunun aksini iddia edenlere cevap vermektir.

Hicrî III. asırda sıfatlar ve halku'l Kur'an'ın yanı sıra bu meselelerle bağlantılı olarak tartışılan diğer konularsa kulların fiilleri ve kader meseleleri olmuştur. Mu'tezile, kulların fiilleri ve kader konularını beş esasından biri olan adalet ilkesi çerçevesinde ele almış,[501] Şia da kulların fiilleri ve kader meselesini Mu'tezile'ye benzer şekilde adalet ilkesi ile bağlantılı olarak açıklamıştır.[502]

Buhârî, kader konusuyla ilgili olarak Kitâbu'l Kader''in başlangıcında Kaderiyye ve Mu'tezile'nin şiddetle karşı çıktıkları "kişinin henüz anne karnında kırk günlük iken rızkının, ecelinin, hidayet veya delalette olacağının tayin edildiğine dair" rivayeti zikrederek[503] açıkça tutumunu ortaya koymuş ve bunun ardından yer verdiği bab başlıklarında naklettiği ayet hadislerle de hayır ve şer dâhil her şeyin Allah'ın takdiri ile gerçekleştiğini vurgulayarak Kaderiyye'nin görüşlerini reddetmiştir.[504] Kaderle ilgili görüşlerini Kitâbu'l Kader'in üçüncü babında yineleyen Buhârî "Allah'ın emri şüphesiz yerini bulan bir kaderdir." (Ahzab, 33/38) ayetini bab başlığı olarak zikretmiş ve ardından kişinin akıbetinin Allah'ın ezeli ilmiyle önceden takdir edilmekle birlikte insanların iyi ameller için çabalamalarının neticesini de alacaklarına dair rivayetleri delil

[499] Buhârî, "Tevhîd", 24

[500] Kirmânî, *Şerhi'l-Kirmânî,* XXV, s.139; Aynî, *Umdetu'l Kâri,* XXV, s.122

[501]Carullâh, *Mu'tezile,* s.103-120

[502] Şeyh Saduk, *Risaletü'l-İ'tikadâti'l-İmamiyye,* s.28

[503]Buhârî, "Kader", 1

[504]İbn Hacer, *Fethi'l Bâri,* XV, s.205-206

olarak kullanmıştır. Buhârî burada Cebriyye'nin görüşlerini reddetmekle birlikte esas itibarıyla Kaderiyye'nin bu konu ile ilgili görüşlerinin yanlışlığını ortaya koymayı amaçlamıştır.[505] Yine Kitâbu'l Kader'de "Ameller ancak sonlarına göredir" hadisine yer verdiği bab başlığında[506]; insanın kendi fiillerini kendisinin yarattığı ve dolayısıyla hayır ve şerrin bizzat insanın kendi eliyle meydana geldiği görüşünü savunan Kaderiyye'ye karşı çıkmıştır.[507]

Buhârî, kader konusuyla ilgili tartışmaların esas kaynağını oluşturan kulların fiillerinin mahlûk olup olmadığı meselesiyle ilgili görüşlerini *Halku'l Ef'âli'l-'İbad*'ında yer verdiği selefî nakiller doğrultusunda ifade etmiştir.[508] Fiil ve mef'ûlün birbirinden ayrı şeyler olup; fiilin yaratmak, mef'ûlün ise yaratılan şey manasına geldiğini belirterek, Allah'ın gökleri ve yeri yaratmasının bizzat Allah'ın fiili yani sıfatı olduğuna işaret etmiş; mef'ûlün sıfattan gayrı ve mahlûk olduğunu, Allah'ın sıfatı manasına gelen fiilinse mahlûk olmadığını belirtmiştir.[509]

Kulların fiillerinin mahiyeti ile ilgili görüşlerini açıkladıktan sonra, konuyla ilgili olarak tarafların görüşlerini de değerlendiren Buhârî'ye göre, "insanlar fâil, mef'ûl ve fiil hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Nitekim Kaderiyye, fiillerin Allah'tan olmadığını söyleyip tüm fiilleri beşere atfetmiş; Cebriyye, tüm fiillerin Allah'tan olduğunu söylemiş; Cehmiyye ise fiil ve mef'ûlü bir tutarak her ikisinin de mahlûk olduğu görüşünü benimsemiştir. İlim ehli ise, yaratmanın Allah'a ait bir fiil olup, kulların fiillerinin ise yaratılmış olduğunu savunmuştur."[510] Buhârî burada zikrettiği Ehl-i İlim

[505]İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî*, XV, s.219

[506]Buhârî, "Kader", 5

[507] Aynî, *Umdetu'l-Kâri*, XI, s.153.

[508] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.42-44

[509] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.186-187

[510] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.188

tabiriyle kendisinin de mensubu olduğu Ashâbu'l Hadis'i kastetmiştir. Buhârî, söz konusu meseleyle ilgili eleştirilerini *El Câmiu's-Sahîh*'in Kitâbu'l-Kader ve Kitâbu't-Tevhid bölümlerinde yer verdiği çeşitli rivayetler aracılığıyla da dile getirmiştir. Örneğin Kitâbu'l-Kader'in 13. babında yer verdiği Felak Sûresi'nin "De ki: Sabahın Rabb'ine sığınırım, yarattıklarının şerrinden" mealindeki ilk iki ayetiyle, Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğuna işaret etmiş ve dolayısıyla bu ayetleri, kulun kendi fillerinin yaratıcısı olduğunu iddia eden Kaderiyye'nin görüşlerine reddiye niteliğinde delil olarak sunmuştur.[511]

Buhâri, Kitâbu't-Tevhîd bölümünde de konuyla ilgili görüşlerini rivayetler aracılığıyla ifade etmiştir. Örneğin bu bölümde ele aldığı "meişet ve irade hakkındaki bâbı"nda[512] yer verdiği "Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz."(Tekvîr, 81/29), "Sen mülkü dilediğine verir, dilediğinden alırsın; dilediğini yükseltir, dilediğini alçaltırsın" (Âl-i İmrân, 3/26), "Hiçbir şey hakkında 'bunu yarın yapacağım 'deme" (Kehf, 18/23) ve "Allah, dilediğine hidayet verir." (Kasas, 28/56) ayetleriyle kulların fiillerinin Allah'ın iradesiyle gerçekleştiğini vurgulamıştır. Böylelikle Mu'tezile ve Şia gibi fırkaların, irade sıfatının Allah'ın zatından olmayıp sonradan yaratıldığına ve diğer sıfatlar da olduğu gibi bu sıfatın da ancak mecâzi anlamda Allah'a nispet edilebileceğine, çünkü Allah'ın, kullarına günah ve kötülüğü irade buyurmayacağına dair görüşlerine[513] karşı çıkmış ve Mu'tezile'nin görüşlerinin yanlışlığını ortaya koymayı amaçlamıştır.[514] Buhârî, Kitabu't-Tevhid'in 40. babında da kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı görüşünü tekrar vurgulamış[515] ve kulların kendi fiillerinin

[511] İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî,* XV, s.243-244; Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî*, IX, s.343; Aynî, *Umdetu'l-Kâri,* XI, s.160

[512] Buhârî, "Tevhid", 31

[513] Eş'ârî, *Mâkâlât,* s.69,175

[514] İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî,* XVII, s.474-477

[515] Buhârî, "Tevhid", 40

yaratıcısı olduğunu savunanların "Allah'a eşler koşmayın. (Bakara, 2/22)" ayetinden de anlaşılacağı üzere büyük bir hata işlediklerine ve bu görüşünde ısrarcı olanları kötü bir sonun beklediğine dikkat çekerek onları uyarmıştır.[516]

Bununla birlikte Kitâbu't Tevhid'in 57. bab başlığında yer verdiği "Hâlbuki sizi de, yapmakta olduğunuz şeyleri de Allah yaratmıştır." (Saffat37/96), ayetiyle Buhârî, "yapmakta olduklarınız" ibaresiyle insanın, "Allah'ın ezeli bilgisi dâhilinde takdir ettiği" fiillerinden bir anlamda sorumlu olduğuna dikkat çekmiştir. Yine "Onların yaptıklarına bir mükâfat olarak…" (Secde, 32/17) (Ahkaf, 46/14) ayetiyle de insanın sorumluluğunu tekrar vurgulayarak Cebriyye'nin kader anlayışını eleştirmiştir. Aynı bab başlığında yer alan "Şüphesiz biz, her şeyi bir ölçü ile yarattık." (Kamer, 54/49) ayetiyle de, kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu savunan Kaderiyye'nin görüşlerini reddetmiştir.[517] Buhârî ayrıca *Halku Ef'âlil-'İbâd*'ında zikrettiği; "Doğrusu günahkârlar, bir sapıklık ve çılgınlık içindedirler." (Kamer, 54/47) ayetinin de kaderciler hakkında indiğini ifade etmiştir.[518]

Hicrî III. asırda yoğun olarak tartışılan tüm bu meselelerin yanı sıra fırkalar arasında görüş ayrılığına sebep olan bir diğer konu da haber-i vâhidlerin îtikâdî ve amelî konular açısından delil niteliği taşıyıp taşımadığı meselesi olmuştur. Haber-i Vâhid terimi, hakkında cereyan eden tartışmalar sebebiyle mahiyeti açısından zamanla anlam değişimine uğramış, ilk dönemlerde "bir veya birkaç kişiden nakledilen haber" manasını taşırken, sonrasında "mütevâtir derecesine ulaşmayan haber" anlamında kullanılmıştır.[519] Nitekim Mû'tezîlî âlimler, çelişkili rivayetler barındırmasından ötürü

[516] İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî*, XVII, s.553

[517] İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî*, XVII, s.610

[518] Buhârî, *Halku'l Ef'âli'l İbad*, s.45

[519] Mustafa Ertürk, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV, s.349

Haber-i Vâhid'in delil olma kuvvetini yetersiz bularak reddetmişler ve bu rivayetler doğrultusunda savunulan itikadi inançların güvenilir olamayacağını ifade etmişlerdir.[520] Örneğin Bişr el-Merîsî (ö.218/833), Hz. Peygamber döneminde yazıya geçirilmediği ve içerisine birçok uydurma rivayet karıştığı halde yine de hadis literatüründe yer alan haberlere dayanarak itikâtça benimsenen ve hakkında hüküm verilen kabir azabı ve Münker-Nekir meleklerinin sorgusu, mizan ve sırat gibi konuların varlığı ve mahiyetine dair meselelerdeki inançlara güvenilemeyeceğini savunmuştur.[521] Mu'tezîli âlimlerden Ebû'l Huzeyl el-Allâf (ö.235/849) ise haber-i vâhidin dayanak teşkil edebilmesi için Kur'an'a ve akla uygun olmasını yeterli görmeyerek bunun için her kuşaktan en az dört ravinin rivayetini şart koşmuş, onun öğrencisi Nazzâm (ö.231/845) da haber-i vâhidler aracılığıyla bilgi sahibi olmanın mümkün olmadığı görüşünü savunarak haber-i vâhidleri delil olarak kabul etmemiş ve bu doğrultudaki pek çok rivayeti reddetmiştir.[522]

Haber-i vâhid meselesinde Hâricîler de Mu'tezile ile benzer görüşleri savunmuşlardır. Hâricîler, bu tür bazı rivayetlerin Kur'an'a aykırı olup aralarında çelişkiler bulunması ve sahabenin bile zaman zaman birbirini eleştirmesi gibi hususlara dayanarak, haber-i vâhidin hiçbir mezvuda delil olarak kabul edilmeyeceğini ve bunlarla amel edilemeyeceğini öne sürmüşlerdir. Diğer taraftan İmâmiyye Şia'sı ise, haber-i vâhidin delil olarak kullanılabilmesi için güvenilir şartlara dayanması gerektiğini savunmuştur.[523]

---

[520] Kadı Abdulcabbâr, *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*, II, s.766; Yusuf Şevki Yavuz, "Haber-i Vâhid" *DİA*, XIV, s.352; Ahmet Yücel, "Hadis İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi (Rivayet Dönemi/İlk Üç Asır", s.241-242

[521] Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyas", *DİA*, VI, s.220

[522]Zühdî Carullah, *Mu'tezile*, Beyrut, Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasa ve'n-Neşr, 1990, s.127-136; Bağdâdi, *El-Fark Beyne'l Fırak*, s.132

[523] Yavuz, "Haber-i Vâhid" s.353; Ali Osman Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikad ve Teşrî Yönlerinden Değeri*, Ankara 1988, s.210-211

Diğer taraftan Ehl-i Hadis ise bu görüşlere karşı çıkarak, itikâdî veya amelî her konuda haber-i vâhidin delil niteliğinde olduğunu ve bu hükümlerle amel edilebileceğini savunmuş ve İmam Buhârî de *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eserinin Kitâbu'l Ahbâri'l Ahad bölümünü bu meseleye ayırarak konuyla ilgili görüşlerini ortaya koymuştur. Burada diğer hadis âlimlerinin tasnif ettikleri hadis külliyatından farklı olarak, yalnızca Buhârî'nin, Sahîh'inde bu amaçla bir bölüme yer verdiği görülmektedir.[524] Bununla ilgili olarak Buhârî şarihlerinden İbn-i Hacer, Haber-i Vâhid'i delil olarak ilk kez İmâm-ı Şafii'nin kullandığını ve Buhârî'nin bu hususta onun takip ettiğini ifade etmiştir.[525]

Buhârî, haber-i vâhidin ameli hüküm vermede delil olarak yeterli olmadığını savunan Mu'tezile kelamcıları ile diğer muhalif fırkaların görüşlerine karşı Kitâbu'l Ahbâri'l Ahad bölümünün birinci babını; "Son derece doğru sözlü adil bir kimsenin ezan, namaz, oruç ve bunlara benzeyen farzlar ve hükümlerle ilgili getirdiği bir haberin geçerliliği ve bununla amel etmenin caiz olduğuna dair hadisler bâbı" şeklinde isimlendirmiş ve bab başlığında zikrettiği ayetler ve sonrasında yer verdiği hadislerden hareketle ameli konularda, doğru sözlü bir kişinin dahi rivayetinin geçerli olduğunu savunarak, başka şartlar öne sürenlerin görüşlerini açıkça reddetmiştir.[526] Buhârî zikrettiği diğer rivayetler vasıtasıyla Hz. Peygamber'in ashabının da haber-i vâhid ile amel ettiğine dair rivayetler sunmaktadır. Örneğin; "Sahabenin sahurda Bilâl-i Habeşi'nin ezanıyla yemeyi bırakmaları"[527]; "Sahabeden bir kimsenin bundan haberi olmayan bir topluluğa kıblenin değiştiğini haber vermesi"[528], "Hz. Peygamber'in

[524] Ebû Zehra, *Ahmed İbn-i Hanbel Hayatı, Görüşleri ve Fıkıhtaki Yeri*, s.245; Ertürk, "Haber-i Vâhid", s.349

[525] İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî,* XVII, s.116

[526] Buhârî, "Ahbâri'l Ahad", 1; Mustafa Ertürk, "Haber-i Vâhid", s.349

[527] Buhârî, "Ahbâri'l Ahad", 1, hadis no:7247

[528] Buhârî, "Ahbâri'l Ahad", 1, hadis no: 7251

Zübeyr b. Avvam'ı haberci olarak tek başına düşman topraklarına göreve yollaması"[529], "Hz. Peygamber'in yabancı devletlere vali, kumandan ve elçiler göndermesi"[530], "Hz. Peygamber'in Arap heyetlerine, kendisinden öğrendikleri ilmi kavimlerine anlatmalarını vasiyet etmesi[531] ve "Güvenilir bir kadının verdiği haberle amel edilebileceğine"[532] dair yer verdiği rivayetler onun bu doğrultuda sunduğu delillerdir. Bununla birlikte şarihler, Buhârî'nin; haber-i vâhidin delil olarak yeterli olabilmesi için adaleti herkesçe bilinen bir ravi tarafından nakledilmesini ve bu haberin inançla ilgili konular dışında olup, ameli hükümlerle ilgili olmasını şart koştuğunu da belirtmişlerdir.[533]

Görüldüğü üzere hicrî III. asırda yaşanan itikadi nitelikli tartışmalar özellikle Mu'tezile ve Ehl-i Hadis arasında ciddi tartışmalara neden olmuş ve bu tartışmalar o dönemde tasnif edilen eserlere de yansımıştır. Ehl-i Hadis'in temsilcilerinden olarak Buhârî de en meşhur eseri olan Sahîh-i Buhârî'de bu doğrultuda bir metod izleyerek Ehl-i Hadis muhaliflerinin ve özellikle Mu'tezile'nin görüşlerini reddetmiştir.

3.4. Şia

Erken dönem Şii kaynaklarda Hz. Peygamber dönemiyle irtibatlandırılan Şia,[534]Hz. Peygamber henüz hayattayken vuku bulduğu ifade edilen Gadir Hum ve Kırtas hadisesi gibi olayları Hz. Ali'nin imametinin ve ona özgü bir sıfat olarak

[529] Buhârî, "Ahbâri'l Ahad", 2

[530] Buhârî, "Ahbâri'l Ahad", 4

[531] Buhârî, "Ahbâri'l Ahad", 5

[532] Buhârî, "Ahbâri'l Ahad", 6; Aynî, *Umdetu'l Kârî,* XXV, s.22

[533] Kirmânî, *Şerhi'l Kirmânî,* XXV, s.14; İbn Hacer, *Fethi'l Bâri*, XVII, s.102; Aynî, *Umdetu'l Kârî,* XXV, s.12

[534] Bkz: Kummî, Nevbahtî, *Şiî Fırkalar*, s.13; Şia'nın Hz. Peygamber dönemiyle irtibatlandırılmasına dair geniş bilgi ve değerlendirmeler için ayrıca bkz: Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri Ve Günümüz Şiiliği*, Ankara, TDV Yayınları,1993, s.146-158

nitelendirilen vasiliğinin delili olarak kendi inanç sistemi doğrultusunda yorumlamıştır.[535]

Şia'nın tarihsel dayanak olarak kabul ettiği bu gibi rivayetleri konumuzla ilgisi bakımından Buhârî'nin Şia'ya yönelik tenkitleri çerçevesinde ele aldığımızda Şia'nın delil olarak telakki ettiği bazı rivayetlere Buhârî'nin hadisler aracılığıyla dolaylı olarak reddiyede bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda Şia'nın Hz. Ali'nin imametine delil olarak kabul ettiği Gadir Humm olayı Kütüb-i Sitte içinde yer alan bazı hadis kaynaklarında mevcut olmakla birlikte, Buhârî'nin bu rivayeti Sahîh'inde zikretmediği görülmektedir. Söz konusu bu rivayete göre Hz. Peygamber vefat etmeden önce, Mekke ile Medine arasında bulunan Gadir Humm'da "Ben kimin mevlâsı isem, Ali'de onun mevlâsıdır"[536] demek suretiyle kendisinden sonra Hz. Ali'yi imam tayin etmiştir. [537] Yine Hz. Peygamber'in Gadir Humm'da söylediği rivayet edilen ve meşhur Sakaleyn hadisi olarak bilinen: "Size benden sonra iki şey bırakıyorum. Birincisi Allah'ın kitabı, diğeri ise ehl-i beytimdir"[538] rivayeti Şia'nın imametin delili olarak yorumladığı bazı Kur'an ayetlerinden sonra, en kuvvetli dayanağı olmuştur.[539] Söz konusu bu hadis, yine Kütüb-i Sitte müelliflerinden bazılarının eserlerinde mevcut olmakla beraber Ehl-i Hadis müelliflerin çoğunluğu bu rivayete eserlerinde yer vermemiş[540] ve Buharî de yine bu rivayeti Sahîh'inde zikretmemiştir.

---

[535] Onat-Kutlu, *İslâm Mezhepleri Târihi El Kitabı*, Ankara, s.159

[536]Tirmizi,"Menâkıb", 19; İbn Mace, "Mukaddime", 11; Nesâî, "Hasâisu Ali", 1/102,113

[537] Kummî, Nevbahtî, *Şiî Fırkalar,* s. 89; Dırar b. Amr, *Kitabu't-Tahriş*, s. 26; Farhad Daftary, *Şiî İslam Tarihi*, (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım), İstanbul, Alfa Tarih Yayınları, 2016, s. 47.

[538] Tirmizi, "Menâkıb", 32; Hadisin varyantları için bkz. Ebû Davud, "Menasik", 56; İbn Mace, "Menasik", 84

[539] Cemal Sofuoğlu,"Gadir-i Hum Meselesi", *AÜİFD*, Cilt:26, Sayı:1, s. 468

[540] Sofuoğlu, "Gadir-i Hum Meselesi", s.465

Bununla birlikte Buhârî, Şia'nın Hz. Ali'nin imametine bir başka delil olarak kabul ettiği[541] menzile hadisi olarak da bilinen rivayete Sahîh'inde yer vermiştir. Buna göre, Hz. Peygamber Tebük Seferi'ne çıkarken, Hz. Ali'yi yerine vekil olarak bırakmış ve bu durumdan hoşnut olmayarak itirazda bulunan Hz. Ali'ye: "Benimle senin Musa ve Harun gibi olmamızdan hoşnut olmaz mısın? Şu var ki, benden sonra peygamber yoktur."[542] demiştir. Ancak burada hadisin son kısmında zikredilen "benden sonra peygamber yoktur" ifadesinin tarihsel zeminde değerlendirildiğinde Şia'ya gönderme amacıyla hadise sonradan eklenmiş olabileceği ihtimalinin de mevcut olduğu ifade edilmektedir.[543]

Şia'nın Hz. Ali'nin imametine dair delil olarak kabul ettiği bir diğer nas da Kırtas Olayı diye bilinen rivayettir. Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'te Abdullah b. Abbas (ö.68/687)'tan naklettiği bu rivayete göre: "Hz. Peygamber vefatı yaklaştığı ve etrafında da sahabeden ileri gelen bazı kimselerin bulunduğu bir sırada, kendisinden sonra ümmetinin ayrılığa düşmemesi için bir vasiyet yazdırmak niyetiyle 'Bana yazacak bir şey getirin. Size bir vasiyetname yazdırayım ki, benden sonra şaşkınlığa düşmeyin' demiş, fakat orada bulunanlardan Hz. Ömer: 'Rasulullah 'ın ıstırabı arttı, bize elimizdeki Kur'an yeter' deyince bir kargaşa yaşanmış ve gürültüler artınca Hz. Peygamber, kendisinin huzurunda çekişmemelerini söylemiştir. Bu olayı nakleden İbn Abbas, 'ne büyük musibet ki, gürültü ve çekişmeleri Hz. Peygamber'in yazmak istediği yazıya engel oldu' demiştir."[544] Şia bu olaydan yola çıkarak Hz. Peygamber'in vasiyetini yazdırmasına Hz. Ömer'in engel olduğunu savunmuştur. Zira Şia'ya göre

---

[541] Kummî, Nevbahtî, *Şiî Fırkalar*, s. 89

[542] Buhârî, "Fadâili Ashâbu'n-Nebî", 9, hadis no:3706; "Meğazî", 79, hadis no: 4416

[543] Mahmut Demir, *Fezâilu's-Sahâbe Rivayetleri Bağlamında Sünnî-Şii İhtilâfının Sünnî Hadis Rivayetine Yansımaları*, (Basılmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2010, s.193

[544] Buhârî, "Megâzî", 84, hadis no:4431; "İ'tisam", 26, hadis no:7366; "Merdâ",17, hadis no:5669; "Cizye", 6, hadsi no: 3168; "İlim", 39, hadis no: 114

eğer Hz. Ömer mani olmasaydı, Hz. Peygamber kendisinden sonra Hz. Ali'yi imam olarak tayin edecekti.[545] Gerek Gadir Humm gerekse Kırtas Hadisesi gibi olayları asli dayanak olarak kabul eden Şia, bu vesileyle ilk üç halifeyi imamet makamını gasp etmekle suçlamış ve fırsat buldukça Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve onlara ortak olduklarını düşündükleri sahabeyi kötülemiştir.[546]

Buna karşılık Buhârî, *El-Câmiu's-Sahîh*'in Kitâbu Fedâili'l-Ashâb bölümünde sahabelerin üstünlüklerinden bahsederken bab başlıkları ve içerdikleri rivayetlere göre en kapsamlı bölümü öncelikle Hz. Ebûbekir'e ayırmıştır. Hz. Peygamber'den sonra en faziletli kişinin Hz. Ebûbekir olduğuna dair rivayetleri; "Muhacirlerin üstünlükleri"[547]; "Hz. Peygamber'in 'Ebûbekir'in kapısı dışında mescide açılan kapıları kapatınız' kavli"[548], "Peygamber'den sonra Ebûbekir'in fazileti"[549], "Hz. Peygamber'in: 'Eğer bir dost edinecek olsaydım, Ebûbekir'i edinirdim…' kavli"[550] gibi bab başlıklarında zikrettikten sonra, sırasıyla Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'ye dair bab başlıkları açmış ve onların faziletlerine dair rivayetleri nakletmiş[551] ve sonrasında diğer sahabîlere yer vermiştir. Buhârî ayrıca, Hz. Peygamber'in henüz hayattayken kendisinden sonra halife olmasını arzu ettiği kişinin Hz. Ebûbekir olduğunu, ancak bunu dile getirmediğine dair rivayeti de Sahîh'inde zikretmiştir.[552] Buradan hareketle Buhârî'nin,

[545] Hasan Onat, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi", *AÜİFD*, Cilt:36, s. 85.

[546] Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî, *el-İktisat Fi'l-Î'tikâd*, Ankara, AÜİF Yayınları, 1962, .s. 242; Ayrıca bkz: Metin Bozan, *İmamiyye'nin İmamet Nazariyyesinin Teşekkül Süreci*, İstanbul: İsam Yayınları, 2009, s. 47-48.

[547] Buhârî, " Fedâili'l-Ashâb", 2

[548] Buhârî, " Fedâili'l-Ashâb'", 3

[549] Buhârî, " Fedâili'l-Ashâb", 4

[550] Buhârî, "Fezâilu'l-Ashâb", 5

[551] Buhârî, " Fedâili'l-Ashâb" 6,7,8,9

[552] Buhârî, "Merdâ", 16, hadis no: 5666

Şia tarafından sahabeye yöneltilen ithamlara üstü kapalı reddiyede bulunduğunu söylemek mümkündür.

Buhâri'nin, Şia'nın Gadir Humm ve Kırtas olaylarıyla irtibatlandırarak öne sürdüğü Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi kendisinden sonra imamete vasi tayin ettiği inancına ilişkin tutumunu da yine *Sahîh*'inde zikrettiği hadisler aracılığıyla değerlendirmek mümkündür. Buna göre Hz. Peygamber, Müslümanlara Kur'an'a tutunmak ve onunla amel etmek dışında bir vasiyet bırakmamıştır.[553] Şia'nın Hz. Ali'nin vasiliğine dair iddialarını reddeden bir diğer rivayette ise, Hz. Peygamber son zamanlarındayken Hz. Aişe'nin yanında bulunduğu halde, ondan Ali'nin kendisinin vasisi olduğuna dair bir şey işitmediğini bizzat Hz. Aişe dile getirmektedir.[554] Ayrıca Hz. Ali'de kendisinin Hz. Peygamber'in vasisi olduğuna dair herhangi bir iddiada bulunmamıştır.[555] Söz konusu bu rivayetler aracılığıyla Buhârî, Şia'nın vasiyyet iddialarına cevap vermektedir.

Şia'nın, vasiyyet inancının yanı sıra öne sürdüğü iddialardan biri de Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye hiç kimsenin vâkıf olmadığı gizli bir ilim öğretmiş olduğu iddiasıdır. Nitekim İmamiyye Şia'sına göre Hz. Fatıma ve Hz. Ali'yi sık sık ziyaret eden Hz. Peygamber'in, onlarla yaptıkları sohbetler Hz. Ali tarafından hemen kayda geçirilmiştir. Bu suretle Ehl-i Beyt, bizzat Hz. Peygamber tarafından kendilerine verilen özel bir ilmin yazılı olduğu eser veya eserlere sahiptir. Kendilerine özgü bir ilim olarak

[553] Buhârî, "Vesâyâ", 1, hadis no: 2740

[554] Buhârî, "Vesâyâ", 1, hadis no: 2741

[555] İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî,* VI, s. 672

Ehl-i Beyt imamlarınca korunmuş olan bu eserler Kitâb-ı Ali, Mushaf-ı Fâtıma ve Cefr adlarıyla bilinmektedir.[556]

Şia'nın bu iddiasına karşılık Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer verdiği rivayete göre Hz. Ali, kendisine Hz. Peygamber tarafından özel olarak her hangi bir şey verilmediğini ve Hz. Peygamber'in tüm Müslümanlara olduğu gibi Ehl-i Beyt'ine de Kur'an'dan başka bir şey bırakmadığını kesin bir şekilde ifade etmiştir. Kendisinde Allah'ın kitabını kavrama hususunda bir anlayış ve üzerindeki sahifeden başka bir şeyin mevcut olmadığını söyleyen Hz. Ali, söz konusu sayfada ise esirlerin çözülmesi ve kâfir karşılığında Müslümanın öldürülemeyeceği gibi diyetle ilgili hususların yazılı olduğunu belirtmiştir."[557] Dolayısıyla Buhârî, bu rivayet aracılığıyla Şia'nın gizli ilim iddialarını da açık bir şekilde reddetmiştir.[558] Ayrıca *Sahîh*'inin farklı bölümlerinde söz konusu rivayete tekrar yer vermiş ve bu kez İbn Abbas ve Muhammed b. Hanefiyye de aynı vurguyu yaparak Hz. Peygamber'in Kur'an dışında bir şey bırakmadığını ifade etmişlerdir.[559] Bunun dışında Buhâri, aynı rivayete *el-Edebu'l-Müfred* [560] isimli eserinde de yer vermiş ve böylelikle Şia'nın gizli ilim iddialarına yönelik tavrını ortaya koymuştur.

---

[556] Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk el Kuleynî, *el-Kâfi*, Tahran, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1365, I, ss.238, 240, 241; Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî, *el-Osmâniyye*, Mısır, Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 1955, s. 243; Geniş bilgi ve değerlendirmeler için ayrıca bkz: Doğan Kaplan, "Eh-i Beyt'in Gizli İlmi; Hz. Ali'ye Nispet Edilen Kitâb-ı Ali (Sahîfe-Câmia), Cefr ve Mushaf-ı Fâtıma Hakkında Bir İnceleme", *Selçuk Üniversitesi İÜFD/30,* s.75 vd.

[557] Buhârî, "Diyât", 24; "İlim", 39, hadis no:111; Hz. Ali'nin sahifesinde yazılı olanların içeriğine dair diğer rivayetler için ayrıca bkz: Buhârî, "Cizye", 10, (hadis no: 3172), 17, (hadis no: 3179); a.mlf, *el-Edebu'l-Müfred*, 39, hadis no:17

[558]Mehmed Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî Tercemesi*, İstanbul: Ötüken, 1987, XV, s. 6771

[559] Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 16, hadis no: 5019

[560] Buhârî, *el-Edebû'l-Müfred*, 39, hadis no:17

Buhârî'nin Şia'nın geneline karşı tavrını hadis rivayeti hususunda da görmek mümkündür. Zira Hz. Ali'nin fıkhî alandaki yetkinliği, sahabe arasındaki konumu ve Hz. Peygamber'den birçok hadis rivayet etmesine rağmen ondan yapılan nakillerin sayısının bazı sahabîlere oranla daha az olduğu ifade edilmektedir.[561] Nitekim Hz. Ali'nin rivayet ettiği hadis sayısı yaklaşık 586 olmakla birlikte, bu hadislerden 20'sinin Buhârî ve Müslim'in eserlerinin her ikisinde, 9'unun ise sadece Buhârî'de yer aldığı belirtilmektedir.[562] Ayrıca hicrî III. asır âlimlerinden İbn Kuteybe (ö.276/889)'ye göre de birçok muhaddis, Şia'dan uzak durmak gayesiyle Hz. Ali'nin faziletlerine vurgu yapan hadisleri rivayet etmekten kaçınmışlardır.[563] Bu doğrultuda Buhârî'nin Sahîh 'inde Hz. Ali'yle ilgili az sayıda rivayete yer vermesini dönemin siyâsî atmosferi çerçevesinde Şii anlayışa tepki çerçevesinde bilinçli bir tavır olarak değerlendirmek mümkündür.

Bunun dışında Buhârî, Şia'ya *Halku Ef'âlil-'İbâd* adlı eserinde de yer vermiş, onları Râfiziler[564] şeklinde zikrederek, sapkın olarak nitelediği bazı fırkalarla birlikte az

---

[561] Ahmet Yaman, "Ehl-i Beyt Fkhının İmamı Hz.Ali ve Takip Ettiği İçtihat Yöntemi", *Marife*, Yıl:4, Sayı: 3, s.112

[562] Muhammed Mustafa el-A'zâmî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, (Terc: Hulusi Yavuz), İstanbul, İz Yayınları,1993, s. 46-47; Saffet Sancaklı, "Hadisler Bağlamında Hz. Peygamber'in Hz. Ali ile Olan İlişkilerinin Önemi ve Analizi", *Hz. Ali Sempozyum Bildirileri*, İzmir 2009, s.167

[563]Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-İhtilâf fi'l-Lafz ve'r-Red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe,* (tsh. Muhammed Zahid b. el-Hasan b. Ali Zahid Kevserî), Kahire 1349, s.47-48

[564]Başlangıçta Zeyd b. Ali (ö.122/740)'nin Emevîler'e yönelik isyanı sırasında Hz. Ebûbekir ile Hz. Ömer'in hilafetini meşru kabul ettiği için kendisinden ayrılan ve Hz. Ebûbekir ile Hz. Ömer'i tel'in etmekten vazgeçmeyen İlk İmamiler'i, sonrasında ilk üç halifenin meşruiyetini reddeden bütün Şii fırkaları, daha sonra ise Şii unsurlar içeren bazı bâtınî grupları adlandırmak için kullanılan Rafıza, klasik kaynaklarda genel itibarıyla Şiiliği ifade etmek için kullanılan şemsiye bir kavramdır. Mustafa Öz,"Râfızîler", *DİA*, XXXIV, s.396; Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l- Bid'a,* s. 28-42; Bununla birlikte klasik dönem müelliflerinden Bağdâdî, Râfıza'yı Zeydiyye, Keysaniyye ve İmâmiyye olmak üzere üçe ayırmaktadır: Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, ss. 26-54; Eş'ârî ise Râfıza'yı Şia'nın bir

ama öz diyebileceğimiz bir biçimde anmıştır. Tarihsel süreçte özellikle sahabe düşmanlığına atfen bir yergi anlamı içeren Râfıza[565] bid'at ehli zümreden sayılmış ve pek çok eleştiriye maruz kalmıştır.[566] Nitekim Buhârî'ye göre de: "Cehmîyye ve Râfıza'nın ikisi de bir millet olup, birbirlerinden farkları yoktur. Onların arkasında namaz kılmak Yahudi veya Hristiyanların arkasında namaz kılmakla eş değerdedir. Onlara selam verilmeyeceği gibi, hastalandıklarında ziyaretlerine gidilmez, onlarla evlenilmez, şehadetleri kabul edilmez ve kestikleri de yenilmez."[567] Ayrıca Buhârî, halku'l Kur'an ve iman görüşleri sebebiyle tehlikeli olarak nitelediği mezhepleri sıralarken, Râfıza'nın Kaderiyye'den daha şerli olduğunu söylemekte ve onları Cehmiyye ile Hâricîler'den sonra en sapkın fırka olarak nitelendirmektedir.[568]

3.5. Ashâbu'r-Re'y

Buhârî, Sahîh'inde re'y, içtihad ve kıyas ile ilgilikonu başlıkları vasıtasıyla bizzat isim zikretmese de dolaylı olarak Ehl-i Re'y'i eleştirmiş[569] ve bunu yaparken, selefi İmam Şafii'nin metodunu izleyerek görüşlerini nassa dayandırmıştır. Böylelikle diğer fırkalar karşısında sünneti ve Ashâbu'l Hadis'i şiddetle savunan[570] Buhârî, el-Câmiu's-Sahîh'inin Kitabu'l-İ'tisam bölümünde konuyla ilgili görüşlerini dile getirmiş ve öncelikle sünnete uymanın önemi ve bidatlerden kaçınmanın gerekliliğine vurgu yaparak, re'y ve kıyas kullanımını eleştirmiştir. Kitabu'l-İ'tisam'da bu doğrultuda yer

---

alt grubu şeklinde ele alıp görüşlerini açıkladıktan sonra, yirmi dört fırkaya ayırır: Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 48 vd.

[565] Yusuf Benli, "Rafıza Adlandırmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirmeler"**,** *Hikmet Yurdu***,** (Ocak-2008), Yıl:1, Sayı:1, s.67

[566] Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Bid'at", *DİA,* X, s.501.

[567] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.22

[568] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.22

[569] Bkz: Buhâri, "Kitâbu'l-İ'tisâm", 2-17

[570] İbrahim Kutluay, "İmam Buhârî'nin Sünneti Müdafaası", s.55

verdiği "Kitap, sünnet ve icmadan bir asla dayanmayan re'yin kötülüğü ve bu asıllara dayanmayan kıyasın zorluğundan dolayı kötülenmesi bâbında"[571] Buhârî, "Hakkında bilgi sahibi olmadığın bir şeyin ardına düşme." (İsrâ, 17/36) ayetine yer vermiş ve ardından "Allah'ın âlimleri çekip almasıyla ilmin de yok olacağını ve cahil kişilerin rey ve hevalarıyla halka cevap verecek duruma geleceğini" bildiren rivayeti zikretmiştir.

Buhârî, müteakip bab başlıklarında da rey muhalifi görüşlerini sürdürerek, "Hz. Peygamber'in, kendisine vahiy indirilmeyen konularda soru sorulduğunda "bilmiyorum" dediğini veya kendisine o konuda vahiy indirilinceye kadar kıyas veya re'y ile de olsa o konuda bir şey söylemediğini"[572] ve "Hz. Peygamber'in, Allah'ın kendisine gönderdiklerini re'y ve kıyasa başvurmaksızın doğrudan doğruya öğrettiğini"[573] ifade etmiştir. Bununla birlikte Buhârî; aslı bilinen bir meseleyi, hakkında Allah'ın hükmü bulunan başka bir meseleye benzeterek hüküm vermekle ilgili olarak görüşlerine yer verdiği diğer bir bab başlığında[574] ise, aslen benzer olan durumlardaki kıyasa örnekler vererek, kıyas metoduna bütünüyle karşı olmadığını ifade etmekle birlikte, bir anlamda rey ve kıyas kullanımının sınırlarını çizmektedir. Bu doğrultuda Kitabu'l-İ'tisam'ın 20. babında "idari ya da hukuki sahada görev yapan bir kişinin içtihat ederek bir ilme dayanmadan Hz. Peygamber'in sünnetine aykırı bir hüküm verirse, onun hükmünün reddedileceği ve sünnetin geçerli olacağını[575] ifade eden Buhârî; asli kaynaklar olan Kuran, sünnet veya icma'ya dayanmayan re'y ve kıyasa karşı olduğunu ifade etmekte ve bu aslî kaynaklardan birine dayanan rey ve kıyasın, zorunlu durumlarda meşru olabileceğine dair görüşlerini ortaya koymaktadır.[576]

[571] Buhârî, "İ'tisâm", 7

[572] Buhârî, "İ'tisâm", 8

[573] Buhârî, "İ'tisâm", 9

[574] Buhârî, "İ'tisâm", 12

[575] İbn Hacer, *Fethi'l-Bâri*, XVII, s.239-240

[576] İbn Hacer, *Fethi'l-Bâri*, XVII, s.193; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XXV, s.50

Nitekim buna paralel olarak yer verdiği başka bir bab başlığında da ilim sahibi kişinin gerektiği zaman içtihada başvurduğunda; şayet görüşünde isabetli olursa iki, hatalı olursa bir sevap alacağını belirtmiştir.[577] Dolayısıyla Buhârî'nin, itikadi konularda sünnete uymayan ve ameli konularda herhangi bir delile dayanmaksızın kullanılan re'ye karşı çıktığı, şarihlerce ifade edilmektedir.[578]

Buhârî re'y ve kıyas kullanımıyla ilgili tutumunu Kitabu'l-İ'tisam'da ortaya koymakla birlikte, fıkhi konularda da ehl-i re'yin bazı görüşlerine yine El Câmiu's-Sahîh'in füru ile ilgili konuları işlediği çeşitli bölümlerinde itiraz etmiştir.[579] Örneğin şarihlere göre Buhârî, el-Câmiu's-Sahîh'in Kitabu'l-Hiyel bölümünde tasnif ettiği tüm babları, hiyelin batıllığını ispatlamak ve böylelikle Hanefilerin görüşlerini reddetmek amacıyla kaleme almıştır.[580] Bu bölümün başlangıcında yer verdiği "Hıyel'in[581] terkedilmesi gereği" babı[582] ve akabindeki rivayetler de bunu destekler niteliktedir. Kitâbu'l Hiyel dışındaki bazı bölümlerde de Ehl-i Re'y'i tenkit eden Buhârî, çeşitli

[577] Buhârî, "İ'tisam", 21

[578] İbn Hacer, *Fethi'l-Bâri*, XVII, s.192

[579] Hüseynî, *el-İmâm el-Buhârî Muhaddisen ve Fakîhen,* s.192-198; Ali Bardakoğlu, "Buhârî'nin Hukukçuluğu", *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî, Uluslararası Sempozyum,* Kayseri, 1987, s. 205-210; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 423.

[580] Kirmânî, *Şerh*, XXIV, s.75

[581] Hiyel: Hile kelimesinin çoğulu olup; çare, maharet, bir şeyi yaparken dikkatle düşünmek gibi çeşitli anlamları olup; fıkıh literatüründe ise, şekil itibarıyla hukuka uygun görünen bir işlemden faydalanarak, yasaklanmış bir sonuca ulaşma amacıyla yapılan muamele anlamına gelmektedir. Saffet Köse, "Hiyel", *DİA*, XVIII, s.170. Buhârî şarihlerince gizli bir yolla maksada ulaştıran şey olarak da tanımlanmaktadır. İbn Hacer, *Fethi'l-Bâri*, XVI, s.237, Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XXIV, s.108; Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî*, X, s.102. Hukuki bir çare manasında kullanılan Hile-i Şeriyye tabiri eski kaynaklarda hile şeklinde kısaltılarak kullanılmıştır. Baktır, Mustafa ,"İslam Hukukunda Hile-i Şeriyye", *İslâmî Araştırmalar*, sayı:2, Ekim 1986, ss.71-88. Ayrıca bkz. Mustafa Baktır, "Buhârî'nin Sahîh'indeki "Kitâbu'l Hiyel"i Hakkında Bazı Mülahazalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Erzurum 1991, ss.59-77; Saffet Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile,* İstanbul 1996

[582] Buhârî, "Hıyel", 1

bablarda zikrettiği hadislerde zaman zaman isim vermeden *kâle ba'du'n-nâs*[583] şeklinde bir ifade kullanarak Ebû Hanîfe başta olmak üzere Hanefi mezhebi mensupları ve Re'y Taraftarları'nı eleştirmektedir.

Buhârî ile Hanefî fıkıhçıları arasında meydana gelen görüş ayrılıkları, çoğunlukla hadisçiler ve fıkıhçıların usül ve tavır farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Nitekim Buhârî, bir meselede sıhhatinden emin olduğu bir hadisi veya tabiun fetvasını kesin delil olarak kabul ederken, Ebû Hanîfe aynı delilleri alternatif bir görüş olarak değerlendirmiştir.[584] Bu farklılık fıkhî meselelerde verilen hükümlere de yansımıştır. Örneğin Buharî, suç işleyen ancak tövbe eden kimsenin şahitliğinin kabul edilmesi[585], mahkeme esnasında bir kişinin tercümanlığının yeterli olması[586], evlilikte soy bakımından denklik şartının aranmaması[587], aklen zayıf bir kimsenin ehliyetinin kısıtlanması[588]gibi fıkhî konularda Hanefilere muhalif olmuş ve bunlarla ilgili tutumunu da ilgili yerlerde açıkça ortaya koymuştur. Buhârî ayrıca, farz namazlarda cemaatin imamla birlikte Kur'an kıraatinin gerekli olduğunu savunmak suretiyle Ehl-i Re'y'in aksine bir görüş beyan ettiği *Kitabü'l Kıra'ati Halfe'l-İmam*[589]ve namazda rükû esnasında eğilip doğrulurken elleri kaldırmanın sünnet olduğunu ifade ederek yine Ehl-i

[583] Örneğin bkz. Buhârî, "Hıyel", 4

[584]Bardakoğlu, "Buhârî'nin Hukukçuluğu", s.209

[585] Buhârî, "Şehâdât", 8

[586] Buhârî, "Ahkâm", 40

[587] Buhârî, "Nikah",16

[588] Buhârî, "Husûmât", 2, 3

[589] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Kitâbu'l-Kırâeti Halfe'l-İmâm*, (tahk.: Fadlurrahman es-Sevrî), el-Mektebetü's-Selefiyye, yy., 1404/1980; Eser aynı zamanda *Hayrü'l-Kelâm Fi'l-Kırâ'ati Halfe'l-İmâm* adıyla ve Urduca tercümesiyle birlikte Delhi'de (1256), Kahire'de (1320) ve Beyrut'ta (1985) yayımlanmıştır. el-A'zami, Mustafa ,"Buhârî", *DİA,* VI, s.372

Re'y karşıtı bir tutum sergilediği *Ref'ul-Yedeyn fi's-Salat*[590] gibi müstakil eserler de kaleme almıştır.

Buhârî, gerek îtikâdi gerekse fıkhî meselelerde görüşlerini açıkça dile getirmenin yanı sıra, aynı çizgide olduğu Ashâbu'l Hadis' i, nihayetinde Ashâbu'r-Rey ve diğer fırkalardan önde tutan rivayetlere de yer vermiştir. Örneğin el-Câmiu's-Sahîh'in Kitabu'l-İ'tisam bölümünde "Hz. Peygamber'in: Ümmetimden daima hak üzere çarpışarak, galip ve zahir olacak bir topluluk hiç eksik olmayacaktır kavli bâbında"[591] Buhârî, rivayetteki bu zümrenin Ehl-i İlim olduğunu ifade etmektedir. Burada sözü edilen Ehl-i İlim'den Buhârî'nin kastettiği ise Hadis Taraftarları'dır.[592] Buhârî, "Hz. Peygamber'in Ehl-i İlim olan topluluktan ayrılmamayı emretmesi" ne dair zikrettiği bab başlığında da[593] aynı hususu tekrar vurgulamaktadır.

Görüldüğü üzere Buhârî diğer fırkalar karşısında Ashâbu'l Hadis'in özel bir amaca hizmet ettiği görüşünü savunmakta ve mensubu olduğu grubu İslam'ın merkezine koymaktadır. Ashâbu'l Hadis'in karizmatik cemaat anlayışının bir tezahürü olarak, kendilerinin dışında kalanları delalette olmakla niteleyen bu düşünce tarzının, aynı zamanda diğer fırkaların görüşlerini reddetmek amacıyla eserler telif edilmesinin de başlıca nedenlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.[594]

---

[590]Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Ref'ü'l-Yedeyn Fi's-Salat*, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1996

[591]Buhârî, "İ'tisam", 10

[592]Buhâri, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.167,188; İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî*, XVII, s.200

[593] Buhârî,"İ'tisâm", 19

[594] Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara: Kitâbiyât, 2002, s. 59

3.5.1. Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye Yönelik Tenkitleri

Bilindiği üzere İmam Buhârî'nin de mensubu olduğu Ehl-i Hadis dini anlama ve yorumlamada çoğunlukla rivayeti esas almış; re'y ve te'vil gibi akli çıkarımları dinden uzaklaşmak ve bid'at olarak telakki etmiştir. Bunun yanı sıra kendi inanç sistemine muhalif olan Kaderiyye, Cehmiyye, Mu'tezile, Mürcie gibi fırkaları Hz. Peygamber'in sünnetine aykırı olmak ve hadislere muhalefet etmekle itham etmiş, bazı konularda ise tekfire varan söylemlerden kaçınmamıştır.[595] Ehl-i Hadis'in bu itham ve eleştirilerinden diğer fırkaların yanı sıra Ehl-i Re'y ve ayrıca rey taraftarı İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe (ö.150/767) de nasibini almıştır.[596]

İslam geleneğinde re'y merkezli fıkhi düşüncenin ilk temsilcisi olarak bilinen Ebû Hanîfe, Kûfe'de başlayıp sonrasında ehl-i rey olarak beliren Irak fıkhının sistemli olarak vücut bulmasında büyük etkiye sahiptir. Nitekim Ehl-i Re'y ekolünün en önemli temsilcisi olarak Ebû Hanîfe, kendisinden sonraki süreçte Hanefî mezhebinin kurucusu sayılmıştır.[597] Buna karşın Hadis Taraftarlarınca sert bir üslupla eleştirilmiş, hadis ve sünneti ele alırken re'ye başvurduğu için sünneti reddetmek ve ondan uzaklaşmakla itham edilmiştir. Bununla ilgili olarak Hatîb-i Bağdâdî (ö.463/1070) , *Târîhu Bağdâd* isimli eserinde Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin ayet ve hadislerle sıklıkla çeliştiğine dair, Ehl-i Hadis âlimlerinden rivayetler nakletmektedir. Örneğin Abdullah b. Mübarek (ö.l81/797)'in; "Ebû Hanîfe'nin kitaplarını okuyan herhangi biri, Ebû Hanîfe'nin

---

[595] Yavuz Köktaş, "Kaderiyye ve Mürcie İle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, I/2,2003, s.113-143

[596] Ehl-i Hadisin tenkit ve ithamlarıyla ilgili olarak detaylı bilgi için bkz: Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, s. 260 vd.

[597] Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*,(Çeviren: Osman Keskioğlu), Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005, s.481; a.mlf, *İslam'da İtikâdi, Siyâsi ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, s.378; Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s.121

Allah'ın haram dediği bir şeyi helal, helal dediğini de haram saydığını görür" dediği rivayet edilmektedir.[598] Bununla birlikte bazı âlimlerce hadis hocası olarak da nitelendirilen[599] Ebû Hanîfe, Kur'an ve sünnetin yanı sıra kendi re'yiyle de hareket ettiğinden ötürü re'y taraftarı olarak kabul edilmiştir.[600]

Ebû Hanîfe, Ehl-i Hadis mensubu âlimler tarafından öncelikle, kıyası hadise tercih ettiği iddiasıyla eleştirilmiştir. Ancak Ebû Hanîfe, bir mesele hakkında delil olarak Sahîh hadis mevcutsa re 'y ve kıyasa başvurmamış, gerekli şartları sağlamayıp akla ve tarihi gerçeklere aykırı Haber-i Vâhidleri reddetmiştir.[601] Zira ona göre, bir kimse Hz. Peygamber'den bir hadis naklediyorsa ve bu hadis Kur'an'la çelişiyorsa, hadisi getiren bu kişiyi reddetmek, Hz. Peygamber'i reddetmek değildir. Dolayısıyla ithamın asıl muhatabı Hz. Peygamber değil, hadisi nakleden kimsedir.[602] Ayrıca Ebû Hanîfe, "kendisinin kıyası nassa tercih etmek suretiyle hadis ve sünnete de muhalefet ettiğini iddia edenlerin, bu hususta doğruyu söylemeyip ona iftira ettiklerini, zira nas varsa kıyasa ihtiyaç duymayıp, zorunlu bir durum olmadıkça da kıyasa başvurmadığını ifade etmiş; delilleri öncelikle Kitap, Sünnet veya sahabe fetvalarında aradığını ve bu kaynaklardan delil elde edemediği takdirde, hakkında ayet bulunan bir meseleye kıyasla

[598] Hatib-i Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ,* XV, s.464

[599] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI, s.395; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb,* Beyrut, *Dâru Sadr*, 1968, X, s.450; Celalüddin es-Suyûtî, *Tabakatu'l-Huffaz***,** (Tahkik: Ali Ömer), Kahire, Mektebetu Vehbe, 1973, s.80; İbn Hacer el-Heytemi, *Menâkib-ı İmâm-ı A'zâm*, (Çev. Abdülvehhab Öztürk), Ankara, Kılıç Kitabevi, 1978, s.128

[600] İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, (Thk: Abdulmecid b. İsmail es-Selefî), Riyad, Dâru's-Samiî, 2000, II, s.405; Hatib-i Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, s.445; Suyûtî, *Tabakatu'l-Huffaz*, s.80

[601] Bununla ilgili örnekler için bkz: Heytemi, *Menâkib-ı İmâm-ı A'zâm*, s. 134; Ebû Hanîfe'nin haber-i vâhid delil olarak kabul etme şartları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, s. 316.

[602] Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 24

hüküm verdiğini" belirtmiştir.[603] Bir başka rivayette de; "Bir mesele hakkında yine esas olarak Kur'an ve sünnette delil bulamazsam sahabe görüşlerinden uygun gördüğümü alırım, fakat sahabeden sonra sıra tâbiûnun söylediklerine gelince, ben de onlar gibi içtihada başvururum."[604] dediği ifade edilmektedir.

Bunun dışında eserlerinde hadis rivayetlerine sıkça yer vermeyen Ebû Hânife, bu yönüyle de tenkide maruz kalmış ve rivayetlere az yer vermesinden ötürü "hadiste yetim idi"[605] şeklinde bir söylemin muhatabı olmuştur. Ancak onun döneminde hadis uydurma faaliyetleri yaygın olduğundan Iraklı fakihler, her rivayeti hadis olarak kabul etmeyip, bunun kabulü için haklı olarak bazı şartlar öne sürmüşlerdir.[606] Zira Ebû Hanîfe de delil olarak kabul edeceği rivayetleri ele alırken titiz davranmış ve bunların isnâdının sahîh olmasını şart koşmuştur.[607]

Hadislerle ilgili tutumu dışında Ebû Hanîfe'ye yönelik bir diğer eleştiri de iman konusuyla ilgili görüşlerinden dolayı onun Mürcie'den olduğu iddiasıyla ilgilidir. Mürcie iman meselesiyle ilgili olarak, amel ve imanın birbirinden ayrı olduğu, büyük günah işleyen kimsenin de mü'min olduğu ve dolayısıyla dinden çıkmayacağı[608] gibi görüşlerinden ötürü Ehl-i Hadis ve diğer fırkalarca da eleştirilmiş ve dolayısıyla Ebû Hanîfe de bu konuyla ilgili olarak Mürcie ile aynı doğrultuda görüş beyan ettiği için

---

[603] Ebû'l-Mevâhib Abdulvehhâb b. Ahmed b. Alî el-Mısri eş-Şa'rânî el-Mısrî, *Kitâbu'l-Mîzân*, (Tahkik: Abdurrahmân Umeyre),Beyrut, Alemu'l-Kutub, 1989, I, s. 224

[604] Şa'rânî, *Kitâbu'l-Mîzân*, I, s.225; Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Menâkıbu'l İmam Ebi Hanîfe ve Sahabeyhi Ebi Yusuf ve Muhammed b. el Hasan*,(Tahkik: Muhammed Zâhid el Kevserî, Ebû'l Vefa el Afgani), Mısır, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1366, s. 20; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, s.504

[605] İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecruhîn*, II, s.411; Hatîb-i Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, s.574

[606] Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe ve Nassları Değerlendirmesi", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, cilt:15, Yıl:2002, s.32; Kılıçer,"Ehl-i Re'y", *DİA*, X, 522

[607] Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebi'nin Hadis Metodu*, s.76

[608]Eş'ârî, *Makâlât*, s.137-144; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.129-133

muhalifleri onun Mürciî olduğunu iddia etmişlerdir.[609] Aynı zamanda çeşitli mezhepler tarihi yazarlarınca da Ebû Hanîfe'nin Mürciî olduğu ifade edilmiştir.[610]

İrcâ fikrinden ötürü Mürciî olduğu söylemlerine karşın Ebû Hanîfe ise ircâyı; "günah işleyen kimseler hakkında cennetlik veya cehennemlik olduklarını iddia etmeksizin, haklarındaki hükmü geciktirmek ve hakkında bilgi sahibi olamayacağımız bir durumu Allah'a havale etmek"[611] şeklinde izah etmekte ve bu görüşte olanları Mürciî olarak isimlendirenleri de bid'at ehli kimseler demek suretiyle eleştirmektedir.[612] Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin amel-iman ilişkisi ve büyük günah meselesi dışında imanda eşitlik, imanda artma ve eksilme, İslam-iman ilişkisi, va'd ve vaid gibi itikadi meselelerde Mürcie ile aynı görüşte olduğu anlaşılmaktadır.[613] Ancak Ebû Hanîfe'nin muhalifleri onu Mürciî olarak anmakla; ameli ihmal eden ve günahın mü'mine zarar vermeyeceğini iddia ederek görüşlerinde aşırıya kaçan Mürcie mensuplarıyla aynı tutmak istemişlerdir.[614] Oysaki Ebû Hanîfe; "Mü'min olarak ölen bir kişinin günahkâr da olsa cehennemde ebedî kalacağını söylemeyiz. Fakat günahların mü'mine zarar vermeyeceğini ve günah işleyen kimsenin cehenneme girmeyeceğini söylemeyiz. Mürcie'nin dediği gibi sevaplarımızın kabul, kötülüklerimizinse affedildiğini söylemeyiz." [615] demek suretiyle bu gibi aşırı düşünceleri benimsemediğini bizzat ifade etmiştir.

---

[609] Joseph Givony, "Fırak Edebiyatında İmam Ebû Hanîfe'nin Tasviri ve İlgili Meseleler",(çev. Muzaffer Tan, Namık Kemal Karabiber),(ed. Sönmez Kutlu) *İmam Mâturîdî ve Mâturîdilik,* Ankara 2003, s.77

[610]Eş'ârî, *Makâlât*, s.142; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.133

[611] Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-Müteallim", s.22-23

[612] Ebû Hanîfe, "Risâle İlâ Osman el-Bettî"*(İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri)*,(Tercüme: Mustafa Öz), İstanbul-2011, s.63

[613] Ebû Hanîfe'nin iman konusunda ile Mürcie ile aynı görüşte olduğu meselelerle ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz: Kutlu, *Türkler 'in İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri,* ss.101-147

[614]Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* s.130; el-Humeyyis, Muhammed b. Abdurrahman, *Ebû Hanîfe'nin İtikat Esasları*, (Çeviri: Ahmet İyibildiren, Mustafa Öztürk), İstanbul, Guraba Yayınları, 2010, s. 164

[615] Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s.55

Bu görüşlerine rağmen gerek yaşadığı dönemde gerekse sonrasında muhalifleri tarafından şiddetli eleştirilere maruz kalan Ebû Hanîfe'yi tenkit edenlerden biri de Buhârî olmuştur. Buhârî, bilhassa iman konusunda Mürcie'ye karşı çıkmış[616] ve dolayısıyla iman konusunda Mürcie ile çoğunlukla aynı görüşü paylaştığı için Ebû Hanîfe'yi de Mürcie'den saymıştır. Nitekim *Târîhu'l Kebîr*'inde Ebû Hânife'ye dair yer verdiği bir rivayette onun Mürcie'den sayıldığını, ondan re'y ve hadis alma hususunda âlimlerin sükût ettiğini ifade etmiştir.[617] Buhârî'nin zikrettiği söz konusu bu rivayetten, yaşadığı dönemde ve sonrasında oldukça meşhur olan ve fikirleri İslam dünyasına yayılan müçtehit Ebû Hanîfe'nin görüşlerini güvenilir bulmadığı sonucuna varılmaktadır.

Yine aynı eserde Buhârî, isnadıyla ilgili olarak tenkide başvurmadığı bir rivayette; Ebû Hanîfe'nin, halku'l Kur'an meselesindeki görüşleri sebebiyle hocası Hammad b. Süleyman (ö.120/737) tarafından müşrik olarak nitelendirildiğini ifade etmiştir.[618] Ancak Ebû Hânife'nin halku'l Kur'an konusundaki görüşleriyle ilgili olarak Ku'an'ın mahlûk olduğunu veya mahlûk olmadığını ifade ettiğine dair çelişkili rivayetler olmakla birlikte[619], kendisi bu konu hakkındaki görüşlerini *el-Fıkhu'l-Ekber* isimli risalesinde açıkça belirterek halku'l Kur'an konusunu lafız ve mana bakımından değerlendirmiştir. Kur'an'ın Allah kelamı olması bakımından mana itibarıyla kadîm ve ezelî olup mahlûk olmadığını, ancak Kur'an'ı okumak ve yazmak gibi manaya delalet eden insanî fiilerin

[616]Çakın, "Buhârî'nin Mürcie ile İman KonusundaTartışması", *AÜİFD*, Yıl:1992, sayı:32, s.181- 198

[617] Buhârî, *Târîhu'l Kebîr,* VIII, s.81, md.2253

[618] Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr,* IV, s.128, md.2198

[619] Hatib-i Bağdâdî, *Târîhu Medineti's-Selâm,* (Thk. Beşşar Avvar Maruf) Beyrut, Dâru'l-Mağribi'l-İslami, 2001, XV, s.518-528; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe,* s. 207-208; Faruk Beşer, "Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı", *Usul Dergisi*, Yıl: 2004, sayı:1, s.29

ise mahlûk olduğunu dile getirmesine[620] ve aslında aynı görüşte olmalarına rağmen yine de Buhârî'nin tenkitlerinden kurtulamamıştır.

Nitekim Buhârî'nin, Ebû Hanîfe'ye yönelik çeşitli ithamlarına *Târîhu'l Kebîr* dışındaki bazı eserlerinde de yine rastlamak mümkündür. Örneğin Buhârî, *et-Târîhu's-Sağîr* isimli eserinde yer verdiği ve Nuaym b. Hammad (ö.228/843) yoluyla naklettiği bir rivayete göre; Ebû Hanîfe'nin vefat haberi üzerine Süfyân-ı Sevrî (161/778)'nin "Allah'a hamdolsun. Zira o İslam'ı azar azar çözen birisiydi. İslam'da ondan daha meşum bir kimse olmamıştır." dediğini ifade etmiş[621] ve aynı rivayete *ed-Duafâi's-Sağir* adlı eserinde de yer vermiştir. Burada da öncelikle Ebû Hânife'nin vefat tarihine yer vermiş ve ardından yine Nuaym b. Hammad'dan naklettiği bir rivayet doğrultusunda Ebû Hanîfe'yi küfürle itham ederek, onun küfürden ötürü iki kez tövbeye davet edildiğini ifade etmiştir. Buhârî, az önce bahsettiğimiz Ebû Hanîfe'nin uğursuz bir kimse olduğuna dair rivayete ek olarak onun hakkında zikredilen ve "bize bir arkadaşımız dedi ki" şeklinde başlayan bir rivayetteki şu ifadeleri de eserinde kullanmıştır: "Numan'ın reyi tüm şehirlere ulaştığı halde, Medine'ye giremedi. Muhakkak ki Allah Rasulü (s.a.v) şöyle buyurdu: 'Oraya deccal ve tâun giremez'. Ve Numan da deccallerden bir deccaldir." [622]

Söz konusu bu rivayetlerde öncelikle, rivayetin kaynağı olan Nuaym b. Hammad dikkat çekmektedir. Zira onun da tıpkı Buharî gibi Ebû Hanîfe aleyhtarı olduğu belirtilmekle birlikte, hadis rivayeti hususundaki güvenilirliği de âlimlerce farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Salih bir kimse olmakla beraber, hadis tenkitçileri onun

[620] Ebû Hanîfe, *El-Fıkhu'l Ekber,* s. 53; a.mlf, *el-Vasiyye,* s. 66-67

[621] Buhârî, *Tarihü's-Sağir*, II, s.100

[622] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Duafâi's-Sağir,* (Tahkik: Velid Mitveli Muhammed), Kahire, Faruku'l-Hadise li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2010, md.388; Hz.Peygamber'e isnad edilen aynı rivayet Sahîh-i Buhâri'de de yer almaktadır. Bkz: Buhârî, "Fadâilu'l-Medîne", 9

rivayetlerde sıklıkla yanılıp, bunları birbirine karıştırması ve zayıf hadisleri rivayet etmesiyle bilinen bir kimse olduğunu ve rivayetlerinin delil niteliğinde olamayacağını öne sürmüşlerdir. Ayrıca sünneti korumak maksadıyla zaman zaman hadis uydurduğu da Nuaym b. Hammad ile ilgili olarak söylenenler arasındadır.[623] Diğer bir husus ise Buharî, zikrettiği bu rivayette Ebû Hanîfe'nin İslam'a zarar verdiğini ifade etmekte ancak hangi görüşünden ötürü buna sebep olduğunu net bir şekilde belirtmemektedir. Nitekim muhaddisler gerekçesi belli olmayan bu gibi muğlak ifadeleri cerh açısından yeterli görmemişlerdir.[624] Dolayısıyla Buhârî'nin Ebû Hanîfe ile ilgili kaynağı şaibeli olan bu tür rivayetleri belirli ölçütlere başvurmadan eserinde zikretmesi ve onunla ilgili olarak deccal, tâun gibi ifadeleri kolaylıkla kullanması oldukça manidardır.

Buhâri'nin, ithamlarını bunlarla sınırlı tutmadığı ve yine *et-Târîhu's-Sağîr*'inde yer verdiği bir başka rivayette " İsmail b. Ar'ara (ö.?)'yı şunları söylerken işittim: Ebû Hanîfe dedi ki, Cehm'in zevcesi bizim beldeye geldi ve bizim hanımlarımızı eğitti."[625] demek suretiyle Ebû Hanîfe'yi Cehmiyye mezhebiyle irtibatlandırdığı görülmektedir.

Ancak bu rivayetle ilgili olarak, Buhârî'nin bu haberi kendisinden naklettiği İsmail b. Ar'ara adlı kimse hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanmadığına işaret edilmektedir.[626] Bunun dışında, Buhârî'nin Cehmiyye'ye reddiye mahiyetinde kaleme aldığı *Halku Ef'âlil 'İbâd* 'ında Cehmiyye'yi Irak zındıkları olarak tabir etmek

---

[623] Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez- Zehebî, *Mîzânü'l-Îtidâl Fî Nakdi'r-Ricâl*, (Thk: Ali Muhammed Muavvez, Adil Ahmed Abdulmevcud, Abdulfettah Ebû Gudde), Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008, IV, s.269; Ali Çelik, "Nuaym b. Hammâd", *DİA*, XXXIII, s.219

[624] M.Emin Aşıkkutlu, "Hadiste Ricâl Tenkidi", *(Doktora Tezi),* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992, s.116.

[625] Buhârî, *Târîhu's-Sağir***,** II, s.42

[626] Muhammed b. Hasan Zahid El-Kevserî, *Te'nibü'l-Hatîb***,** Beyrut, Dâru'l-Kîtâbi'l-Arâbî, 1981,s.71

ve Cehmî olduğunu öne sürdüğü kimselere yer yer işaret etmekle birlikte[627], Ebû Hanîfe'yi bu isimler arasında anmaması da bu rivayetle ilgili diğer bir hususdur. Buhârî, ayrıca Ebû Hanîfe'nin fakihliğiyle alakalı olarak da *Târîhu's-Sağîr*'de yer verdiği bir rivayette ise: "Humeydî'yi şunları söylerken işittim: 'Ebû Hanîfe dedi ki: Mekke'ye geldim ve (burada) bir hacamatçıdan üç sünnet öğrendim. (Kan aldırmak için) önüne geldiğimde bana kıbleye doğru dönmemi söyledi ve başımın sağ tarafından kemiklere dayanıncaya kadar yarmaya başladı.' Humeydi dedi ki: Nasıl olur da Hz. Peygamber ve ashabının sünnetinden hac ibadeti ve başka meselelere dair bilgisi olmayan biri Allah'ın hükümleri ve İslam'ın diğer meseleleriyle ilgili hususlarda taklit edilir."[628] diyerek onu tenkit etmektedir.

Buhâri bu rivayeti arada başka isim zikretmeksizin hocası Humeydî (ö.219/814) aracılığıyla Ebû Hanîfe'den nakletmekte ve sonrasında hocasının yorumunu dile getirmektedir. Ancak Humeydi ve Ebû Hanîfe'nin vefat tarihleri karşılaştırıldığında bir araya gelmedikleri kesin olarak ifade edilmekle[629] birlikte, söz konusu rivayete Buhâri'nin eserinde bu şekilde yer vermesi, onun Ebû Hânife'ye yönelik tutumu açıkça ortaya koymaktadır.

Bazı fıkhî meselelerde Ebû Hanîfe'ye yönelik tenkitlerini *el-Câmiu's-Sahîh*'inde de dile getiren Buhârî'nin, eserinde başta Kitâbu'l Hiyel olmak üzere çeşitli bölümlerde kullandığı "insanlardan bazısı dedi ki" ifadesinden asıl kastının Ebû Hanîfe olduğu öne sürülmektedir.[630] Öte yandan bu tarz üstü kapalı ifadelerin yalnızca Ebû Hanîfe'ye

[627] Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.17

[628]Buhârî, *Târîhu's-Sağir*, II, s.42

[629] Kevserî, *Te'nibü'l-Hatîb,* s.72

[630]Aynî, *Umdetu'l-Kari*, XXIV, s.10; Kastallani, *İrşâdu's-Sâri*, X, s.104; Muhammed Enver Keşmîrî, *Feyzu'l-Bâri alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Kahire 1938, IV, s.481; ayrıca bkz. Hilmi Merttürkmen, *Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları,* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1976

değil, karşı görüşte olan şahıs veya gruplara da atfedildiği görüşü de mevcuttur. Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh'*inde ele aldığı fıkhi konulardaki görüşlerinin, diğer fıkhi ekollere nazaran çoğunlukla Hanefilerin görüşleriyle çelişmesi, bu ifadeyle kastedildiği algısına yol açmıştır.[631] Ebû Hanîfe taraftarları söz konusu bu ifadeyi, Ebû Hanîfe'nin layık olduğu makama uygun düşmeyen bir tabir olarak değerlendirmişler ve bununla ilgili eserler kaleme alarak meseleyi tartışmışlardır.[632]

Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh'*de "insanlardan bazısı dedi ki" ifadesini Kitâbu'z-Zekât[633], Kitâbu'l-Hibe[634], Kitâbu'ş-Şehadat[635], Kitâbu'l-Vesâyâ[636], Kitâbu't-Talak[637],Kitâbu'l- Eyman ve'n-Nüzûr[638], Kitâbu'l-İkrah[639], Kitâbu'l-Hıyel[640], Kitâbu'l-Ahkâm[641] gibi çeşitli bölümlerde zikretmiş ve ele aldığı fıkhi konulardaki muhalif görüşlere karşı kendi tutumunu ortaya koymuştur.

[631]Hüseynî, *el-İmam el-Buhârî, Muhaddisen ve Fakihen*, s.192vd; Bardakoğlu, "Buhârî'nin Hukukçuluğu", s.208

[632] Mustafa Baktır, "Buhârî'nin Sahîhindeki 'Kitâbu'l-Hiyel'i' Hakkında Bazı Mülahazalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:1991, Sayı:10, s.59-79.

[633] Buhârî, "Zekât", 66

[634] Buhârî, "Hibe", 36

[635] Buhârî, "Şehâdât", 8

[636] Buhârî, "Vesâyâ", 8

[637] Buhârî, "Talak", 25

[638] Buhârî, "Eymân ve'n-Nüzûr", 21

[639] Buhârî, "İkrâh", 4

[640] Buhârî, "Hiyel", 3,4,11,14

[641] Buhârî, "Kitâbu'l-Ahkâm", 15,40

SONUÇ

Hz. Peygamber (s.a.v)'in vefatının ardından ilerleyen süreçte Müslümanlar arasında meydana gelen siyasi, toplumsal ve kültürel etkenler iç karışıklıklara sebep olmuş ve bu iç karışıklıklar kamplaşma ve kutuplaşmaları da beraberinde getirmiştir. Kendi söylemlerini dini argümanlarla temellendirme gayretinde olan bu oluşumlar dini anlama ve yorumlama noktasında mevcut siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik faktörler doğrultusunda kendilerine özgü bir tavır geliştirmişler ve kurumsal bir hüviyete bürünerek siyasi malzeme unsuru olmuşlardır. Nihayetinde İslâmî düşünce sahasının ideolojik temelli unsurları haline gelen söz konusu bu kamplaşmalar Ehl-i Hadis ve onun karşısında yer alan itikadi/siyasi nitelikli pek çok mezhebin oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Özellikle hicrî III. asırda hareketli bir görünüm arz eden mezhebi söylemlerin etkisi beşeri ilişkilere de yansımış ve âlimler arasında cereyan eden itikadi nitelikli tartışmalar zamanla kin ve nefret söylemine varacak dereceye gelmiştir. Hatta aynı fırkanın mensupları dahi ihtilafa düştükleri kimi meseleler yüzünden birbirlerinin itibarına gölge düşürme gayreti içerisinde olmuşlardır. Muhalif fırka mensupları arasında vuku bulan tartışmalarda fikri mücadele ve ihtilafların tezahürleri mezhep taraftarlarının eserlerine de yansımış ve bu eserler bir anlamda karşıt görüşlere cevap mahiyetinde kaleme alınmışlardır.

Hicrî III. asırda yetişen ve muhaddis kimliğiyle ön planda olan Buhârî (ö.256/870) de, bu doğrultuda döneminde cereyan eden halku'l Kur'an, Allah'ın sıfatları, kader, kulların fiilleri ve ru'yetullah gibi itikadi/kelâmî tartışmalardan uzak kalmayıp bunlarla aktif bir şekilde ilgilenmiştir. Örneğin, halku'l Kur'an konusuyla ilgili olarak kaleme

aldığı *Halku Ef'âli'l-'İbâd ve'r-Red'Ale'l-Cehmiyye* adlı eserinde özellikle, Cehmiyye ve Kaderiyye'yi ismen zikrederek eleştirmiş, bu fırkalar ve müntesiplerine karşı yer yer küfre varan ithamlarda bulunmuştur. Bunların dışında yine aynı eserinde Hâricîler ve Râfıza olarak anmak suretiyle Şia'ya da yer veren Buhârî, bu fırkaları tehlikeli ve sapkın olarak nitelemiş ve onların şehadetlerinin kabul görmeyeceği, arkalarında namaz kılınamayacağı, onlarla evlenilemeyeceği ve hatta onlara selam dahi verilmeyeceği gibi söylemlere yer vermiştir.

Buhârî, söz konusu bu eserinin dışında özellikle en meşhur eseri el-*Câmiu's-Sahîh'*inde yer verdiği itikadi konularla alakalı bölümleri Ehl-i Hadis karşıtlarının görüşlerini doğrudan veya dolaylı yoldan çürütmek ve onları eleştirmek maksadıyla kaleme almış, belli başlı konularla özdeşleşen fırkaların görüşlerine cevaplar vermiştir. Örneğin Sahîh'inin *Kitâbu'l-İman* bölümünde iman konusuyla ilgili olarak görüşlerinden ötürü esas itibarıyla Mürcie'yi pek çok kez eleştirmiştir. Bunun yanı sıra *Kitâbu'l-İstitâbeti'l Mürteddîn* bölümünü çoğunlukla Hâricîler'e karşı kaleme almış ve eserinin çeşitli bölümlerinde Mârika veya Harûriyye şeklinde andığı bu fırkayı batıl ve sapkın olarak nitelendirmiştir. Sahîh'inin *Kitâbu't-Tevhîd* bölümünü çoğunlukla Kaderiyye, Mu'tezile ve Cehmiyye'ye reddiye niteliğinde kaleme alan Buhârî, Mu'tezile'nin, tevhid anlayışı ekseninde kendine has geliştirdiği Allah'ı sıfatlardan tenzih etme anlayışına karşı çıkmış ve Mu'tezile'nin bu görüşünü ayet ve hadislerden yola çıkarak reddetmiştir. Ancak Buhârî, Mûtezîle'yi eleştirirken delil olarak zikrettiği müteşabih ayetleri yorumlama noktasında zaman zaman antropoformizmi çağrıştıran ifadeler de kullanmıştır. Şia'ya yönelik eleştirilerini ise çoğunlukla hilafet meselesi, Hz. Ali'nin üstünlük iddiaları ve halifelerin fazilet sıralaması noktasında yoğunlaştıran Buhârî, Şia'nın Hz. Ali'nin imametinin nas ve tayinle sabit olduğu görüşüne karşı çıkmıştır. Şia'nın ilk üç halife ile ilgili olumsuz söylemlerine *Kitâbu Fadâilu's-Sahâbe*

bölümünde cevap vermiş, Hz. Ali'ye yönelik gizli ilim veya üstünlük gibi iddialarını da Sahîh'inin çeşitli bölümlerinde zikrettiği rivayetler vasıtasıyla reddetmiştir. Buhârî, mensubu bulunduğu Ehl-i Hadis'i ise genelde Ehl-i İlim olarak nitelendirmiştir.

Buhârî'nin eserlerinde hicrî III. asırda yaşanan tüm bu tartışmaların yanı sıra Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y kutuplaşmasının izlerini görmek de mümkündür. Nitekim itikadi veya fıkhi konularda rey ve kıyasa yer veren Ehl-i Re'y mensupları Buhârî'nin eleştiriye tabi tuttuğu bir diğer kesim olmuştur. Buhârî, bazı fıkhi meselelerde aynı görüşü paylaşmadığı rey taraftarlarını tenkit etmiş ve bu doğrultuda Sahîh'inin *Kîtâbu'l-Hiyel* bölümünde rivayetlere yer vermiştir. Özellikle Ebû Hanîfe (ö.150/767)'ye yönelik tavrıyla dikkat çeken Buhârî; Sahîh'inde Ebû Hanîfe'nin ismini zikretmemiş ancak yine onu kastederek "bazı insanlar şöyle dediler" tabirini kullanmıştır. Bunun dışında Ebû Hanîfe'nin bilhassa iman görüşünden ötürü Mürcii olduğunu iddia etmiş ve *Târîhu'l Kebir, Târîhu's-Sağir ve Duâfai's-Sağir* isimli eserlerinde Ebû Hanîfe'ye yönelik oldukça ağır ve ciddi ithamlarda bulunmuştur. İslam dünyasında geçmişten bugüne oldukça yüksek bir ilgiye mazhar olan Buhârî'nin, diğer fırka ve mensuplarının yanı sıra İslam düşünce geleneğinde oldukça önemli bir yere sahip olan Ebû Hanîfe hakkındaki bu tutumu da mezhep taassubunun geldiği nokta açısından oldukça manidardır.

Netice itibarıyla, hicrî III. asır muhaddislerinden Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh* 'te yalnızca hadisleri bir arada toplama gayesi taşımadığını; bunun dışında diğer eserlerini de göz önünde bulundurduğumuz takdirde, döneminde vuku bulan siyasi, sosyal ve fikri birtakım etkenlere bağlı gelişen itikâdi tartışmalar ve buna mukabil bağlı olduğu gelenek doğrultusunda tarafını belli etmek ve karşıt görüşleri çürütmek maksadıyla hareket ettiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Abdulmecid, Mahmud, *el-İtticâhât el-Fıkhiyye İnde Ashâbi'l-Hadis*, Kahire 1979

Abdurrazık, Ali, *İslam'da İktidarın Temelleri*, (Çeviri: Ömer Rıza Doğrul), İstanbul, Birleşik Yayıncılık,1995

Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdıka,* (thk. Sabri b. Sellame Şahin) Daru's- Sebat, ts; Ahmed İbn Hanbel, Reddu ale'z-Zenadika ve'l-Cehmiyye, Kuveyt, Geras, 2005

_____*es-Sünne,* (thk. Muhammed b. Said b. Salim el-Kahtani), Dammam, Daru'l-İbni'l- Kayyim, 1986

Akbulut, Ahmet,"Hâricîliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi", *AÜİFD,* XXXI

_____Sahabe Dönemi İktidar Kavgası, Ankara, Pozitif Matbaacılık, 2001

Akoğlu, Muharrem, "El-Hayde Bağlamında Halku'l-Kur'an Tartışmaları", *Bilimname-VIII,* 2005/2

_____"Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne", (Editör: M. Mahfuz Söylemez), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2012

Akyüz, Ali, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun eserlerine Yansıması", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:2003, Sayı:11

Albayrak, Ali, "Fuad Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", *Usul İslam Araştırmaları*, Yıl:2016, Sayı:26

Apak, Âdem, "Şuubiyye", *DİA*, XXXIX, s.244-246

Ardoğan, Recep, "Mürcie'de Farklı İman Tanımları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl:2014, Cilt:16

Aşıkkutlu, Emin, "Buhârî Döneinde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sahîh'inin Îman Bölümü ÇerçevesindEbûhârî'nin Îman Yaklaşımı", *MÜİFD*,

Yıl:2000, Sayı:19

_____, "Hadiste Ricâl Tenidi", *(Doktora Tezi),* MÜSBE, İstanbul 1992

Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre Araştırmalar V*, Ankara, Semih Ofset, 1995

Ay, Mahmut, *Mu'tezile ve Siyaset,* İstanbul, Pınar Yayınları, 2002

Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, *Umdetu'l-Kârî Şerhi Sahîhi'l Buhârî*, Kahire, 1348 (Ofset Baskı)

Avcu, Ali "Karmatilerin Doğuşu ve Gelişim Süreci", *(Yayınlanmamış Doktora Tezi),* A.Ü.S.B.E, Ankara 2009

Aydınlı, Osman, *Mû'tezîlî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara, Araştırma Yayınları, 2003

_____, *Akılcı Din Söylemi*, Ankara, Hititkitap, 2010

_____, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi Ve Öğretisi*, Ankara, Endülüs Yayınları, 2018

_____ "İlk Mu'tezile'nin Özgür İrade Söylemi: Amr b. Ubeyd ve Kader Anlayışı", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2002/2

_____ "Kaderi Anlayışın İlk Tezahürleri", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Yıl:2003, Cilt:16, Sayı: 2

_____ "Kur'an'ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri I", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C.III, sayı. IX

_____ "Mu'tezile Ekolü, Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Marife Dergisi*, Yıl:2003, Sayı: 3

_____, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017

A'zami, Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*,(Terc: Hulusi Yavuz), İstanbul, İz Yayınları,1993

_____, "Buhârî", *DİA,* VI, s.368-372

Bağcı, H. Musa, "El- Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile İle Münakaşaları",

AÜİFD, Yıl:2005, XLVI

_____, *Hadis Tarihi Hicrî İlk Üç Asır*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2009,

_____,"Kader İnancının Siyasetle İlişkisi ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmadaki Rolü", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır, Yıl: 2000, Cilt:2

Bağdâdi, Abdulkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çeviri: Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, (ö.463/1071), *el-Fakîh ve'l-Mütefakkih*, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1980

_____,*el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, (nşr. Ahmet Ömer Haşim), Beyrut 1406

_____, *Rıhle fi Talebi'l- Hadis*,(Tahkik: Nureddin Itr), yy, 1975

_____, *Şerefu Ashâbi'l-Hadis*, Ankara, DİB Yayınları,1991

_____,*Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm,* Beyrut, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001

Baktır, Mustafa "Buhârî'nin Sahîhindeki 'Kitabu'l-Hiyel'i' Hakkında Bazı Mülahazalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:1991, S:10

Balcı, İsrafil, "İmamlar/Halifeler Kureyş'tendir İddiasının Kritiği",*On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:2016, Sayı: 40

Bardakoğlu, Ali, "Buhârî'nin Hukukçuluğu", *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî, Uluslararası Sempozyum,* Kayseri,1987

Barthold, Wilhelm, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (İlave ve Şerh: M. Fuat Köprülü) Ankara, DİB Yayınları,1984

Bayraktar, Mehmet, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Târihi*, Ankara: Rehber Yayınları, 1992

Benli, Yusuf , "Rafıza Adlandırmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirmeler", *Hikmet Yurdu*, (Ocak-2008), Yıl:1, Sayı:1

Beşer, Faruk, "Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı",*Usul Dergisi*, Yıl:2004, Sayı:1

Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *Menâkibu'ş-Şâfîî* (Tahkik: Seyyid Ahmed Sakr), Kahire, Mektebetu Dâri't-Turâs, 1970

Bilen, Mehmet, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2013

_____, *Buhârî'nin Fakihliği Meselesi*, Dicle Üniversitesi İFD, Yıl: 2004, Cilt: VI, Sayı:2

Bozan, Metin, *İmamiyye'nin İmamet Nazariyyesinin Teşekkül Süreci*, İstanbul: İsam Yayınları, 2009

Bozkurt, Nahide, *Abbâsîler*, İstanbul, İSAM,2013

_____, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı", *Mihne Süreci ve İslâmi İlimlere Etkisi*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2012

_____, *Mu'tezile'nin Altın Çağı: Me'mun Dönemi*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *Sahîhu'l Buhârî*, Beyrut: Daru'l-İbn Kesîr, 2016

_____, *Duafâi's-Sağir,* (Tahkik: Velid Mitveli Muhammed),Kahire, Faruku'l Hadise li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 2010

_____, *Kitabu't-Târihi'l-Kebir*, Haydarabad, Matbaatü Cemiyet-i Dairetu'l-Maarifi'l Osmaniye, 1362

_____, *Tarihü's-Sağir,* (Tahkik: Mahmud İbrahim Zayed),Kahire, Mektebetu Dâru't Turas, 1977

_____,*el-Edebü'l-Müfred*, Kahire, Dâru'l Hadis, 2005

_____, *Halku Efali'l-'İbad ve'r-Red Ale'l-Cehmiyye –İlâhi Kelamın Müdâfaası*, (Tercüme: Yusuf Özbek), İstanbul, İz Yayınları,1992

_____,*Kitâbu'l-Kırâeti Halfe'l-İmâm*, (tahk.: Fadlurrahman es-Sevrî), el Mektebetü's-Selefiyye, yy., 1404/1980

_____, *Ref'ü'l-Yedeyn Fi's-Salat*, Beyrut: Dâru İbn Hazm ,1996

Bulut, Zübeyir, *Hanbeli Akaid Sistemi*, Doktora Tezi), A.Ü.S.B.E, Ankara 2003

Büyükkara, Mehmet Ali, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Târihi ile ilgili Metodolojik Problemler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi*, İstanbul, Ensar Yayınları, 2005

Cabiri, Muhammed Âbid, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, (Çeviren: İbrahim Akbaba), İstanbul, Kitabevi, 2001

_____, *İslam'da Siyasal Akıl,* (Çeviri: Vecdi Akyüz), İstanbul, Kitabevi, 1999

_____, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller*, İstanbul, Mana Yayınları, 2009

Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, *el-Beyan ve't-Tebyin*, Kâhire, Mektebetü'l-Hanci, 1998, I,II

_____, *el-Osmâniyye*, Mısır, Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 1955

_____, "Halku'l-Kur'ân", *Resailü'l Câhız*, Mısır: Mektebetü'l-Hanci,1989

_____, *Resâilu'l-Câhız*, (thk. Abdusselam Muhammed Harun), Mısır 1979

Canikli, İlyas, "Hilafet Kavramıyla İlgili Hadislerin Tetkiki", *Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara 2004

Carullâh, Zühdî, *Mu'tezile*, Beyrut, Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasa ve'n-Neşr,1990

Cevheri, Ebû Nasr İsmail b. Hammad, *Sıhah Tacu'l-Luga ve Sıhahu'l-Arabiyye*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999

Cihan, Sadık "Şuûbiyye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Basımevi,1986, Sayı:6

Cürcani, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevakıf: Mevakıf Şerhi*, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015

Cüveynî, Abdulmelik b.Abdullah b.Yusuf, *Kitabu'l İrşad*, Mısır, Mektebetü'l-Hanci, 1950

Çakan, İsmail Lütfi, *Anahatlarıyla Hadis*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005

_____, "Hadis Edebiyatı'nda Kitap ve Sünnet'e Bağlılık Üzerine Bir Tetkik",

MÜİFD, İstanbul,1995,Sayı:7,8,9,10

Çakın, Kamil, "Ashâbu'l-Hadis Perspektifinden Ehl-i Sünnet", *Dînî Araştırmalar*, c.8

_____, "Buhârî'nin Mürcie ile îmân Konusunda Tartışması", *AÜİFD,* XXXII, 1992

_____, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Yıl:1997, Cilt: 10, Sayı:1-2-3

_____, "Kitabu't-Tevhid'in Bab Başlıklarına Göre Buhârî'nin Tevhid Anlayışı", *Dini Araştırmalar*, Cilt: 7, Sayı:20

Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Cristopher Melchert ve Mezhep: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2004, Sayı:4

Daftary, Farhad, "Emevîler Döneminde ve Abasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Maveraünnehir'deki Mezhebî ve Milliyetçi Hareketler", *Kelam Araştırmaları,* 4/2006 Sayı:2

_____, *İsmaililer Tarih ve Kuram*, (Çev. Ercüment Özkaya), Ankara, Rastlantı Yayınları, 2001

_____, *Şiî İslam Tarihi*, (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım), İstanbul, Alfa Tarih, 2016

Dalkılıç, Mehmet, "Hâricîlerin İ'tidal Arayışı ve Sufriyye", *İÜİFD*, Yıl:2015, Sayı:12

Darimi, Ebû Said Osman b. Said, *Nakdu'l-İmam Ebî Said Osmanb. Said ale'l-Merîsiyyi'l-Cehmiyyi'l-Anîd fi Mâ İfterâ Ale'llahi Azze ve Celle mine't-Tevhid,* (thk. Reşid b. Hasen el-Elmai), Riyad, Mektebetu'r-Ruşd, 1998

_____, *Kitabu'r-Red 'ale'l-Cehmiyye*, Riyad: Daru'l-Keyan, 2006

_____, *Reddü'l-İmam Ed-Darimi Osman B.Said Ala Bişr el-Merîsî***,** Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1358

Demir, Mahmut, *Fezâilu's-Sahâbe Rivayetleri Bağlamında Sünnî-Şii İhtilâfının Sünnî Hadis Rivayetine Yansımaları*, (Basılmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2010

Dırar b. Amr, *Kitâbu't-Tahriş*, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2014

Dihlevi, Şah Veliyyullah, *Hüccetullahi'l-Bâliğa,* (Çeviri: Mehmet Erdoğan), İstanbul, İz Yayınları, 2008, I-II

_____, *Şerhu Terâcimi Ebvabi'l-Buhârî*, (thk. İzzet Muhammed Ferağli), Beyrut, 1999

Ebû Gudde, Abdulfettâh, "Halku Kur'an Meselesi", (Çeviri: Mücteba Uğur), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:1 Sayı:20

Ebû'l-Ferec İsfehânî, Ali b. Hüseyin,*Kitâbü'l-Egânî*, Beyrut, Dâru Sadr, 2004, I-VI

Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit, "el-'Álim ve'l-Muteallim", "el-Fıkhu'l-Ekber", "El Vasiyye","Risâle İlâ Osman el-Bettî"*İmam Azam'ın Beş Eseri*, (Çev: Mustafa Öz) İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2011

Ebû Zehra, Muhammed, *Ahmed İbn-i Hanbel-Hayatı, Görüşleri, Fıkıhtaki Yeri*, **(**Çev. Osman Keskioğlu), İstanbul, Hilal Yayınları, 1984

_____, *Ebû Hanîfe*,(Çeviren: Osman Keskioğlu), Ankara, DİB, 2005

_____,*el-İmamu's Sadık Hayatuhu ve Asruhu ve Fıkhuhu***;** Daru'l-Fikri'l-Arabi, y.y, t.y

_____, *İmam Şafii*, (Çeviri: Osman Keskioğlu), Ankara, DİB, 1987

_____,*Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslamiyye (İslam'da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi)*,Çeviri: Sıbgatullah Kaya, İstanbul, Yenişafak Yayınları, ty

Ece, Hüseyin K, *Buhârî*, İstanbul, Beyan Yayınları,1984

Emîn, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Kahire, Mektebetu'n-Nehdeti'l-Mısır, 2001, I-III

_____, *Fecru'l-İslam*, (Tercüme: Ahmed Serdaroğlu), Ankara, Kılıç Kitabevi, 1976

_____, *Zuhru'l-İslam*, Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007

Erkaya, Musa,"Hicrî III. Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:2 (2008)

Erkaya, Musa, "Hicrî III. Asır İtibariyle Basra'da Hadis Faaliyetlerine Genel Bir

Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:1 (2008)

Erman, Uğur, "Mürcie ve Ehl-i Hadis Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta'dil İlmine, Dönemin Te'lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , Cilt:5, Sayı: 2

Ertürk, Mustafa, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV, s.349

Erul, Bünyamin, *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım*, Ankara, Otto Yayınları, 2016

Eş'ârî, Ebû'l Hasen, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, (Çeviri: Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2009

_____,*el-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet (Eş'ari Akâidi),*(Tercüme: Ramazan Biçer), İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2010

Fığlalı, Ethem Ruhi, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008

_____, "Hariciler", *DİA*, XVI, s.175-178

_____,"Hâricîlerin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *AÜİFD,* Yıl: 1978, c. XXII

_____,*'İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, A.Ü.İ.F Yayınları, 1983

_____, *İtikadi İslam Mezheplerine Giriş*, İzmir, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007

_____, *Türkiye'de Alevîlik Bektâşîlik*, İstanbul, Selçuk Yayınları, 1991

_____,"Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", *AÜİF İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980, Sayı:4

Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *Okyanusu'l-Basit fi Tercemeti'l-Kamusi'l-Muhit*, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed, *el-İktisat Fi'l-Î'tikâd*, Ankara, AÜİF Yayınları, 1962

Ghazzal, Zouhair, "Ulema: Statüsü ve İşlevi", (Hazırlayan: Youssef M. Choueiri), *Ortadoğu Tarihi Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften...*,, (Çeviri: Fethi

Aytuna), İstanbul, İnkılâp Kitabevi ,2011

Givony, Joseph, "Fırak Edebiyatında İmam Ebû Hanîfe'nin Tasviri ve İlgili Meseleler",(çev. Muzaffer Tan, Namık Kemal Karabiber),(ed. Sönmez Kutlu) *İmam Mâturîdî ve Mâturîdilik*, Ankara 2003

Goldziher, Ignace, "Arap Dili Mektepleri", (Çeviri: Süleyman Tülücü), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Erzurum, Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1990, Sayı:9

_____, *el-Aḳîde ve'ş-Şerîʿa fi'l-İslâm* (trc. M. Yûsuf Mûsâ ve dğr.), Kahire, Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, ts

Gölcük, Şerafettin, "Cehm b.Safvan", *DİA*, VII, s.233-234

Görmez, Mehmet, "Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu",*(Doktora Tezi)*, A.Ü.S.B.E, Ankara 1995

Güler, İlhami, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 1998

Gürler, Kadir, *Ehl-i Hadis'in Düşünce Yapısı İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği,* İstanbul, Emin Yayınları, 2007

Hakyemez, Cemil, "Gaybet İnancı Ve Şiilikteki Yeri",*(Doktora Tezi),* A.Ü.S.B.E, Ankara 2006

_____,"Îtîkâdî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri", *GÜÇİFD*, Yıl:2003, Sayı:4

Hasan, Ahmet, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, (Çeviri: Haluk Songür), İstanbul 1999

Hasani, Abdurrezzak, *Ta'rifu'ş-Şia*, Sayda, Matbaatü'l-İrfan, 1933

Hansu, Hüseyin, *Mu'tezile ve Hadis*, Ankara, Otto Yayınları, 2012

Hatiboğlu, İbrahim, "Müsned", *DİA,* c. XXXII, s.98-99

Hatiboğlu, Mehmed Said, "Hilafetin Kureyşliliği", *A.Ü.İ.F.D,* XXII

_____, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, Ankara, Otto, 2016

_____, "Siyasî İçtimâî Hadiselerle Hadis Münasebetleri", *Basılmamış Doktora Tezi,* Ankara 1978

_____, *Şerefu Ashâbi'l-Hadis Mukaddimesi***,** Ankara 1991

Herevî, Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Ensârî, *Zemmu'l-Kelâm ve Ehlihi*, Medine, Mektebetu'l-Gurabai'l-Eseriyye, 1998

Heytemi, İbn Hacer, *Menâkib-ı İmâm-ı A'zâm*, (Çev. Abdülvehhab Öztürk), Ankara, Kılıç Kitabevi, 1978

Hodgson, Marshall G.S, *İslam'ın Serüveni,* İstanbul, İz Yayınları,1993

Humeyyis, Muhammed b. Abdurrahman, *Ebû Hanîfe'nin İtikat Esasları*, (Çeviri: Ahmet İyibildiren, Mustafa Öztürk), İstanbul, Guraba Yayınları, 2010

Hüseynî, Abdulmecid Haşim, *el-İmam el-Buhârî, Muhaddisen ve Fakihen*, Kahire ts.

Işık, Kemal, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi,1967

Itr, Nureddin, "Dâvud ez-Zâhirî", *DİA*, IX, s.49-50

İbn Abdurrabbih, Ebû Ömer Şihabuddin Ahmed b. Muhammed el-Endülüsi, *el-İkdu'l-Ferid***,** Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye,1983, I-VIII

İbn Ebû Ya'la, Ebû'l-Hüseyin Muhammed, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, Riyad: el-Emanetü'l-Amme li'l-İhtifâl ,1999

_____, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, (nşr. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin), Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2005

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihabuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l Buhârî*, Riyad, Dâru'Tıb li'n-Neşr, 2005

_____ *Hedyu's-Sârî Mukaddimetu Fethu'l-Bârî*, Beyrut, el-Mektebetu'l-Asriyye, 2005

_____,*Tağliku't-Tâ'lik ala Sahîhi'l-Buhârî***,**(Tahkik: Abdurrahman Musa el-Kazakî), Beyrut, Mektebetu'l-İslâmî,1999, V

_____, *Tehzîbu't-Tehzîb,* Beyrut, *Dâru Sadr,* 1968

İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*,(Thk: Abdulmecid b. İsmail es-Selefî), Riyad, Dâru's-Samiî, 2000

İbn Kesîr, *El Bidaye Ve'n-Nihaye*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2012

_____,*Menâkıbü'l-İmâm eş-Şâfi'î*, Riyad, 1992

İbn Haldun, *Mukaddime*,(Haz.Süleyman Uludağ), İstanbul, Dergah Yayınları, 2009, I-II

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineveri, *el-Maarif*, Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011

_____,*Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs*, Amman, Daru'l-Beşir,2004

_____,*el-İhtilâf fi'l-Lafz ve'r-Red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, (tsh. Muhammed Zahid b. el-Hasan b. Ali Zahid Kevserî), Kahire 1349

İbn Manzur, Ebû'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensari (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*,Beyrut, Dâru Beyrut, 1955

İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî (ö.395/1005), *Kitabu'l-îmân*, (thk. Ali b. Muhammed Fakihî), Beyrut, Müessesetü'r Risale, 1985

İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed (ö.380/990), *Kitâbu'l-Fihrist Li'n-Nedîm*, (thk: İbn Ali b. Zeyne'l Âbidîn el-Hâîrî el-Mazenderânî),Tahran, yy, 1971

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed el-Katib el-Haşimi el-Basri el-Bağdâdi (ö.230/845), *Tabakatu'l Kübra*, (Thk: İhsan Abbâs), Beyrut, Dâru Sadr, 1968

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. ez-Zührî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, (thk. Ali Muhammed Amr), Kahire, Mektebetü'l-Hâncî, 2001

İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyuddin Ahmed b. Abdulhalim Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö.728/1328), *el-İman,* Kahire, Dâru'l-Hadis, 2003

İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya (840/1437), *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, (Thk. Suzana D.

Wilzer),Beyrut 1988

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l- İlmiyye,1987

_____, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Çeviri: M. Beşir Eryarsoy), İstanbul, Bahar Yayınları, 1985

İğde, Muhyettin, "Ahmed b.Hanbel'in Fakihliği ile İlgili Tartışmalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Yıl: 2014, sayı:42

_____, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları",(Ed.Mahfuz Söylemez), *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2012

_____,*Siyasi ve İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci,* (Basılmamış Doktora Tezi),Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2014

İlhan, Avni, "Buhârî Dönemi Mezhep Hareketleri**"** , (ed. Ahmet Hulusi Köker), *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî- Uluslararası Sempozyum*, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996

İşcan, Mehmet Zeki, "Kelam Ezeli İse Din Mahallidir Ezeli Kelamın Düşünsel, Siyasal, Sosyal Sonuçları Üzerine", (Editör: M. Mahfuz Söylemez), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2012

_____, "Selefiliğin İhyacılığı ve Dini Düşüncede Yenilik", *Marife Dergisi*, Yıl:2009, Sayı:3

_____, "Selefîliğin Temel Esasları"*, Târihte ve Günümüzde Selefîlik Sempozyumu*, İstanbul, Ensar Yayınları, 2014

_____, *Selefilik / İslâmi Köktenciliğin Tarihi Temelleri*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006

İzutsu, Toshihiko *İslam Düşüncesinde İman Kavramı* (Çeviri: Selahaddin Ayaz),

İstanbul, Pınar Yayınları, 1984

Kadı Abdulcebbar, İbn Ahmed b. Abdulcebbar el-Hemedani el-Esedabadi, *Fazlu'l-İ'tizal ve Tabakatu'l-Mu'tezile*, (thk. Fuad Seyyid), Tunus 1974

_____,*el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, (Tahkik: Ebû'l-Vefa Ganimi), Kahire, Müessesetu'l Mısriyyeti'l-Amme, ty,

_____, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (Çeviri: İlyas Çelebi), İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013

Kahraman, Hüseyin, *Kûfe'de Hadis -İlk Üç Asır-*, Bursa, Emin Yayınları, 2006

Kalaycı, Mehmet, *Târihsel Süreçte Eş'arilik-Maturidilik İlişkisi*,(Basılmamış Doktora Tezi), A.Ü.S.B.E, Ankara 2011

_____, "Şiilik-Sünnilik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülahazalar", *e-Makâlât*, VI/2, Güz-2013

Karaman, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2016

Kaplan, Doğan, "Eh-i Beyt'in Gizli İlmi; Hz. Ali'ye Nispet Edilen Kitâb-ı Ali (Sahîfe-Câmia), Cefr ve Mushaf-ı Fâtıma Hakkında Bir İnceleme", *Selçuk ÜİFD/30*

Kâsımî, Muhammed Cemaluddin, *Tarihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, Mısır, Matbaatü'l-Menar, 1331

Kastallânî, Ahmed b. Muhammed, *İrşâdu's-Sâri li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Mısır-1323 Ofset Baskı) Beyrut, ty.

Keskin, Yusuf Ziya,"Buhârî'nin et-Târîhu'l-Kebîr'ine Yönelik Tenkitler", *Marife*,Yıl:3, S:2

Keşmîrî, Muhammed Enver, *Feyzu'l-Bari alâ Sahîhi'l-Buhârî, Kahire* 1938

Kevserî, Muhammed Zahid, *Fıkhu Ehli'l-Irâk ve Hadîsuhum*, (Thk. Abdulfettah Ebû Ğudde), Kâhire, Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2002

_____,*Te'nibü'l-Hatib*,Beyrut, Dâru'l-Kîtâbi'l-Arâbî, 1981

Kettani, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdris el-Haseni, *er-Risaletu'l-Mustatrafet*

*li Beyani Meşhur Kütübi's-Sünneti'l-Müşerrefe***,** (Tercüme: Yusuf Özbek)**,** İstanbul, İz Yayınları,1994

Kılavuz, Ahmet Saim, "Bişr b. Gıyas", *DİA*, VI, s.220

Kılıç, Hulusi, "Basriyyûn", *DİA,* V, s.117-118

Kılıç, Hulusi, "Kûfiyyun", *DİA*, XXI, s.345-346

Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şu'ûbiyye*, İstanbul 1992

Kırbaşoğlu, M Hayri, "Allah'ın Kelâmı Olması Açısından Kur'an'ın Mahiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdîsî'nin 'Kitâbu'l-Burhân fi Beyâni Hakikati'l-Kur'an'ı'", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:28, Sayı:1

_____, "Ashâbu'l-Hadis'in Akâid Edebiyatı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi,* Ekim, 1987, Sayı:5

_____, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, Ankara, Otto Yayınları,2017

_____,"Ehlu's-Sünne Kavramı Üzerine Yeni Bazı Mülahazalar", *İslâmî Araştırmalar,* Yıl:1986, Sayı:1

Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yusuf b. Alî, *Sahîhu'l Buhâri bi Şerhi'l Kirmânî,* Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî,1981

Koçkuzu, Ali Osman, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikad ve Teşrî Yönlerinden Değeri*, Ankara 1988

Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1988, s.230

_____,*Hadisçilerle Kelâmcılar ArasındakiMünakaşalar,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, LXXXVI

Köktaş, Yavuz, "Kaderiyye ve Mürcie İle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, I/2,2003

Kuleynî, Muhammed b. Yakub, *Usûlü'l-Kâfî*, Beyrut: Dâru'l-Murtazâ, 2005

_____, *el-Kâfi*, Tahran, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1365

Kummi- Nevbahti, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*/en-Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şia, (Şii Fırkalar)*, (Çeviri: Hasan Onat, Sönmez Kutlu, Sabri Hizmetli, Ramazan Şimşek), Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2004

Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği*), Ankara, Fecir Yayınları, 1998

Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde ilk Gelenekçiler,* Ankara, Kitâbiyât, 2002

_____, "İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu", *İslami İlimlerde Metodoloji (Usul) Meselesi I*, İstanbul 2005

_____,*Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul, Dem Yayınları, 2010

_____, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2002/I

_____,*Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Ankara, Otto Yayınları, 2012

_____,*Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri,* Ankara, TDV Yayınları, 2010

Kutluay, İbrahim,"İmam Buhârî'nin Sünneti Müdafaası -el-Câmiu's-Sahîh'in Kitâbu'l-İ'isâm bi'l-Kitâb ve'S-Sünne Bölümü Çerçevesinde-", *Marife Dergisi,* Yıl:2011

Laoust, Henry, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler,*(Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli), İstanbul, Pınar Yayınları, 1999

Lapidus, İra M., *İslâm Toplumları Tarihi,* İstanbul, İletişim Yayınları, 2010

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, (Tercüme: Hakkı Dursun Yıldız), 5.basım, İstanbul, Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009

Mahmud, Abdülhalim, *Muhasibi: Hayati Eserleri ve Fikirleri*, (Çeviri: M. Beşir Eryarsoy), İstanbul, İnsan Yayınları, 2005

Makdisi, George, "İslam Toplumunda Otorite", Çeviri: İsmet Kayaoğlu, *Selçuk*

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya, 1997, sayı:7

_____, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, (Çeviri: A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu), İstanbul, Gelenek Yayınları, 2004

Malâtî, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman, *et-Tenbîh ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida*', (Nşr. M. Zâhid Kevserî), Beyrut, Mektebetu'l-Meârif, 1968

Mantran, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, (Çeviren: İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Kitâbu't-Tevhîd*, (Tercüme: Bekir Topaloğlu), Ankara, İsam Yayınları, 2009

_____, *Te'vîlâtu'l-Kur'ân,* (Thk. Mecdi Baslum), Beyrut, Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 2005

Maverdi, Ebû'1-Hasan, *el-Ahkamu 's-Sultaniyye (İslam 'da Hilafet ve Devlet Hukuku),* (Çev. Ali Şafak), İstanbul, Bedir Yayınevi, 1976

Melchert, Christopher, "Ahmed b.Hanbel'in Muhalifleri", (Çeviri: Ali Hakan Çavuşoğlu), *Marife Dergisi*, Yıl:2005, Sayı:3

_____,"Ehl-i Hadisin Dindarlık Anlayışı", (Çeviri: Abdulvahap Özsoy) *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* Erzurum 2004

Merttürkmen, Hilmi*, Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları,* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1976

Mescid-i Câmiî, Muhammed, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da Siyasî Düşüncenin Temelleri* (Çeviri: Mâlik Eşter), İstanbul, İnsan Yayınları, 1995

Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcü'z-Zeheb*, Beyrut, Daru Sadr, 2010

_____,*et-Tenbih ve'l İşraf,* Kahire, Mektebetu's-Sekfeti'd-Diniyye, 2009

Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, İstanbul, Selenge, 2015

Naşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, (thk: Josef Van Ess), Beyrut, Franz Steiner Verlag, 1971

Nemerî, İbn Abdilberr, *Câmiu Beyâni'l-İlmi ve Fadlihi*, (Tahkik: Eba'l-Eşbal ez-Züheyri), Riyad, Daru'l-İbnu'l-Cevziyye, 1433

Nesefî, Ebû'I-Muin Meymun b. Muhammed, *Bahru'I-Kelam*, (Çeviri: Cemil Akpınar), Konya 1977

_____, *Tabsıratu'l Edille*, (Tah. Hüseyin Atay), Ankara, 1993

Nesefi, Ömer, *İslam İnancının Temelleri Akaid*, (Thk: M. Seyyid Ahsen), Otağ Yayınları, 1974

Neşşâr, Ali Sami, *İslam 'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1999

Nevevi, Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref b. Mür'î, (ö.676/1277), *Şerhu'l Buhârî*, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l İlmiye, t.y,

_____,*Sahîh-i Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, Mısır, Matbaatu'l-Kestelliye, 1283

_____,*Tehzibu'l-Esma ve'l-Lugat*, Beyrut, Daru'l-Fikr, 1996

Onat, Hasan "Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri.", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi,* Oş ,2004

_____, "Türkiye'de İslam Mezhepleri Tarihi'nin Gelişim Sürecinde Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı'nın Yeri"*, Ethem Ruhi Fığlalı"ya Armağan,* Ankara: Vadi Yayınları, 2002

_____, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, Ankara, TDV Yayınları, 1993

_____,"İslam Bilimleri ve Yöntemi Açısından Tarihin Anlam ve Önemi", *Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara, 2013

_____,"Şii İmamet Nazariyesi, (Kuleyni, Kummi ve Tûsi'nin Görüşleri Çerçevesinde)", *AÜİFD,* Yıl:1992,Cilt*:* XXXII

Onat, Hasan-Kutlu, Sönmez "İslam Mezhepleri Tarihi'ne Giriş", *İslam Mezhepleri*

Tarihi El Kitabı, Ankara, Grafiker Yayınları, 2012

_____, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi", *AÜİFD*, Cilt:36

O'leary, De Lacy, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri* (Çevirenler: Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay), Ankara, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971

Öçal, Şamil, "Kelâmullah'ın Çift Doğası: Kelâm-ı Lafzî ve Kelâm-ı Nefsî", *İslâmiyat Dergisi*, Ankara 1999

Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze İslam* Mezhepleri *Tarihi*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2011

_____, *Başlangıçtan Günümüze Şiîlik ve Kolları*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2011

Öz, Mustafa, "Ca'd b.Dirhem, *DİA*, VI, s.542-543

Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı*, Ankara, Otto Yayınları, 1999

_____, Mehmet Emin ,"Zühlî", *DİA*, XXXIV, s.543-544

Özaydın, Abdulkerim "Bağdat", *DİA*, IV, s.441-442

Özervarlı, M. Sait, "Selefiyye", *DİA*, XXXVI, s.399-402

Özpınar, Ömer, "İmam Şafii'nin Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumundaki Etkileri"(ed. Mehmet Bilen), *Uluslararası İmam Şafii Sempozyumu*

_____, *Hz. Peygamber'i ve Hadislerini Anlamak (Fıkhu'l-Hadîs İlmi)*, İstanbul, Ensar Yayınları, 2012

_____, *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda İlmi ve Fikri Hareketlerin Etkisi (Buhârî Örneği)* (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya-2004

Pezdevi, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (Çev: Şerafeddin Gölcük), İstanbul, Kayıhan Yayınevi,1980

Rafiî, Mustafa Sadık, *Tarihu Adabi'l-Arab*, Beyrut, Daru'l-Kitabi'l Arabiyye, 1974, I

Rickman, Hans Peter, *Anlama ve İnsan Bilimleri*, (Çeviri: Mehmet Dağ) Samsun, Etüt

Yayınları, 2000

Sakallı, Talat, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle olan Münasebetleri I-II", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1989-1990

Sancaklı, Saffet, "Hadisler Bağlamında Hz. Peygamber'in Hz. Ali ile Olan İlişkilerinin Önemi ve Analizi", *Hz. Ali Sempozyum Bildirileri*, İzmir 2009

Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Ankara, TDV Yayınları, 1991

_____, *"Tarih Boyunca Buhârî'nin Sahîh'i Üzerine Yapılan Çalışmalar"*, Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî- Uluslararası Sempozyum, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996

Sezgin, M.Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara, 2012

_____, "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer B. Raşid'in Cami'i" *Türkiyât Mecmuası*, Yıl:1955, Cilt:12

_____*Târîhu't-Turâsi'l-Arabî,* Riyad, Câmiatu'l-İmam Muhammed b.Suud el-İslâmiyye, 1991

Sofuoğlu, Cemal, "Gadir-i Hum Meselesi", *AÜİFD*, Cilt:26, Sayı:1

Sofuoğlu, Mehmed, *Sahîh-i Buhârî Şerhi ve Tercemesi*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1987, I-XVI

Subkî, Tâceddin ,T*abakatu'ş-Şafiiyyeti'l-Kübrâ,* (Thk: Mahmud Muhammed el-Tanâhî), Kâhire: Faysal İsa el-Bâbî el-Halebî,1964

Suçin, M. Hakkı, *Dünden Bugüne Arapçaya Çevirinin Serüveni,* Ankara, Kurgan Edebiyat Yayınları, 2012

Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman, *Tabakatu'l-Huffaz***,** (Tahkik: Ali Ömer), Kahire, Mektebetu Vehbe, 1973

_____, *Târihü'l-Hulefâ*,Katar, Vizâretu'l-Evkâfi'l-İslâmiyye, 2015

Şâfiî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, (Çeviri: Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan),

Ankara, TDV Yayınları, 2007

Şa'rani, Ebû'l-Mevahib Abdulvehhab b. Ahmed b. Ali el-Mısri, *Kitabu'l-Mizan*, (Tahkik: Abdurrahmân Umeyre),Beyrut, Alemu'l-Kutub, 1989

Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*,(Çeviri: Mustafa Öz), İstanbul, Litera Yayıncılık, 2008

Şeyh Saduk, *Risaletü'l-İ'tikadâti'l-İmamiyye, (Şii İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*, (Çev. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1978

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî,* Kahire, Dâru Süveydân, 1967

_____, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulük*,(Thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim), Kahire, Dârü'l-Mearîf, ts

Taftazâni, Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer, *Şerhu'l–Akâid,* (Çeviri: Süleyman Uludağ), İstanbul Dergâh Yayınları, 1991

Tahavi, İmam Ebû Ca'fer, *Ehl-i Sünnet Akaidi: Muhtasar Tahavi Akidesi Şerhi*, (Çeviri: Ebûbekir Sifil), İstanbul, Rıhle Yayınları, 2015

Tan, Muzaffer, **"**Horasan ve Maveraünnehir'de İlk İsmâilî Faaliyetler", *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 2007, Cilt: 10, sayı: 30

Tancî, Muhammed b.Tavît, "İslâm'da Hilâfet ve Mezheplerin Doğuşu", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, IV/1, (Bahar-2011)

Teber, Ömer Faruk, "Hâricî İmamet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu"; *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl:12 (Kış/2008), Sayı:34

Topaloğlu, Bekir*, Kelam İlmi: Giriş*, İstanbul, Damla Yayınları,1981

Tuğlu, Nuri, "Mihne Dönemi Tartışmalarının Hadis Rivayetine Yansıması (Buhârî Özelinde Bir Değerlendirme*)", Dini Araştırmalar,* Cilt: 8, Sayı:23

Türcan, Talip, *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2001

Türcan,Galip, "Kelamda İnsan Fiillerinin Yaratılması Problemi: Yaratma Kavramı Bağlamında Bir Değerlendirme"*SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2005/2,

Sayı:15

Uğur, Mücteba, "Cerh ve Ta'dil İlmi Yönünden Sahîhu'l-Buhârî Ravileri", *AÜİFD*, cilt: XXXII

_____, *İmam Buhârî*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007

Uyar, Ahmet, **"**Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y Ekolleri)",*Bilimname V*, 2004/2

Uzunpostalcı, Mustafa, "Ebû Hanîfe ve Nassları Değerlendirmesi", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, cilt:15, Yıl:2002

Ünal, İbrahim Hakkı, *Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı,2018

Van Ess, "Muhasibi", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, Ankara 1993

Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çeviri: Ethem Ruhi Fığlalı),Ankara, Sarkaç Yayınları, 2010

_____,"Mu'tezile'nin Siyasî Tutumları", (Çeviren: Süleyman Akkuş), *Dini Araştırmalar*, 9/27 (2007)

Yakubi, Ahmed b. Ebi Yaküb b. Ca'fer b. Vehb, Kitabu'l-*Buldan*, Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002

Yaman, Ahmet, "Ehl-i Beyt Fkhının İmamı Hz.Ali ve Takip Ettiği İçtihat Yöntemi", *Marife*, Yıl:4, Sayı:3

Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, *Mâturîdî ve Nesefi'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi,1992

Yeprem, M.Saim, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları,1997

Yurdagür, Metin, "Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf", *DİA*, X, s.330-332

Yücel, Ahmet, "Hadis İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi (Rivayet Dönemi/İlk Üç Asır)", *İslâmi İlimlerde Metodoloji/Usûl-V*, İstanbul, Yıl:2014

_____,“ İlk Hadis Usulü Eserlerinin Yazıldığı İlmi Ortam”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2003, Sayı:12

Yücesoy, Hayrettin, “Mihne”, *DİA*, XXX, s.26-28

Zehebi, Ebi Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Menakıbu'l İmam Ebi Hanîfe ve Sahabeyhi Ebi Yusuf ve Muhammed b. el Hasan*,(Tahkik: Muhamme Zâhid el-Kevserî, Ebû'l Vefa el Afgani), Mısır, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1366

_____, *Mîzânü'l-Îtidâl Fî Nakdi'r-Ricâl*, (Thk: Ali Muhammed Muavvez, Adil Ahmed Abdulmevcud, Abdulfettah Ebû Sunne), Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008

_____, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* Beyrut 1405/1985

_____*Tezkiratu'l-Huffâz,* Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l-Arabî, yy.,ty.

ÖZET

Feride Dallı, Buhârî'nin Mezhep Anlayışı Ve Eserlerindeki Mezhebî Unsurlar, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Hasan Onat, 164 s.

Hicrî III. asır siyasi, toplumsal, dini ve kültürel alanda pek çok gelişme ve etkileşimin bir arada yaşandığı önemli bir dönem olmuştur. Siyasi gelişmeler doğrultusunda özellikle iktidar tarafından bir süre baskı ve şiddet aracı olarak kullanılan Kur'an'ın yaratılıp yaratılmadığı meselesi ve bunun dışında kader, kulların fiilleri veya Allah'ın sıfatları gibi meseleler gündemi oldukça meşgul etmiş ve Müslümanlar arasında meydana gelen ayrılıkların giderek derinleşmesine sebep olmuştur. İlmi faaliyetlerin de yaşanan gelişmelerle hız kazandığı bu dönemde, söz konusu tartışmaların etkisi kaleme alınan eserlere de yansımış ve âlimler, meseleleri kendi mezhebi kimlikleri çerçevesinde yorumlayarak muhalif görüşleri çürütmeyi amaçlamışlardır.

Hicrî III. asrın bu doğrultuda etkin ilmî şahsiyetlerinden biri olan ve Ehl-i Hadis kimliğiyle öne çıkan Buhârî, hadis âlimi olmasının yanı sıra dönemindeki tartışmalara uzak kalmamış ve eserleri vasıtasıyla kendisinin ve mensubu olduğu Ehl-i Hadis'in bakış açısını ortaya koymuştur.

Çalışmamızda Buhârî'nin en meşhur eseri el-Câmiu's-Sahîh başta olmak üzere, kaleme aldığı eserleri vasıtasıyla mezheplere yönelik tutumu irdelenmiştir. Bilhassa Sahih'iyle alanındaki otoritelerden biri olarak kabul edilen Buhârî, eserini yalnızca sahih hadisleri bir arada toplamak amacıyla kaleme almamış; çeşitli bölümlerde çoğunlukla Hâricilik, Şia, Mürcie, Kaderiyye, Mu'tezile ve Cehmiyye gibi fırkalara yönelik doğrudan veya dolaylı reddiyelerde bulunmuştur. Yine el-Câmiu's-

Sahîh dışındaki bazı eserlerinde Ehl-i Hadis karşıtı olarak konumlandırdığı fırkaları ve bunun yanı sıra bazı şahısları çeşitli görüşleri sebebiyle küfür ve sapkınlıkla itham etmiştir. Dolayısıyla Buhârî, dini meselelerin siyasi zeminde tartışıldığı ve dolayısıyla mezhep mensubiyetinin algıyı şekillendirdiği hareketli bir dönemde eserlerini kaleme almış ve Ehl-i Hadis'i diğer fırkalar karşısında ilim ehli fırka olarak konumlandırarak diğer fırkalara karşı reddiyeci bir üslup ve tavır benimsemiştir. Bununla birlikte Buhârî, özellikle Kur'an'ın yaratılıp yaratılmadığı meselesiyle ilgili Ashâbu'l Hadis'ten farklı olarak kendine has bir bakış açısıyla savunduğu "Kur'an'ı okumak ve yazmak gibi fiiller mahlûktur" görüşünden ötürü kendi çevresi tarafınca da baskı ve sıkıntılara maruz kalmaktan kurtulamamıştır.

ABSTRACT

Feride Dallı, Buhârî's Secterian Understanding and Secterian Elements In His Works, Master Thesis, Advisor: Prof. Dr. Hasan Onat, 164 p.

Hijri IIIrd century was an important period with many political, social, religious and cultural developments and interaction took place together. In line with the political developments, Qur'an was used by the government as a means of oppression and violence and the question of whether the Qur'an was created or not and other subjects such as acts of fate and people or the attributes of Allah, occupied the agenda and caused deepening of the differences between Muslims. In this period in which scientific activities gained momentum with the developments, the impact of these discussions was reflected on the works and the scholars aimed to refute the dissenting opinions by interpreting the issues within the framework of their sectarian identities.

Bukhari, who was one of the influential scientific figures of the Hijri IIIrd century and who came forward with the identity of Ahl al-Hadith, did not stay away from the debates of the hadith and revealed the perspective of Ahl al-Hadith to whom he was a member.

In this study, Bukhari's attitude towards sects was examined through his works, especially al-Câmiu's-Sahîh which is the most famous work of Bukhari, he has written towards sects. Bukhari, who is regarded as one of the authorities in his field especially with his Sahih, did not write his work solely for the purpose of gathering sahih hadiths together; he mostly made direct or indirect refusals to forts such as Kharijiya, Shia, Murji'ah, Qadariyah, Mu'tazila and Jahmiyyah, in various chapters.

Again in some of his works, other than al-Câmiu's-Sahîh, he accused the people who were positioned as anti-Ahl-Hadith as well as some individuals with profanity and heresy because of their various opinions. Therefore, Bukhari wrote his works in an active period in which religious issues were discussed on the political ground and thus the sectarian affiliation shaped the perception, and he adopted a rejectionist style and attitude towards the other fights by positioning the Ahl al-Hadith as a scientific leader against other forts. However, Bukhari, because of his opinions especially in relation to the question of whether the Qur'an is created, in which his own perspective was, unlike Ashab al-Hadith, "the actions such as read and write the Qur'an are created", could not avoid being exposed to pressure and troubles by his environment.